

Birinci bölüm

MİLLİ KİMLİYİMİZİN TƏMƏLLƏRİ HAQQINDA

Ana dilimiz haqqında

Ana dilimiz haqqında

...Dil bütövlükdə xalqa məxsusdur - onu xalq yaradır, xalq da inkişaf elətdirir.

Millət ki başladı dil uğrunda mübarizəyə, demək, onun son anıdır - dili də əldən versə ölümə gedir. O zaman (1960-80-də - tərtib.) biz də başlamışdıq dil uğrunda mübarizəyə. Bu, ölümdən qurtarmaq idi. Ona görə bizim yazıçılarımız da ancaq buna xidmət edirdi - millətin ölümünün qabağını almaq!

...Hörmətli dilçi alimlərimiz! Azərbaycanın dili türk dilidir, onun "Azərbaycan dili" adlandırılması elmin nəticəsindən deyil, siyasətin nəticəsindən doğmuşdur.

Bəli, xalqın "türk" adını "Azərbaycanlı" adı ilə əvəz etmək fikri elə Türkmənçay müqaviləsi bağlanan andan meydana çıxmışdı. Kırım müharibəsindən sonra imperiya xalqımızın və dilimizin adının dəyişdirilməsinə yönəlik cəhdini daha da artırdı.

...Türkün taleyi kökdən onun dilinə və dil birliyinə bağlıdır. Bəli, budur bütün türklərin həyat talelərinin məhvəri! Bunu, bütün zamanlar olmasa da, türkün bir sıra hakim və alimləri görmüş və bilmiş, bunu türkün ən qəddar düşməni rus imperiyası da görmüş, türkün dil birliyini pozmaq üçün hər cür siyasi, ideoloji, inzibati fırıldaqlar, təxribatlar, qətlər törətmişdir. Elə bu sonuncunun nəticələrindən biri də Azərbaycan türklərini "azərbaycanlı", onların dilini də "Azərbaycan dili" adlandırmaq olub...

Çox qəribədir ki, öz adlarımızı (insan, yer, tayfa, el və s.) da yabançı qaynaqlarda yazılan kimi oxuyur, ya da elə tanıyıyıq. Məsələn:

Türk - turukku, turuki, turuxi;

Quz (Oğuz) - qus, ğuz, quş, kuş;

Qaz - kass, kas, kassit, kaspi, kasan, kaşan, kaş;

Su - şu, çu, şuv;

Alpərtunqa - Əfrasiyab;

Dəmir - Tamara, Tomiris, Tomris;

İldəniz - Eldəgiz, Eldəgəz.

...Rusiya türk torpaqlarını tikə-tikə, loxma-loxma udaraq hər tikəyə və o tikədə yaşayan türkə, onun dilinə ayrı-ayrı adlar qoymuş, "ayır-buyur" siyasətini həm barbar, həm də ustacasına yerinə yetirməklə imperiyaların ən murdar klassik nümunəsinə çevrilmişdir.

İnsanlığın yaranış, yaşayış və gəlişməsində, dünənində, bugününə türk insanı çox önəmli rol oynamışdır. Nə yazıq ki, türkün tarixi gərəyincə öyrənilmədiyi üçün onun dilinin tarixi də gərəyincə öyrənilməmiş, başqa-başqa yerlərdə türk dilinə hər ötən kəs istədiyi bir adı vermişdir. [...] Bunun... yalnız və yalnız rus imperiyasının siyasəti ilə bağlı olduğunu görürük.

XX yüzildə dilimizin və xalqımızın adı beş dəfə dəyişilib: 1. tatar dili - tatar, 2. türk dili - türk (1918-1938), 3. Azərbaycan dili - azərbaycanlı (1938-1992), 4. türk dili - türk (1992-1995), 5. Azərbaycan dili - azərbaycanlı (1995-ci ildən bugünədək).

Qur'anda söz var: "qulam", "qılman". Cənnətdəkilərə qulam'lar, qılman'lar və huri'lər xidmət edəcəklər. Qılman gözəl oğlan deməkdir, huri isə gözəl qız. Alimlər "qılman" sözünün ərəbcə olmadığını yazırlar, deyirlər, çox güman ki, hind sözüdür. Niyə? Axı bu, türk dilindədir, türk mədəniyyətidir!

Azərbaycan haqqında

Azərbaycan türk yurduudur və türk dünyasının onurğa sütunlarından birisidir, kimsə də bunu dana bilməz. Tarix boyunca ən müxtəlif qüvvələr türkləri Azərbaycandan yox etməyə dəfələrlə ən ciddi şəkildə çalışıblar, onları buradan təmizləməkçün təkrar-təkrar soyqırımlarına, amansız assimilyasiya tədbirlərinə... əl atıblar.

Azərbaycan bizim bütöv, vahid Vətənimizdir. Ruhi və mənəvi baxımdan bölündüyümüzü heç cür düşünmürük.

Azərbaycan türkləri on min illərdir "Azərbaycan" adlı böyük bir məkanda formalaşılıblar və onların ruhu bütövdür, mənəvi bütövlüyü var. ...Rus imperiyası onu zorla cismən parçaladı. Amma biz heç bir cəhətdən (etnoloji, mədəni, mənəvi, dini, psixoloji və b. baxımdan) parçalanmış xalq deyilik - mən parçalanma fikrini qəbul etmirəm. Nə üçün? Çox adam cavabı materialist kimi düşünür, halbuki bu məsələyə idealistcəsinə yanaşmaq lazımdır.

Təbii ki, Azərbaycan mənə çox əzizdir; biz Azərbaycansız yaşaya bilmərik.

Çox təəssüf ki, biz yurdumuzu hələ layiqincə öyrənməmişik. Məni çox təəccübləndirir ki, Azərbaycanın Quzeyində oxuyan tələbələrdən, şagirdlərdən soruşsanız ki, Çikaqo, Berlin, London, Bern, yaxud hər hansı Avropa, Amerika şəhəri haradadır - sizə onların yerini dəqiq deyəcək. Amma birdən soruşsanız ki, bəs Meşkin haradadır, deyəcək ki, birinci dəfə eşidirəm. Desəniz ki, bəs Ərdəbil haradadır, cavab verəcəklər ki, vallah bilmirəm, ancaq eşitmişəm ki, Ərdəbil var. Saqqız, Həmədan, Urmiya gölü... haqqında da eyni sözləri eşidəcəksiniz. Güneydə də buradakı bölgələrin çoxunun adını yaxşı bilmirlər.

Güneyli-Quzeyli Azərbaycanın iqtisadiyyatı, yeraltı, yerüstü sərvətləri, əhalisinin durumu, xalqının istəyi, mövcud təbəqələri, təbəqələrin məqsədləri - bunların hamısı öyrənilməlidir.

Azərbaycan Ulu Tanrının su ilə odun öpüşündən sevə-sevə yaratdığı, Xızır İlyas peyğəmbərin, Qut savçısı Qutay peyğəmbərin, Azər peyğəmbərin, Lut peyğəmbərin, Zərdüş t peyğəmbərin, Yafəs peyğəmbərin və onun oğlu Türk'ün sevimli, gözəl, görklü yurduudur.

Azərbaycan dünyanın qədimdən-qədim insan məskənlərindən və ilkin mədəniyyət mərkəzlərindən biri, varlı təbiətli, əzəli və əbədi bir Türk yurduudur.

Sonralar Rusiyada boş yerə Azərbaycanı "Şərqi qapısı" adlandırmamışlar. Belə bir ifadə vardır: "siyasət tez-gec dəyişə bilər, ancaq coğrafiya dəyişmir". Bütün tarix boyu Dərbənd, Bakı, Gəncə, Tiflis, İrəvan, Təbriz, Qəzvin, Ərdəbil və Həmədan'ın hərbi-strateji mövqeyini, Güneydən Quzeyə, Quzeydən Güneyə çıxışın, gediş-gəlişin bunlarsız mümkün olmadığını qədim yunan və romalılarından tutmuş Bizans və ərəb xilafəti də daxil olmaqla rus və rus-sovet imperiyasınadək hamı çox əla bilirdi.

İki yüz ildir ki, Azərbaycan ...dünyanın iri və xırda dövlətlərinin hərəc bazarına çevrilmiş, onun ...övlədləri yer üzünə səpələnmiş, yurdda qalan və qırğınlara sinə gərənler qırılmış, sağ qalanlar isə mənəvi və fiziki köləyə çevrilmişdir.

Azərbaycan iki yüz ildir azadlıq uğrunda çarpışan övladlarının şəhid qanı ilə suvarılır!

Azərbaycan hələ özünü tam formalaşdırmayıb, birləşdirməyib, bütövləşdirməyib.

Mən bir millət kimi, bir Azərbaycanlı kimi fəxr edirəm ki, Asiyada ilk cümhuriyyəti Azərbaycan yaradıb. 1918-20-ci illərdə Məmmədəmin Rəsulzadə'nin başçılığı altında biz cümhuriyyət qurduq. Bu, öz peyğəmbərliyiylə yanaşı, təkcə Məmmədəminin fikri deyildi ki, zorla etsin. Bu, millətin iradəsiydi, millətin istəyiidi.

Üstündən bir neçə il keçir, Mustafa Kamal bunların hamısına baxır, görür ki, cümhuriyyət, doğrudan da, gözəldir. Azərbaycanın təcrübəsindən öyrənir, deyir ki, mən də cümhuriyyət yaradacağam. Cümhuriyyəti qurandan sonra ziyalıları, müəllimləri yığır, deyir ki, bu ölkənin aydın insanları, sizə cümhuriyyət yaratdım; aydın insanlara, çağdaş insanlara respublika, cümhuriyyət yaşayır.

Bu gün Avropanın Asiyaya inteqrasiyasında körpü Türkiyədir. Ola bilsin ki, gələcəkdə bu cür körpü Xəzər olacaq.

Yaxın Şərqlə regionunda Azərbaycanın yeri müəyyənləşir və o, sülhü yaradacaq düşünləyici bir nöqtədir. Bu strateji mövqedən istifadə edib bu qüvvələrlə birlik yaratmaq olar. Bu birlik bütün dövlətlərin hamısının iqtisadi marağına, sülh marağına, enerji-təhcizat marağına və Rusiyadan təhlükə marağının qarşısının alınmasına xidmət edər.

Azərbaycan xalqı haqqında

Əslində türkün kökü, özəyi bizim və Orta Asiyanın üstündədir. Havayı yerə "Türküstan" demirlər; Azərbaycan da Türküstanın bir bölümüdür.

Azərbaycan türkləri on min illərdir "Azərbaycan" adlı böyük bir məkanda formalaşblar və onların ruhu bütövdür, mənəvi bütövlüyü var. Sadəcə, rus imperiyası onu zorla cismən parçaladı. Amma biz heç bir cəhətdən (etnoloji, mədəni, mənəvi, dini, psixoloji və b. baxımdan) parçalanmış xalq deyilik...

Mən xalqdan razıyam - heç vaxt ondan narazı olmamışam və ola da bilmərəm. Həmişə də deyirəm ki, insan Xaliqə yaxınlaşmaq istəyirsə xalqın içindən keçib getməlidir - Xaliqə ən yaxın yol xalqı sevməkdən keçir.

Bütün gücümüzlə milliliyimizi, demokratiyanı və dinimizi dirçəltmək uğrunda vuruşacağıq! Bütün bunları həll etmək üçün ən kəsə yol eşq və imandır. Eşq və imanın təməli Haqla Xalqı bir etməkdir. Haqqı Xalqdan görmək Xalqı Haqq deyə sevməkdir.

Bu günlərdə Yaponiyada... kompüterlə müasir dünya xalqlarını psixoloji xarakterizə edən tədqiqat aparıblar və bu nəticəyə gəliblər ki, vətənpərvərlikdə bu saat dünya xalqları içərisində birinci yerdə azərbaycanlılar, ikinci yerdə şotlandlar durur.

Amerikada, Fransada təhlil edilib ki, demokratik hərəkətdə Azərbaycan Sovet İttifaqında ön sıraya çıxıbdır. ...İngiltərə səfirliyinin nümayəndəsi bura gəlmişdi (söhbət Elçibəyin prezidentliyindən qabaqkı dövrə aiddir - **tərtib**.) və mənimlə söhbətdə o da hərəkətimizə verilən bu qiyməti təsdiqlədi... O dedi ki, fenomen bir hərəkətdir; bunu öyrənmək lazımdır ki, görək bunun kökləri haradadır? Dedim ki, onun kökü Azərbaycan xalqının qəlbində və onun tarixindədir.

Biz bu gün demokratiya, insan haqları və azadlıq uğrunda mübarizəyə qalxmış millətik. Hər hansı bir millətə qarşı deyilik, heç bir millətin azadlığında gözümüz yoxdur.

Şimali Qafqazda yaşayan türklər Azərbaycana çox meyillidirlər. Çeçenlər qəhrəman, döyüşkən xalqdır, amma Azərbaycan türklərini yüksək mədəni səviyyəsinə görə üstün tuturlar. Məsələn, çeçenlərin başçısı deyir ki, lazım gələrsə biz Rusiyayla yox, Azərbaycanla birləşərik, çünki çeçenlər Azərbaycanı daha öncül sayır, Azərbaycanı Qafqazda islam mədəniyyətinin, türk mədəniyyətinin daşıyıcısı qəbul edir.

Orta Asiyadan, Özbəkistandan gələn türklər Azərbaycanda özlərini çox yaxşı hiss edirlər. Onlarda Azərbaycana xüsusi bir maraq, meyl var. Onlar Azərbaycan qızlarıyla ailə qurmağı xoşlayırlar, özbək qızlarına azərbaycanlı oğlana ərə getməyi arzulayırlar.

Biz Azərbaycan türkləri də zorla bölük-bölük edilmiş xalqlardanıq!

Xalqımızın keçmiş adətlərini, mənliliyini özünə qaytarmaq bizim birinci məqsədimizdir.

Bizim milli zənginliyimiz var, onu itirməməli, əksinə, genişləndirməliyik - övladımız çox olmalıdır, millətin kökü güclü olmalıdır.

Dünyanın sürətli gedişindən geri qala bilmərik; geriləsək - batdıq.

Siyasi xadim olmaq yox, vətəndaş olmaq gərəkdir. Mənim üçün ən böyük and xalq qarşısında dediyim sözdür.

Mənim fikrim belədir - əgər bir məsələni siyasətlə həll etmək mümkündürsə o halda xalqa əzab-əziyyət vermək nadanlıqdır.

Bir-birimizə qarşı mehriban olaq, yəni qruplar arasında çaxnaşma olmasın. Biri bu cəmiyyətə, biri o cəmiyyətə kinlə, küdurətlə yanaşır, onu lənətləyir. Çox tez damğa vurmağa çalışmayın. Yolumuz hələ uzaqdır. Yolumuz milli azadlığa gedir. Gəlin bu mübarizənin özülünü elə saf, təmiz quraq ki, gələcək nəsillərimiz əziyyət çəkməsin.

Xalqın içərisində çox güclü qəhrəmanlıq iddiası var. Siyasi cəhətdən isə, əksinə, biz çox aşağıdayıq, həddindən artıq. Bizim xoşbəxtliyimizdir ki, qəhrəmanlıq iddiamız var, ölümə həmişə hazırıq. Amma siyasi cəhətdən hazır deyilik və ona görə də bizim başımıza çox bəlalar gələ bilər.

Ümumən hər iki tərəfdə (Azərbaycanın güneyində və quzeyində - **tərtib.**) baş vermiş hərəkətlərin hamısı demokratik və dünyəvi xarakter daşıyıb - Səttar xan, Xiyabani, Rəsulzadə, Pişəvəri hərəkətlərinin hamısı belədir, çünki xalqımızın ruhu demokratikliyə və dünyəviliyə meyillidir və gələcəkdə də belə də olacaq. Başqa cür düşünməyə ehtiyac yoxdur.

Türk, ərəb, yunan, Çin alimlərinin, filosoflarının tarixə aid ayrı-ayrı fikirləri var. Ancaq biz məsələyə baxışı bu cür açıqlaya bilərik:

1. Əgər varlığın metatafizika və fizikadan ibarət olduğunu qəbul edirsək, onda metatafizikanın tarixini bilmək biz insanların bacarığından qırağadır - biz ancaq fizikanı dərk etməyə qabil olduğumuzdan, tarix fizikanın yaranmasından başlayır.

2. Əgər Tanrının varlığını qəbul edirsək, yenə də Tanrının tarixini anlama, təsəvvürə gətirə bilmədiyimiz üçün yalnız onun yaratdıqlarının tarixini öyrənə bilərik. Bu şərtlə ki, mələklər, müxtəlif ruhlar və başqa dərkolunmazlar öyrənmək obyektinə çevrilmir, yenə də yalnız fizikanın yarandığı gündən tarix başlayır.

3. Daha bir baxış da vardır - yaranışın başlanğıcı QARANLIQ və İŞIQ`dır. Bu, bir neçə yerə ayrılır:

a) Qaranlıq və işıq birlikdədir, bir-birini tamamlayır.

b) Qaranlıq böyükdür, işıq kiçik. Qaranlıq işığı yaradandır; işığı ona görə yaratdı ki, qaranlıq özü dərk edilsin.

c) İşıq ilkin və əbədidir; yalnız o olmayan məkana qaranlıq gələ bilər. Bütün varlıq işıqdan törəmişdir və törəyir. İşıq xeyrin, ədalətin, haqqın qaynağı, qaranlıq[sa] şərin, haqsızlığın törədicisidir.

ç) İşıq və qaranlıq vəhdətdə və mübarizədədir (əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi qanunu).

d) İşıq həm metafizik, həm də fizik varlıqdır.

4. Varlığın əzəli efirdir = buxardır = buğdur.

Bütün bu saydıqlarımız dünya xalqlarının, ayrıca olaraq türklərin inancında dövr edən yaradıcı gücün dərkinə yönəlmiş əsas fikirlərdir. Türk tarixinin fəlsəfəsi ən çox bu məfkurələr dairəsində mərkəzləşmişdir.

Eradan qabaq VII-II minillikdə Azərbaycanda yaranan bu mədəniyyətin ("Azər-Kəngər mədəniyyəti"nin - **tərtib.**) yaradıcıları kimlər olmuşdur? Yüz ildən çoxdur belə bir məsələ bu sahədə (daha doğrusu, Yaxın və Orta Şərqi və orta əsrlər tarixi sahəsində) çalışan bütün tarixçiləri düşündürmüşdür ki, burada hansı xalqlar yaşamışdır? Bəlli olmuşdur ki, Ural-Altay, hind-Avropa və samilər. Son onillərdə bunlara "Qafqaz dilləri qrupuna mənsub olanlar" da əlavə edilir.

Azərbaycan xalqının 1722-23'cü illərdə rus imperiyasına qarşı apardığı azadlıq mübarizəsi türk millətinin ən şanlı və şərəfli tarix səhifələrindəndir.

Azərbaycan xalqı da özünü göstərdi - birdən-birə meydanlara doldu. 1988'in Noyabrın 22, 23, 24, 25'i tək-cə Bakıda yox, bütün Azərbaycanda - bütün şəhər və kəndlərdə xalqımız meydanlara tökülmüşdü. Biz bəzən "bir milyonluq Meydan" deyirdik, əslində yeddi milyon xalqın yeddi milyonu da küçələrdəydi; hər rayonda qadın-uşaq mitinqlər gedirdi. Bax, xalq onda görsəndi. Hamı başladı ki, "xalqıma qurban olum", "əşi, bu nə igid xalqmış", "bəs biz deyirdik ki, yuxudayıq"... Hamı təzədən xalqına vuruldu, sevnələr daha artıq sevdilər, sevməyənlərsə sevməyə başladılar.

Qazandığımız uğurlar arasında 1989-cu ilin dekabrında elan olunmuş 31 Dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi günü də vardır.

Sevimli ellərimiz, əziz, saygılı-qaygılı Azərbaycan türkü, bu Həmrəylik günü yalnız və yalnız bizimdir. Bu Həmrəylik günü 190 il bundan öncə yağı düşmənlər tərəfindən parçalanmağa başlayan elimizin, yurdumuzun birliyə doğru 1989-cu ildə ilk böyük addımını atdığı gündür! Bu gün Azərbaycan türkünün Araz boyunca yurdumuzun sinəsinə çəkilməmiş dəmir çəpərli dəmir pərdəni söküb-dağıtdığı, hər parçasını bir yana atdığı, yağı düşməne "itil buradan!" dediyi, Arazın buzlu suyundan cənnət suyu kimi bir-birinin üstünə çilədiyi, əl-üzlərini yuyub ondan doyunca içdiyi sevincli, şərəfli bir gündür! Bu gün Azərbaycan türklərinin öz birliyinə doğru birinci uğurlu addımı atdığı gündür! Azərbaycan türkünün öz doğma yurdu Azərbaycanın birliyi uğrunda ilk açıq həmrəylik günüdür!

31 Dekabr 1989-cu il Böyük Həsərin açılış günü idi. İki imperiyanın zülmü altında olan bir millət Xudafərin körpüsünün ətrafına yığılıb öz-özünə baxıb ağlayırdı.

Uğrunda Qorbaçovun mübarizə apardığı demokratikləşmə baş verdi (bunu imtina etmirik) - məsələn, əvvəlki sistemdən imtina Türkmənistanda, Özbəkistanda da baş verdi. Ancaq onlarda bizdəki kimi olmadı - bizdə bütün xalq hərəkətə gəldi, azadlığını, demokratiyanı xalq özü öz qanı ilə qazandı. Gəlin mahiyyətə indi yenidən baxaq - Türkmənistanda, Özbəkistanda bu gün bircə dənə də müxalifət qəzeti çıxmır.

Xalqımız doğrudan-doğruya azadlıq idealını mənimsədi. Sadəcə misallara baxın. Rus ordusunu öz ərazisindən yalnız Azərbaycan çıxardı. Nəyə görə? Çünki Azərbaycan xalqı artıq azadlığa yiyələnmişdi, yoxsa heç cür mümkün deyildi. Niyə obirilər bunu bacarmadı? Çünki onlar bu yolu getmədi, Azərbaycan xalqına getdi. Buna görə də deyək ki, Almaniyadan, Baltiyanı ölkədən rus qoşunları müqavilələrlə danışıraq, Avropanın böyük təzyiqi altında çıxarıldısa bizsə bunu öz xalqımızın gücüllə etdik və imperiya bir daha qayıdıb üstümüzə gəlməyə cəsarət göstərmədi - Azərbaycan xalqından qorxdı, çünki onun gücünü 20 Yanvarda görmüşdü.

Aydın məsələ budur - bir millətə ən böyük zərbə onun adının götürülməsidir. Bundan da böyük faciə ola bilməz. Millət öz [türk] adını qaytarmalıdır.

Bizim ən böyük bədbəxtliyimizdən biri ondadır ki, uzun illər xalqımızı qıra-qıra, əzə-əzə qorxunu qanımıza yeridiblər. İndi bir balaca ara qarışan kimi qorxu, vahimə bizi sarsıdır.

Mən Azərbaycanın çox kəndlərində olmuşam. Sevinirəm ki, xalq hələ bu qonaqpərvərlik hissini, duyğusunu itirməyib. Bu, xalqımızın olduqca dəyərli mənəvi nemətidir.

İndi Azərbaycanda avtoritar rejim var. O, xalqın geri çəkilməsindən, müəyyən parçalanma meyllərindən istifadə edib təzyiq edir. Xalq zaman-zaman qüvvəsini toplayacaq, bu rejimə qarşı çıxacaq, onu ləğv edəcək və ölkədə demokratik rejim bərqərar olacaq. Bu xalqın gücünü hamı bir daha görəcəkdir.

Azərbaycan xalqı çalışqan bir xalqdır.

Bilirsiniz ki, Amerika Dövlət Departamentinin hesabatına Gürcüstan azad xalqlar, Ermənistan və Azərbaycan qeyri-azad xalqlar sırasında düşüb, halbuki biz hakimiyyətdə olanda Azərbaycan azad xalqlar sırasındaydı. Bu da xarici siyasətin nəticəsi - xalqımızı dünyaya belə tanıtdılar.

Xarici ölkələrin səfirləri daha dözə bilməyərək bəzən diplomatik etiketlərdən də yan keçir (çünki diplomatiya hər sözün açıq deyilməməsini tələb edir) və açıq şəkildə bildirirlər ki, Azərbaycan rüşvətxorluğun, korrupsiyanın, talançılığın içərisində olduğuna görə dövlətimiz bura investisiya, sərmayə qoymağa qorxur. Bu da xarici siyasətin nəticəsi.

Neftdən və başqa sərvətlərdən gələn gəlir xalqın arasında düzgün bölünməyə bir-iki ilin içərisində sosial vəziyyət də yaxşılaşar. Biz bu gün hakimiyyətə qayıtsaq 6 ayın içərisində böhranların çoxunun qarşısını ala bilərik; heç olmazsa maaşları 2-3 dəfə artırırıq.

İndi də belə fikirləşirəm ki, Azərbaycanın quzeyi azad deyil; sadəcə olaraq, yarımmüstəqillik əldə etmişik və onu zorla saxlarıq. Biz o zaman tam müstəqil olacağıq ki, Azərbaycan xalqı özünün bütün torpaqlarında birləşərək müstəqil dövlət yaradacaq. Mən bunu gəncliyimdən indiyədək demişəm və dediyimin də üstündəyəm.

Biz çox ağır, çox güclü və çox yaramaz bir düşmənlə üzbəüz dayanmışıq ki, onun arxasında özündən də yaramazı dayanıb. Biz bunu yaddan çıxarmamalıyıq, ona görə də bu xalqı, bu respublikanı elə bütöv etməliyik ki, millətimizi bir yerə elə yığmalıyıq ki, düşmənlə üzbəüz mübarizə apara bilsin və ancaq o halda biz qalib gələ bilərik. Bu qələbə ümummilli qələbə adlanacaq.

Azərbaycan tarixi haqqında

Azərbaycan tarixçiləri (Güneli-Quzeyli) bir yerə yığışib (əgər toplaşmağa imkan versələr və yaxud biz toplaşmağı bacarsaq) Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin araşdırılmasının metodologiyasını yazmalıyıq, sözün əsl mənasında yaratmalıyıq!

Dünyada ən az öyrənilmiş tarix bəlkə də Azərbaycan tarixidir.

Azərbaycanın öz tarix qaynaqları az öyrənildiyindən, bir sıra tarix qaynaqları məhv olduğundan və ya məhv edildiyindən, əldə olan tarix qaynaqlarının düşmən qələmindən çıxdığından və hətta bizim öz tarixçilərimiz də öz tariximizə düşmən tarixçilərin gözü ilə baxdığından, BÜTÖV AZƏRBAYCAN tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün ayrıca araşdırma metodu yaradılmadığından, daha nələr, daha nələri də düşünsək Azərbaycan tarix və mədəniyyətinin araşdırılma, öyrənilmə mənzərəsi tam aydınlığı ilə göz önünə gələr.

Ən qədim tariximiz Şumer, Babil, Akkad, Assur qaynaqlarına dayanaraq araşdırılır. Özü də hansı anlara? O anlara ki, həmənlər anlarda bunların dördü də Azərbaycanla müharibə şəraitində olub, yəni düşmənçiliyin ən düşmən zirvəsində. [...] Orta əsrlər ərəb, fars, erməni qaynaqları, yeni dövr rus qaynaqları da eyni təsirə malikdir.

Uzun müddət rus və fars şovinizminin qanlı hakimiyyəti altında olan Azərbaycan türkləri azad olduqca hər şeyi yenidən yaratmalı, qurmalı və yazmalıdır. Tarixi də!

Azadlığa qovuşan xalqlar öz tarixlərinə, keçmiş mədəniyyətlərinə yenidən baxacaq, bir çox uydurma və qondarmalar, saxtakarlıqlar aradan qalxacaq, tarix gerçəkliyi üzə çıxacaqdır.

Dünyada böyük, tarixi millətlər arasında türklərin tarixi qədər dolaşdırılmış, türk düşmənləri tərəfindən saxtalaşdırılmış, türklərin özləri tərəfindən ən az araşdırılmış ikinci bir millətin tarixini təsəvvür etmək belə mümkün deyildir. Tarix millətləri içərisində türklər qədər öz tarixinə sayğısız yanaşan ikinci bir millət yoxdur. Tarixi şəhid qanı ilə yarıdan bu millət unutmuşdur ki, qiyamət günündə gerçək alimin mürəkkəbi şəhid qanından fəzilətli tutulacaq.

...Birgə götürdükdə türk tarixini, ayrıca olaraq da Azərbaycan tarixini araşdırmağın tək bir metodu yoxdur, halbuki bunsuz gərəkli ölçüdə irəli getmək mümkün olmayacaq. Alimlərimizin, demək olar ki, hamısı tarixi marksist-leninçi metodologiya əsasında araşdırıblar. Qısaca olaraq bu nə deməkdir - bütün tarix boyu 4 quruluş olub: ibtədai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm; beşincisi həm də sonuncu olacaq, onu kommunistlər quracaq, adı da kommunizmdir, sosializm onun birinci mərhələsidir. Tarix siniflərin mübarizəsi tarixidir. [...] Quldarlıq eradan qabaq III minillikdən başlayır; feodalizm indiki eranın III yüzilindən başlayır; kapitalizm (yeni dövr) İngiltərədəki burjua inqilabından başlayır; Rusiyadakı oktyabr inqilabından ən yeni dövr başlayır və başqa və başqa hökmlər...

Tarixi saxtalaşdırmaqda bundan eybəcər metodologiya düşünmək və tapmaq mümkün deyil.

Bu gün kimə sorsan ki, hansı metodologiyaya əsasən elmi iş işləyirsən? - cavab verə bilmir. Mən təklif edirəm ki, hələlik ilkin olaraq tarix-məntiq metodunu qəbul edək. Bu metod nə üçün tətbiq edilir? Birinci, ona görə ki, istər Azərbaycanın, istər bütün türklərin, istərsə də bütün dünyanın qədim və ən qədim tarixi ya həddən az öyrənilib, ya da heç araşdırılmayıb, öyrənilməyib. Buna görə də birinci vəzifə kimi qarşıda empirik məlumatların toplanması gərəkdir. Sonra bu məlumatlar "empirik və xronoloji tarixiylə" toplanmalıdır.

İkincisi, bu empirik məlumatlar bir məntiqə dayanmalıdır. Məsələn, empirik məlumat ya mifdən, ya dildən, ya dindən gələ bilər. Bunların öz məntiqi, öz sistemi vardır. Ümumi götürsək, min illərlə bəşərin yararlandığı "formal məntiq" adlanan məntiq (loqos) bunları qəbul etmir. [...].

Üçüncüsü, tarixsəl məntiq nə üçün gərəkdir? Birmənalı deyə bilərik ki, tarixin fəlsəfəsini anlamaq və yaratmaq üçün. Çünki hələlik, bəlkə də bir neçə yüzil son söz tarix fəlsəfəsinindir.

...Azərbaycanın, ümumiyyətlə, türklərin çox zəngin mifoloji irsi vardır. Biz tariximizi yeni metodla yazarkən diqqətli olmalı, miflərə necə yanaşmağı bilik yığıncaq, simpozium, konfrans və toplantılarında müzakirə edib üsul hazırlamalıyıq. Bunda birincilik elmə verilməli, mifin tarixləşməsinə, tarix elminin mifləşməsinə, mif bataqlığında batmasına heç cür imkan verilməməlidir.

Bəli, biz bu gün təmiz elmlə qidalanıb sağlam şüurla Azərbaycan tarixini həm yaratmalı, həm də ən əski çağlarından bugünədək yeni metodla yenidən yazmalıyıq!

Aristotel, Farabi və b. böyük filosoflar dönə-dönə göstərmişlər ki, fəlsəfə ilə məşğul olmaq istəyən, sözün əsl mənasında filosof olmaq istəyən adam mənəvi və fiziki cəhətdən təmiz və

sağlam olmalı, gəncliyindən həyatını buna sərf etməlidir. Mən bu sözləri bütünlüklə türk-Azərbaycan tarixçisinə aid edirəm. Hər bir tarixçi, siyasətçi, filosof, alim, ümumiyyətlə, əsl mənada insan bilməlidir ki:

- birinci, gerçəkliyi görmək, anlamaq çətinidir;
- ikinci, gerçəkliyi görüb anlayandan sonra onu demək, yazmaq çətinidir;
- üçüncü, bunlardan sonra gerçəkliyi savunmaq, müdafiə etmək çətinidir;
- dördüncü, onu insanlara, topluma çatdırmaq çətinidir.

Bütün bu dörd mərhələni keçə bilən İNSAN böyük Haqqı dərk etmiş olur, ruhən O'na qovuşur.

Qədimdə insanlar özlərinin ruhlarının daşıyıcısı - onqon`u olaraq bəzən heyvanların üstünə gəlirdilər. Bu inam təkəcə bizə aid deyil - qədim Şumerdə də var. Siz bəzən rast gəldiriniz ki, qızıldan ağac heykəli qoyulub, keçi də ayaqları ilə qalxıb yarpaqların üstündə oturub, keçi də qızıldandır - şumerlərin onqonlarıdır. [...] Məsələn, ərəblərdəki "Bəni-kəlb" ("İt tayfası"), "Bəni-əsəd" ("Şir tayfası") kimi tayfa adları onqonlarla bağlıdır. Türklərdəsə daha çox məşhur olan onqon boz qurddur, qu quşudur, qartaldır, sonra maraldır. (Bunlar miflərdən də qədim məsələlərdir). Onqonlarla bağlı Azərbaycanda Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu tayfalar sistemi yaranıb. Burada boz qurd hələ indi tapılıb.

...Türkün gerçək tarixi haradan başlayır? Araşdırmalarımın sonunda gördüm ki, nəinki türkün, bütövlükdə dünyanın tarixi Turandan başlayır. Şumer miladdan 3 min il əvvəl mövcud olub, üstünə indiki eranı da gələndə edir 5 min il, yəni Şumerin 5 min il tarixi var. Azərbaycanınsa tarixi Şumerinkindən qabaqdır. 6 min-7 min il qabaq Azərbaycan mədəniyyəti olub - böyük Kür-Araz mədəniyyəti! Bu mədəniyyət sonralar Şumerə keçib, ona təsir edib, orada yayılıb.

Bəs Kür-Araz mədəniyyəti`nin özü haradan gəlib? O, böyük Turana daxildir. Turanın da mərkəzi Xəzər ətrafı və İssıkgöl`dür. Moskvada çıxan nüfuzlu bir jurnalda oxumuşdum ki, alimlər artıq etiraf edirlər ki, bizim eradan qabaq X-IX minilliklərdə Turan ovalığında böyük bir mədəniyyət olub və bütün mədəniyyətlər oradan getməyə, yayılmağa, çözlənməyə başlayıb. Bu vahid mədəniyyət mərkəzinin sərhədləri söykənir Əfqanıstana, söykənir Hindistanın şimalına (Hindistana girmir), söykənir Çinə (Çinə də girmir) və söykənir bir də Azərbaycan da içində olmaqla Xəzər ətrafına (burada geniş yayılır). Bu mədəniyyətdən danışarkən, məsələn, bildirilir ki, ən qədim bürünc, qızıl əşyalar Orta Asiyada tapılıb. Svastika elə, xaç elə, yaxud dünyanın mühüm aparıcı rəmzləri - onların hamısı qazıntı nəticəsində tapılan və xristianlıqdan 5 min il qabağa aid şeylərdir.

Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, mədəniyyətlərin ilkin mərkəzi sərhədlərini cızdığı Turan`da olub, hind-avropalılar da, türklər də oradan çıxıb, sami mədəniyyəti də hər şeyi oradan götürüb. Qəribədir ki, indi bu mədəniyyətə yiyələnməyə çalışaraq söyləyirlər ki, onu elə hind-avropalılar yaradıb. Soruşanda ki bəs oradakı türklər necə olub, deyirlər ki, o türklərlə indiki türklər fərqlidir. Sözə bax! Sadəcə olaraq, indi də istəyirlər ki, bunu sübut etsinlər ki, doğrudur, Turanın əhalisi türkdür, ora türk məkanıdır, ancaq ən qədim əhalisinin kökündə hind-avropalılar dayanır - sonradan hind-avropalılar çıxıb gedib, yerində türklər qalıb.

Səlcuq dövründə şair və alimlərimiz daha çox ərəb və farsca yazdıqları halda, Elxanlılar dövründə öz dillərində - türkcə yazmağa başladılar. Bu günə kimi bizim tarixçilərimiz də ərəb, fars, rus və b. tarixçilər kimi Elxanlıların qarısında böhtanlar yağdırmış, Elxanlı dövlətinin Azərbaycan tarixindəki böyük və müsbət rolunu görə bilməmişlər. Bircə məsələni gözdən qaçırmamaq gərəkdir ki, məhz Elxanlılar ərəblərin və farsların mənəvi diktaturasını sındırmışdı.

"Böyük moğollar" dediyimiz türklər Orta Asiyadan axınla gəlir. Hülaku xan Azərbaycanda böyük bir imperiya yaradır - Beşinci ulus. Hülaku xan əslində Çingiz xanın yasalarını həyata keçirən şamançı bir insandı. Bütün Azərbaycan, İraq və İranda (daha doğrusu, Azərbaycan, Fars və İraqda), Xorasanda 500'dən artıq şaman məbədi tikdirmişdi. Vəzirisə müsəlman Nəsirəddin Tusi'ydi.

Bağdadı tutanda ona dedilər ki, sən müsəlman deyilsən, bizə başçılıq edə bilməzsən axı. Nəsirəddin Tusi ona öyrətdi ki, bunlardan soruş ki, sizin dində ədalətsiz müsəlman yaxşıdır, yoxsa ədalətli qeyri-müsəlman? Bütün ruhanilər yığışib dedilər ki, ədalət birincidir, ona görə də ədalətli qeyri-müsəlman ədalətsiz müsəlmandan yaxşıdır. Hülaku xan da bildirir ki, mən ədalətli qeyri-müsəlmanam - görəcəksiniz, mən ədalət yaradacağam. Və yaradır da, hamı ondan razı qalır. Amma buna baxmayaraq yenə də özgə ünsür sayılır, qəbul edilmir. İki nəsil keçir, onun nəvəsi Qazan xan islamı qəbul edir, islahatlara başlayır, bütün keçmiş 500 məbədin hamısını sökdürüb dağıdır və yerində məscid tikdirir. Orta Asiyadan, Monqolustandan axışib gəlmiş uluslar - türk, tatar, monqol..., hamısı müsəlmanlaşır, islama keçir.

Əmir Teymurla Şeyx Sədrəddinin görüşünü mən həmişə misal çəkirəm. Teymur gəlib Ərdəbildən keçəndə (Anadolunu işğal edəndən sonra) deyir ki, gedin Şeyx Sədrəddinə deyin, Əmir Teymur gəlib. O da şeyxdir də, qabaqcadan xəbəri var ki, Teymur gəlir. Ancaq onun Əmirin ayağına getməsi yaramaz. Getməsin deyə namaza oturur. Gəlib çağırırlar: "Şeyx, şeyx!" - çönüb eləmir, namazını qılır; "Şeyx, Əmir Teymur səni gözləyir" - səsinə çıxarmır (axı namazda danışmaq, bədəni, yaxud üzünü yana çevirərək qiblədən yayındırmaq olmaz). Əslində heç bir irad tutula bilməyəcək bu hərəkətiylə Əmir Teymura başa salır ki, sən mənə gözləməlisən, mən səni yox. Teymur deyir ki, mən Allah qonağıyam, şeyx mənim qarşıma

çıxmalıdır. Onda şeyx qapıya çıxıb soruşur ki, məni çağırın Allah qonağı kimdir? Deyirlər: Əmir Teymur. Bunda dillənir ki, buyursun Allahın qonağı. Əmir Teymur atdan düşüb deyir ki, şeyx, məni saya salmırsan, axı mən hökmdaram, hökmdarınsa ayağına gələrlər. Şeyx Sədrəddin deyir ki, mən Tanrıya ibadətlə O`nun ziyarətindəydim, Tanrısa hökmdardan böyükdür.

Bax, sistem budur, ruhani böyüklüyü budur, şeyxlik budur!

Əmir Teymur da Şeyx Sədrəddini dəyərləndirərək əmr edir ki, ona dəyməyin - böyük şeyxdir. Nə istədiyini şeyxdən soruşur (bunların hamısı gerçək tarixi faktıdır), şeyx də onun apardığı əsirləri buraxmağı xahiş edir... Əmir Teymur onların hamısını buraxır. Həmin o azadlığa buraxılan müridlərdən bir hissəsi çıxıb gedir Anadoluya, bir hissəsi də (subay gənclər) deyir ki, şeyx, sən bizi qul olmaqdan azad etmisən, sənin yanından getmirik. Şeyx Sədrəddinin ordusu oradan yaranır. Kimdi onlar? Şamlular Suriyadan gətirilən əsirlərdir - türk əsgərləridir, rumlular da Rumelidən gətirilənlərdir. Bəli, şamlular, rumlular, ustaclılar - bu tayfaların hamısı Teymurun azadlığa buraxdığı əsirlərdir.

[Şeyx Sədrəddinin] yanında qalanlar başladılar öz tayfalarıyla əlaqə yaratmağa, sonra Anadoluya gedənlərin tayfaları da şeyxə itaət etdilər ki, bizim övladlarımızı əsirlikdən sən buraxdırmısan. Həmin tayfalar axınla Şeyx Sədrəddinin yanına gəldilər. Bundan sonra onun müridləri bütün Anadolunu bürüdü. Daha sonra Səfəvilərin ayağı yer aldı, hərbi gücə çevrildilər. Onların qılınc vuranlarının hamısı müharibədə tutulmuş, sonra buraxılmış həmin adamlardı. Bunlar hərbi hissə yaratdılar və şeyxlik də yavaş-yavaş hərbi sistemlə qovuşmağa başladı və Şah İsmayıl`la hakimiyyətə də yiyələndi.

İngiltərə, Rusiya və Fransa uzun müddət İran uğrunda ...toqquşurdular. Hər üçü də farslara xüsusi rəğbətlə yanaşır, onlardan öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışırdı. Vuruşan, ölən, siyasəti və dövləti idarə edən türklər olduğu halda, ...Rusiya dövlət sənədlərində, mətbuatında və arxiv sənədlərində "persidskie dokumentı" ("fars sənədləri"), "voyna s Persiey" ("Persiya ilə müharibə") və s. yazılırdı. Bütün məsələlər də Azərbaycanla bağlıydı. Məsələyə dərinədən yanaşsaq dövlət Qacarlar dövləti, Azərbaycan və Fars ona daxil olan əyalətlərdir. Müharibələr Azərbaycanda gedirdi və əslində rus-Azərbaycan müharibələri idi, tarixəsə "rossiysko-persidskie voynı" ("Rusiya-Persiya müharibələri") adı ilə daxil edilirdi.

Rusiya tarixçi, səyyah və agentləri Azərbaycana aid nə varsa hamısını "Persiya"ya aid etmişlər...

Bütün bunlar dünən (XIX yüzildə) baş vermiş və tarix gözümüzün qarşısında saxtalaşdırılmışdır. [...] Bunları sadalamaqda məqsədim odur ki, hörmətli oxucu bir daha diqqətli olub Azərbaycanın və onun ən qədim və ilk sakini olan türklərin qədim və orta əsrlər tarixinin necə saxtalaşdırıldığını az da olsa təsəvvüründə canlandırma bilsin. Və təsəvvür etsin ki, Azərbaycan tarixinin gerçəkliyini üzə çıxarmaq istəyən tarixçilər necə çətin, ağır duruma düşmüş, necə böyük axın halında olan hücumlara məruz qalmış, hansı mənəvi sarsıntı keçirmişlər.

Alman əsilli, kral nəsilli Mixail (Mişel) Roman Moskva taxtına əyləşdirildəndən (1613'cü il) sonra Moskva Avropanın caynağına keçdi və türk-islam dünyasına qarşı müharibələrdə onun ən güclü alətinə çevrildi.

[...] I Pyotr'un Prut çayı yaxınlığında Osmanlı orduları tərəfindən mühasirəyə alınması və müharibədən qadın və qızılın gücünə çıxması (1711-ci il), sonradan Pyotrun Dərbəndə - Azərbaycana hərbi yürüşünün tam məğlubiyyətlə nəticələnməsi Moskvanın tarixi məğlubiyyətləri olsa da rusların türklərə qarşı gərəkli bir silah olacağını Avropaya bir daha anlatdı. Məhz Pyotrun vaxtından etibarən Avropa Rusiyanı hərtərəfli dəstəkləməyə başladı, Rusiya addım-addım türk torpaqlarını udaraq XVIII yüzildə imperiyaya çevrildi.

Rusiya 1804'cü ildə Qacarlarla müharibəyə başladı və Azərbaycanın quzeyinə ordu çıxardı, Azərbaycanın ən böyük faciəsi başladı. XVIII yüzildə xanlıqlara bölünmüş Azərbaycan rus işğalına qarşı öz qüvvələrini bir mərkəz altında toplaya bilmədi. Azərbaycan türkləri Rusiyaya qarşı amansız və rəşadətli mübarizə aparırdı. Doqquz il davam edən bu müharibədə rusların böyük hərbi qüvvələri darmadağın edildi, bir çox generalları öldürüldü. Müharibənin gedişində həlak olan Gəncə xanı Cavad xan, vəliəhd Abbas Mirzə Qacar böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, xalq onlara şer və dastanlar qoşmuşdu.

İngiltərəni çıxmaq şərti ilə 1812-ci ilədək bütün Avropanı işğal edən Fransa - I Napoleon Bonapart həməən ili Rusiyaya qarşı hücumu keçdi. Bəlli olduğu kimi, Fransa-Rusiya müharibəsi üç il çəkdi və Rusiya Fransanı darmadağın edib Parisə girdi. ...Napoleon imperiyasını üç ilə darmadağın edən Rusiya on il müharibə apararaq Azərbaycanın Arazdan quzeyə İrəvan xanlığı və Naxçıvan çıxılmaqla yalnız beşdə birini qoparmağa nail ola bilmişdi. Bu, Azərbaycan türklərinin Rusiya imperiyasına qarşı müharibəsinin necə sərt və dönməz olduğuna ən tutarlı sübutlardan biridir.

AXC siyasi mübarizəni davam etdirməklə mülki cəmiyyətin formalaşması məsələləri ilə fəal məşğul olmağa başladı. [...] Artıq erməni təcavüzünə AXC'nin təşəbbüsü ilə yaradılmış və iki ilə yaxın müddətdə torpaqlarımızı düşməndən müvəffəqiyyətlə qorumuş özünümüdafiə

dəstələri, hökumətə təzyiq göstərərək onu fəaliyyətsiz qalmağa qoymayan ictimai təşkilatlar, erməni təbliğatının qarşısını almağa çalışan müstəqil informasiya orqanları müqavimət göstərirdilər. Və bu gün AXC'yə böhtan atanlar unutmamalıdır ki, bu təşkilatın 2 minə yaxın üzvü Vətən yolunda şəhid olub.

Demokratik qüvvələrin ciddi təzyiqi ilə 1991-ci ilin oktyabrında Azərbaycanın müstəqilliyi rəsmən elan edilsə də adı dəyişilmiş kommunist rejimi şəraitində o, formal səciyyə daşıyırdı. Həmin rejimin təmsilçiləri müstəqillik haqqında Konstitusiyaya Aktından özlərini qorumaq üçün qalxan kimi istifadə edir, işdə isə Azərbaycanı Rusiyadan kənar təsəvvür etmirdilər.

1991-ci ilin avqustunda hərbi kommunist qiyamının məğlubiyyətə uğraması militarist dairələrin əl-qolunu hiss ediləcək dərəcədə bağlamışdı. Belə bir şəraitdə Moskvaya üz tutan yerli rəhbərlik ondan elə bir ümidverici yardım ala bilmirdi.

Yerlərdə baş qaldırmış milli-azadlıq hərəkatları imperiyanı tamamilə sarsıtmışdı. Artıq dünya tarixçiləri qəbul etmişlər ki, bu hərəkatların ən qüvvətliələrindən, qabaqcıllarından biri AXC'nin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Xalq hərəkatı olmuşdur.

Mütəllibov Moskvada MDB'yə daxil olmaq haqqında sənədə qol çəksə də son nəticədə Azərbaycanı MDB'yə daxil etmək bizim vaxtımızda mümkün olmadı. Bununla da Azərbaycanın gələcək real müstəqilliyi üçün bünövrə qoyuldu.

Respublikada mühafizəkar qüvvələr MDB'yə daxil olmağa şərait yaratmaqdan ötrü Milli Ordu quruculuğuna ciddi şəkildə maneçilik törədirdilər. [...] Hətta Müdafiə Nazirliyinin ozamankı qərargah rəisi də etiraf edirdi ki, altı ayda Milli Orduya cəmi 150 əsgər toplamaq mümkün olmuşdu.

Xocalı faciəsi köhnə rejimin yararsızlığını nümayiş etdirən sonuncu hadisə oldu. Xalqın dövlət qurumlarına olan ümidi və etimadı heçə endi və Mütəllibov hakimiyyəti 1992-ci ilin Mart ayında xalqın təzyiqi altında onun istefa verməsi ilə iflasa uğradı.

Mayın birinci yarısında Azərbaycan böyük köç karvanlarını xatırladırdı. [...]Bu təxribatlardan məqsəd respublika ərazisinin yarısını boşaltmaqla seçkilərin keçirilməsini pozmaq, hökumət böhranını dərinləşdirmək, bütövlükdə isə Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi törətməkdən ibarət idi. Bütün variantlarda uduzmuş köhnə rejim indi də öz xilasını A.Mütəllibovu bu yolla

yenidən hakimiyyətə qaytarmaqda görürdü. Və bunlar mayın 14'də Ali Sovetin çağırılması, istefa vermiş A.Mütəllibovun prezident vəzifəsinə seçkisiz qaytarılması ilə nəticələndi. Lakin irticanın qələbəsi uzun sürmədi. Bir gün sonra AXC'nin və digər demokratik qüvvələrin rəhbərlik etdikləri xalq ayağa qalxdı, pozulmuş Konstitusiyayı bərpa etdi. Mütəllibov rus hərbi təyyarəsi ilə Moskvaya qaçdı.

Azərbaycan mədəniyyəti haqqında

Çağdaş tarixçilik hərtərəfli araşdırmalardan sonra toplam belə bir sonuca gəlmişdir ki, ən qədim mədəni insan məskəni Çayhun və Sayhun (Amu-Dərya və Sır-Dərya) çaylarının hövzəsi, Aral gölünün ətrafı və Turan ovalığı olmuşdur. Dünyada mədəniyyət ilk dəfə burada mərkəzləşmişdir. Daha doğrusu, Doğu Türküstandan Xəzər dənizinin sahillərində olan ərazi dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzi olmuşdur. Buna görə də bir vaxtlar "tarix Şumerdən başlayır" dediyimiz halda, indi "tarix Orta Asiyadan, ya da Turandan başlayır" deməyi tarix elmi bizdən tələb edir. Heç də təsadüfi deyil ki, dünyanın böyük rəmzlərindən olan səkkizbucaqlı, ya da səkkiz çıxıntılı ulduz, dünyanın bütövlüyünü göstərən baş-ayaq butalar, xaç, svastika və başqalarının ən qədim nümunələri son illərdə aparılan qazıntılar zamanı məhz bu ərazidən tapılmışdır. Bu ilk mədəniyyət mərkəzinin yaranma və varolma tarixi eradan qabaq X-VI minilliklərə aid edilir.

Dünyanın ikinci qədim mədəniyyətinin toplandığı mərkəz Xəzərin qərb sahillərindən başlayaraq qərbə doğru Kür-Araz ovalıqları, Qızılüzən boyu və Urmiya gölü ətrafını əhatə edir. Bu mədəniyyətin yaranma və varolma tarixi eradan qabaq VII-II minilliklərə dayanır.

Azərbaycan dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Bu mədəniyyət tarix elmində "Kür-Araz mədəniyyəti" adlanır. "Kür-Araz mədəniyyəti" eradan qabaq VII-II minilliyə aiddir, mərkəzi Azərbaycan olmaqla şərqdə Orta Asiyanın güney-batısından tutmuş qərbdə Doğu Anadolu, şimalda Güney Qafqazdan tutmuş cənub-qərbdə Dəclə çayı, güneydə Bəsrə körfəzinədək böyük bir ərazini əhatə edir.

Kür-Araz mədəniyyəti eradan qabaq X-VI minillikdə Orta Asiyada yaranmış mədəniyyətin ardıcılı, "Şumer (Sumer) mədəniyyəti" adlanan mədəniyyətin öncülüdür.

Tarix baxımından Şumer üçüncüdür. Dəclə və Fəratın hövzəsi, yuxarı axını, Patağ dağlarının qərb ətəklərindən Ərəbistan səhrasının şimal-şərqində olan ərazini əhatə edir və eradan öncə IV-II minilliklərə bağlanır.

Dünya mədəniyyətinin köçmələri və ya yerdəyişmələri nəzəriyyəsinə dayansaq bütün sonrakı mədəniyyətlər özündən əvvəlkilərin varisləridir. Orta Asiya, Kür-Araz (Xəzərdən Patağ dağlarından) və Şumer mədəniyyətləri daha çox varislik əlaqələri ilə bağlıdır, bütövlükdə səkkiz min il davam edən böyük bir mədəniyyətin üç böyük mərhələsi kimi də qəbul edilə bilər. [...] Azərbaycan bu böyük mədəniyyətin həm yaranmasında, həm gəlişməsində, həm də bir-biri ilə bağlanması, ilişkilənməsində ən önəmli yeri tutmuşdur. Azərbaycan birincinin (Çayhun-Sayhun) davamı, üçüncünün (Şumer) özülüdür deyə bilərik.

Mən uzun müddət - 20 il apardığım araşdırmalar nəticəsində belə qəti qənaətə gəldim ki, dünya mədəniyyətinin mərkəzi Şumer deyil. Çoxları, məsələn, Kramer yazır ki, "Tarix Şumerdən başlayır", yəni yazılı tarix oradan başlayır.

Tarixdə indi "şumerlər" adlanan xalq özünə "kəngər" demiş, dövlətlərini də "Kəngər" dövləti adlandırmışdır. Kəngərlərin ilkin dövlət qurumu Azərbaycanda - Kür-Araz ovalığı və Urmu gölünün ətrafında yaranmış, Kəngərlər Urmunun yaxınlığında Patağ (Zaqros) dağlarının keçidlərindən aşaraq İkiçayarasına (Mesopotamiyaya) yerləşmiş, orada yeni mərkəzlərini yaratmışlar. Bu qədər aydın olduğu halda, görəsən, çağdaş (son iki yüz ildə) tarixdə məsələni bunca dolaşdırmağın nə mənası var?!

Bəzi tarixçilər Kür-Araz mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmadıqları üçün bu mədəniyyətin tərkib hissəsi olan Urmu (Urmu gölünün ətrafında yayılmış hissəsini) mədəniyyətini "ilkin Şumer mədəniyyəti" adlandırırlar. Biz bu cür təyinatın əleyhinəyik. Bununla bərabər, "Urmu mədəniyyəti" ilə Şumer (oxu: Kəngər) mədəniyyətinin bir-birindən tam ayrılmasının, təcrid edilmiş halda araşdırılmasının da tərəfdarı deyilik - bu, çox qondarma olardı. Ona görə də gələcək araşdırıcılara tövsiyə olaraq belə bir təklif irəli sürmək istərdik - bu mədəniyyətləri eyni bir "Azər-Kəngər mədəniyyəti" adı altında öyrənmək daha doğru olardı!

"Azər mədəniyyəti Kəngər (Şumer, Sumer, Suber, Super) mədəniyyətinin sələfidir" tezi problemə baxışı düzgün yönəldir.

Bir daha qeyd edək ki, Azərbaycan dünyada ən qədim insan məskənlərindən biridir. Dünyada tapılan yeddi ən əski insan sümüyündən biri (Azıxantrop insanın çənə sümüyü) Azərbaycanda tapılmışdır. Bəlli olduğu kimi, bu tarix faktı dünya arxeoloqları tərəfindən qəbul edilmişdir.

Sonralar belə bir fikir ortaya çıxdı ki, tarix mədəniyyətdən başlayır, daha doğrusu, çağdaş Avropa mədəniyyətinin özülü harada və nə vaxt yaranıbsa tarix də oradan və o vaxtdan başlayır. Alimlər, araşdırıcılar, avropamərkəzçilər məskən kimi Yunanıstan və orada yaranmış antik elm və mədəniyyəti tarixin ilkinini saymağa başladılar və bununla həmişə sübut etməyə çalışdılar ki, yalnız avropalılar mədəniyyət yaratdıqları üçün onlar mədənidirlər, dünyanın qalan hissələrini onlar mədəniləşdirə bilərlər, onları Avropa mədəniyyətinə qovuşdura bilərlər, bunun üçün də dünyanın qalan hissəsini nəinki işğal etməlidirlər, hətta bu, onların Allah və insanlıq qarşısında müqəddəs vəzifələridir. Məsələ çox aydın idi - tarix elmini işğalçılığın, qətl-qarətin, hegemonluğun alətinə, quluna çevirmək.

...Fransızlar Fransada Şel, Aşöl və Mustyö mağaralarını kəşf etdilər. Şelin tarixi 400 min ilə gedib dayandı və onu Şel mədəniyyəti, ondan sonrakıları tarix ardıcılığına görə Aşöl mədəniyyəti və Mustyö mədəniyyəti adlandırdılar. Bununla bildirdilər ki, Fransa dünyanın ən qədim mədəniyyət ölkəsidir və tarix Fransadan başlayır. Əgər bu baxışla yanaşsaq yuxarıda sadalanan mədəniyyətlərin hər birini özünün müxtəlif təbəqələrində əks etdirən, onlardan daha qədim eksponatları olan Azərbaycandakı Azix mağarası Azix mədəniyyəti adlandırılmalıdır və buna dayanıb "tarix Azərbaycandan başlayır" demək olar!

...Fridrix Nitsşe (1844-1900)... "Zərdüşt belə demişdir" adlı dini-mifik əsərində sanki "ağlın mifologiyası"nı yaratmağa çalışırdı.

Türk kimliyinin təqdimatı səhvdir. Türkü Avropaya bəzən dağıdıcı, mədəniyyətsiz, vəhşi kimi tanıdıblar, türkün mədəniyyətiyə dünyaya ya ərəb, ya fars, ya İran, ya da Çin mədəniyyəti kimi təqdim olunub və indi də olunmaqdadır. Fars və ərəb mədəniyyəti adlandırmaq mümkün olmayanda adını qoyurlar "islam mədəniyyəti". 1400 il "islam mədəniyyəti" adı altında o böyük irsimizi əridib farsın və ya ərəbin ayağına yazmaq istəyirlər.

Hərb sənəti, memarlıq sənəti, yüz minlərcə əlyazma kitabı... böyük mədəniyyətdir. Səni sevməyənlərə deyirsən ki, qardaşım, buyur, dünyanın ən dəyərli xəzinəsi məndədir. Bax, dünyaya da mən bunu, bunu, bunu vermişəm.

Təbriz Miniatur Məktəbi dünya miniatur məktəbinin şahıdır, ancaq hər yerdə gedir "İran mədəniyyəti", "fars mədəniyyəti". Qardaş, axı bunu türk yaradıb! Yaxud [Əbdülqadir Marağayi](#), Səfiəddin Urməvi dünya səviyyəsində musiqinin klassikləridir, amma onlar da başqa millətin adına yazılır. S.Urməvinin musiqiyə aid ərəbcə yazdığı əsərin adı "Kitab əl-ədvar əl-mufassələ"dir. Ərəb dilində bir var kök hərflər, bir də var zəif hərflər. Zəif hərfləri atırsan, həmin əsərin adında oxunur: do, re, mi, fa, sol, lya - indi də tətbiq edilən notlar! Belə kitab rüslərdə, ingilislərdə, almanlarda olsaydı indi ona heykəl ucaltmışdılar...

Sən milləti dağıda bilməzsən; heç mümkün də deyil, çünki onun dili də, mədəniyyəti də ayrıdır. Onun mədəniyyətiylə nəyisə sintez edə, çulğaşdırma bilərsən. Buradan xristian mədəniyyəti də meydana çıxa bilər. Ancaq bu, kökdən-binadan ayrıdır. Türk milləti hələ bir xalq kimi meydana çıxmamış formalaşmışdı. Sən onu necə dağıdacaqsan?

İkinci bölüm

MİLLİ MƏFKURƏMİZİN TƏMƏLLƏRİ HAQQINDA

Millət və millətçilik haqqında

İdealist düşüncədə millət böyük bir ruhdur, ruhun törədicisidir; deməli, o parçalana bilməz. Millətimiz yalnız ərazi baxımından parçalanıb. Ruhu təmsil edən millətin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili, tarixi və başqa göstəriciləridir ki, bunlardan da heç biri parçalanmayıb; Azərbaycanın güneyində də, quzeyində də hətta yeməklər də, bayramlara münasibət də eynidir.

Mən türk millətçisiyəm və bununla fəxr edirəm. Ancaq bizim türk millətçiliyimiz şovinizmə, irqçiliyə qarşı olan bir ideyadır. Bizim millətçiliyimiz milli özünümüdafiə, türk milli ruhunun qorunması, onun dirçəldilməsi, dünyaya çatdırılması və türk birliyinə nail olmaq uğrunda mübarizədir.

Millətçilik haqqında məndən öncə çox adam danışmış. Ancaq ən ümumiləşmiş və məniim xoşuma gələn fikir budur ki, millətçilik də din kimi müqəddəs bir inamdır.

Stalin deyirdi ki, millətin millət olmasından ötrü onun ərazi bütövlüyü olmalıdır. Amma Stalin o tərifi verəndə İsrail dövləti hələ yoxdu, ancaq yəhudi millətisə vardı. Yaxud heç kim deyə bilməz ki, qaraçı milləti mövcud deyil, halbuki onun vətəni yoxdur.

Millət bir insan toplumudur. O toplum bir mədəniyyəti daşıyır, bir dildə danışır, bir əqidə və məfkurənin daşıyıcılarını birləşdirir.

...Millətinə bağlı olmaq insanı həm güclü, həm xoşbəxt edir, onu müqəddəs bir inamla yaşadır.

İnsan millətini sevərkən, millətinə qovuşarkən ölümsüzlüyə qovuşur, çünki insan millətinin bir hissəciyidir - onunla bütövləşir; onunla bütövləşəndə millət ölməzdir deyə insan da ölməzliyə qovuşur.

Uzun illər elmi araşdırmalar, müşahidələr apardım, gördüm ki, bütün dünya 400 ildir TÜRK'ü söyür. Niyə? Bir Osmanlı imperatorluğu bütün Avropanı divara bərk-bərk sıxmışdı. Məsələn, fransızlarla ispanlar müharibə aparırlar, fransızlar Türkiyədən - Osmanlı sultanlığından xahiş edirlər ki, gəlin bizi bu ispanlardan qurtarın. Türk donanması çıxır fransız limanlarına və hücumu başlayır. Türklər Fransaya girərək oradan ispanları qovurlar. Deməli, xristianı xristiandan azad edən Türkiyəydi - Osmanlı imperatorluğu! Əlbəttə, ispanlar onlarla düşmən olacaqdı.

Bəli, türklər bir müddət qaldılar Fransada. Onlar burada öz dövlət aparatlarını qurmadıqlarına görə ispanlardan azad olandan sonra Fransada yeni aparat yarandı. Osmanlı sultanlığından tələb etdilər ki, ordularını buradan çək, o da çəkdi. Sultan Süleymanın vaxtında Osmanlı imperatorluğu Vyana mühasirəyə alıb. Vyana tutdunsa məsələ qurtardı - Osmanlı sultanlığı Avropanın göbəyindən girir içəri və xristian dünyasının qapısında böyük zərbə qüvvəsinə və burada bütün islam dünyasının arxasına çevrilir.

Başda İngiltərə olmaqla Avropa görür ki, Osmanlı imperatorluğuyla - TÜRK'lə bacarmaq olmayacaq, gənc Rusiya imperatorluğunu gücləndirir ki, yavaş-yavaş türk xanlıqlarını zəbt eləsin. Moskvanı böyüdürlər, Peterburqu böyüdürlər. Get-gedə Tatar xanlığı, Krım xanlığı məğlub edilir, Qazan xanlığı, Həştərxan xanlığı məhv edilir, bütün türk torpaqları zəbt edilir. Sıra Qafqaza yetişir. Pyotr gəlir Qafqaza və uduzur. Bu rus imperatoru türklərlə müharibədə iki dəfə məğlub olub - bir Qafqazda, bir də Prud çayında. Deməli, türklər hələ qüvvələrini itirməyib.

Bir müddət keçir, XVIII əsrin sonunda Napoleon kimi nəhəng bir sərkərdə (hələ imperator olmamışdı) Direktoriyanın başçısı kimi Misrə hücum edərək onu türklərin əlindən alır. Suriyanı da almağa hücum edir, ancaq orada türklər Napoleonu darmadağın edərək əzirlər. Napoleon da Pyotr kimi gecə gəmiyə minərək qaçır ki, mühasirəyə düşməsin. Bəli, dünyanın iki tanınmış, nəhəng imparatoru - Fransa və Rusiya imperatorları türklərə məğlub olub!

Cəngavər TÜRK'ü Avropa daim özünə təhlükə sayıb. Bu təhlükəni aradan götürmək yolları onu həmişə düşündürüb. Başlayıb Türkiyənin arxasında düşmən axtarmağa. Avropadan Hindistana gələnələr görüblər ki, oradakı xalq türk deyil və türklərə qarşıdır, Hindistanı məhz ona görə tutdular ki, türklərin arxasında cəbhə açsınlar. Sonra İrana keçdilər, farsları özlərinə çəktilər. Bütün məqsədləri türk olmayanları Avropaya tərəf çəkmək və türkü məhv etməkdə. İkiüzlü, üçüzlü siyasət yeridiblər.

"Şərq məsələsi" deyilən mövzu həmişə meydanda olub və Avropanın din missionerləri, dövlətə xidmət edən casusları, alimləri, yazıçıları - hamısı türkün əleyhinə yazıb, işləyib.

Bu yazılanlar XIX əsrdə çap olunaraq elmi və bədii ədəbiyyata çevrilib. Türklər də həmin qərəzli ədəbiyyatı oxuyur və başlayırlar özlərini özlərindən qırağa çəkməyə - əşi, türk olmayaq. Osmanlı imperatorluğu bu məsələnin həlli yolunda baş sındırır: "türk" deyəndə bizə

pis baxırlar, gəlin özümüə "yeni osmanlılar" deyək, yəni Osmanlı imperiyasında yaşayanların hamısı: türk, ərəb, erməni, yunan... bərabərdir, çünki onların hamısı "yeni osmanlılar"dır...

Bəli, özümüə türk deyəndə başımızı kəsiblər. Təsəvvür edin, məsələn, Ermənistanda deyiblər ki, siz türklər kürdlüyü qəbul edin, yoxsa başınızı kəsəcəyik. Camaat da gedib kütləvi surətdə kürdlüyü qəbul edib.

[...] Bu saat Azərbaycanda yaşayan türklərin bir hissəsi özünü kürd sayır. Zəngəzur, Qubadlı, Sisyan boylarında hamısı kürdlüyü qəbul ediblər ki, öldürülməsinlər. Pasportda özlərini "kürd" yazdırıblar. Çox qəribədir ki, bu hadisə Gürcüstanda da baş verib - orada deyiblər ki, gürcü familiyasını qəbul edin, sizi öldürməyə. Gedin axtarın Nazıraşvili`ni - onun əsl familiyası Nazir olub. Xeyli adam da qorxudan gürcüləşib. İndi bəzilərinə soruşanda ki, sənin familiyan niyə "-şvili"dir, deyir ki, o zaman qorxudan qəbul etdim...

Yəni TÜRK dünya miqyasında assimilyasiyaya uğradılır, bu yolda ağılasıgmaz cəhdlər göstərilir, ölçüyəgəlməz pullar xərclənir. Çin bir tərəfdən assimilyasiya edir, Hindistan bir tərəfdən, farslar bir tərəfdən, ərəblər bir tərəfdən, ruslar bir tərəfdən, avropalılar bir tərəfdən. Məqsəd TÜRK'ü qüvvə olaraq məhv etməkdir. Çünki onlar min illər boyunca baxaraq görüblər ki, türklər 15 imperatorluq, 38 imperatorluq olmayan dövlət yaradıblar (tarixdə TÜRK dövlətlərinin sayı 110-dan çoxdur), neçə dəfə dünya ağası olublar, öz ordularıyla bütün dünyanı lərzəyə gətiriblər.

Türklər öyrəndiyi ideyaya, məsləkə çox vurğun millətdir; vurulubsa, inanıbsa ondan əl çəkə bilmir. Çox əfsus ki, bu ideyaları, məfkurələri bizə ya fars dilində öyrədiblər, ya ərəb dilində.

Millətçilik artıq yüz ildir yol gəlir Azərbaycana. İlk ciddi milli oyanış Səttar xan hərəkatından sonra başladı. Güneydə ayıllaraq türk milləti olduğumuzu dərk etdik, azadlığımızı əldə etməyə can atdıq və məşrutəli dövlətimizi qurduq. Ancaq millət olaraq bu nailiyyəti əldə saxlaya bilmədik. Buna baxmayaraq ruhdan düşmədik və çox keçmədən az qala eyni vaxtda azadlıqsevər milli ruhumuzun hökmüylə Quzeydə Məmmədəmin Rəsulzadə`nin başçılığıyla bütün müsəlman aləmində ilk demokratik dövlət - Azərbaycan Cümhuriyyəti və Güneydə Şeyx Məhəmməd Xiyabani`nin başçılığı altında özünü İrandan ayırmış müstəqil Azadistan dövlətləri yaratdıq. Hətta onları təqib edən Sovet Azərbaycanının da nisbi müstəqilliyi (ən azı, bəlli sərhədləri) vardı. 1945-46-cı illərdə Güneydə Seyid Cəfər Pişəvəri milli ruhumuzun təcəssümü olan yeni müstəqil milli dövləti meydana çıxardı (son hadisədə SSRİ-nin hansı dərəcədə rol oynaması xalqın müstəqillik, azadlıq istəklərinin ülviliyinə kölgə sala bilməz). Bəli, bu dövlətlərin hamısı milli azadlıq mübarizəsinin nəticəsində yaranmışdı.

Türklərin xilas, bildiyimiz kimi, boz qurdla bağlanılır. Boz qurd haqqında qədim dastanlarda bildirilir ki, türklər Altay dağlarının arasında Ərgənəkon adlı bir dərəyə düşürlər, sonra zəlzələ

olur, dərənin qabağı bağlanır. Türklər orada dörd yüz il yaşayır, artır, çoxalır və daha oraya sığışmırlar, başlayırlar bir-birini qırmağa. Türkün bu dar dərədən qurtuluş yolu yoxdu. O zaman boz qurd gəlir, bir quzunu götürüb qaçır; onun məqsədi əslində ov etmək yox, dərə sakinlərinə çıxış yolunu göstərməkdir. Çoban onun ardınca gedir, görür ki, bir mağara var. Boz qurdun dalınca girir bu mağaraya, o biri tərəfdən işığa çıxır. Qayıdıb camaata çıxış yolunu göstərir. Keçid dar olduğuna görə o qayanı əridir, parçalayır, geniş yol açır, hamı böyüklü-küçüklü atla, arabayla çıxır buradan. Boz qurdun sayəsində baş vermiş bu qurtuluş yazın əvvəlinə düşür. Türkün tarixində yeni bir günün başlanğıcı olan bu hadisə bayrama çevrilir. Sonradan farsların "Novruz" ("Yeni gün") adlandırdığı həmin sırf türk bayramı məhz bu hadisəylə bağlı yaranıb və onun nə farslara (əcəmlərə), nə də başqalarına heç bir dəxli yoxdur. Yeri gəlmişkən, gözəl şairimiz Məşədi Azər Buzovnalı da özünün "Oğuznamə" poemasında, hafizəm məni aldatmırsa, belə təsdiqləyir:

Yeni günün var türklərə nisbəti,
Əcəmlərin bundan yoxdur qisməti.
Türk qövmünün bu gün malıdır, malı,
Əcəmlər də buna razı olmalı.
Türklər üçün uğurlu gündür bu gün,
Bu gün kimi olmaz nə toy, nə düyün.

Boz qurd həm də müqəddəslik ruhunun gəlməsi deməkdir. Əli bəy Hüseynzadə yazırdı ki, 1918-1925-ci illər arasında türkün boz qurdu peyda olmuşdu. (O, Mustafa Kamal`ı yox, azadlığa çağıran ruhu nəzərdə tuturdu). Orta Asiyada müstəqillik uğrunda mübarizə gedir, müstəqil əmirliklər yaranır. Güney Azərbaycanda müstəqil dövlət yaranır. Bütün dünyada çalxalanma var. Amma Əli bəy Hüseynzadə`nin sözlərinə görə, türklər bu boz qurdun - azadlıq idealının dalınca getmədilər və boz qurd küsüb uzaqlaşdı; vuruşmadıq, yarımçıq getdik ki, bizim azadlıq vaxtımız çatıb və bu fürsəti itirdik. Ancaq əsrimizin sonunda o boz qurd bir də gələcək və XX əsrin sonu türk əsri olacaq. Bu, Əli bəy Hüseynzadənin sözüdür: bu dəfə də türklər onun arxasınca getməsələr, öz azadlıqlarını həll etməsələr onları faciədən daha heç kim qurtara bilməz, ancaq inanıram ki, türklər bu dəfə ayıq olub onun arxasınca gedəcək, onu qazanacaqlar.

Bəli, türkləri məhv etməkçün dünya bir antitürk dövrü yaşayıb - XVII əsrdən XX əsrin ortalarınaqədər türkləri kütləvi şəkildə qıraraq məhv ediblər. Son vaxtlar - II dünya müharibəsindən sonra xüsusən Qərbi yavaş-yavaş başladı başqa cür davranmağa (o da rus imperiyasının qorxusundan); o, Türkiyəyə çəkinə-çəkinə kömək göstərdi, belə-belə dünyada Türkiyəyə münasibət dəyişməyə başladı.

İndi türklərin dünyada kütləvi məhv edilmək qorxusu yoxdur. Türk etnosu yenidən öz qüvvəsini toplayır. O, yeni bir etnos kimi yenidən doğulacaqdır, yəni bu türk etnosunun 500 il bundan qabaqki türk etnosundan çox böyük fərqi olacaq. Onun milli dəyərləri, milli təfəkkürü, milli mədəniyyəti yüksəlir. Məsələn, orta çağlarda türklər daha çox ərəb və fars mədəniyyətini

yaşadıblar... Hakimiyyət imperatorluğuna türklər yiyələnsələr də onların dövründə belə bədii ədəbiyyat imperatorluğu fars dilinə, elmi və dini ədəbiyyat, məktəblər imperatorluğu ərəb dilinə məxsus olub. Amma indisə sırf milli türk kökü üstündə yaranan yeni dövlətlər meydana çıxır. Bu, tam yeni keyfiyyətli yeni bir doğuşdur.

Bu gün Türkiyədə, Azərbaycanda, Orta Asiyada yazılan tarix kitablarının hər biri türkün mövqeyindən yox, Avropa dövlətlərinin mövqeyindən yazılıb. Bu, soydaşlarımızda türk milli heysiyyətinin formalaşmasına əngəl törədən ən mühüm amillərdəndir.

Bu yaxınlarda bir türk psixoloqu mənə dedi ki, bizim uşaqlarımız psixologiyanı ona görə öyrənə bilmir ki, psixologiya dərslilərini fransız psixoloqu, özü də fransız psixologiyası əsasında yazıb. Axı fransız psixologiyası bizə yabançıdır; onu oxuyuruq, amma tuta bilmirik, çünki bizim ruhumuza uyğun deyil. Gərək oxuyan kimi biləsən ki, bu nə deyir.

Türklük odur ki, türklüyün mahiyyətini dərk edəsən və onunla fəxr edəsən, necə ki, ingilislər ingilisliliyi dərk edir və onunla fəxr edirlər.

Türkdən danışanın təpəsindən "millətçi" deyərək o qədər döyüblər ki, indi hamı türkdən danışanda qorxur: "Türkəm desəm məni də pantürkist adlandırırlar", yaxud "Avropada mənim əsərimi qəbul etməzlər, Avropa alimləri üstümə cumar, tənqid yazar". Bax, çox şeydə bundan qorxuruq. Bu düşüncə bizdə bir naqislik kompleksi yaradıb. Biz o kompleksi bütövləşdirməliyik; bununçünsə bircə üsul var - böyük bilik sahibi olmaq. Türkləri sevmək hələ azdır, onlarla bağlı bütün həqiqətləri də öyrənmək lazımdır.

Amerikada göydələnlərin memarı (adı yadımdan çıxıb) deyirdi ki, dünyada ən böyük memar Sinan`dır. Bütün Türkiyə came-məscidlərini memar Sinan tikdirib. O, səksən böyük bina, yüz neçə təkyə, xırda binalar müəllifidir, yəni memarlığın nəhəngidir. Yaxud məşhur bir yunan dəniz qulduru vardı (sonralar İngiltərənin admiralı olmuşdu), deyirdi ki, dənizdə mənim qabağıma heç kim çıxa bilməz. İngilislər ona "admiral", başqa xalqlar "quldur" deyirdilər. Həmin admiral deyirdi ki, bir dənizçi var - Xeyrəddin Barbarossa, o, sağ olsaydı onun yanında köməkçi işləyərdim. Dəniz döyüşlərinin ən nəhəng qəhrəmanı deyir bu sözləri! Türklüyünü dərk etməyə can atan türksənsə bunları bilməlisən.

Bir var çarxlı təkər, bir də var bütöv təkər. Bütöv təkər yonulmuş dairəvi taxtadır, ortasından deşik açırsan, gedir, ancaq o, çox ağırdır. Çarxlı təkərsə çox yüngül və sürətli olur. Onu dünyaya gətirən və Misrə, başqa bir çox ölkələrə yayan məhz türklərdir. Digər millətlər deyirdilər ki, türklər onun lisenziyasını bizə versəydilər dünyanın ən varlı milləti olardıq. Bütün çarx sistemi onun üstündə yaranıb: maşınların təkərləri, təyyarələrin şassiləri və s. Bunların hamısı türk təkəri üstündə inkişaf edib, o sistemlə irəliləyib. Atı yəhərləyən, onu tərbiyə edən, neçə-neçə çöl heyvanını əhliləşdirən ilk millət də türklərdir.

... Dünyanın çox yerində ən gözəl hamam türk hamamı sayılır.

Bax, bu böyük mədəni irsi öyrənəcəksən, onda səndə böyüklük kompleksi yaranacaq - deyəcəksən ki, mən bu ulu mədəniyyətin daşıyıcısıyam, mən bu böyük elmin daşıyıcısıyam, mən bu böyük tarixin daşıyıcısıyam və dünyaya tərəqqi və rifah, ədalət və mədəniyyət gətirmişəm. Bundan sonra sən özünü sübut edəcəksən.

Dünya dahilərini ortalığa qoyacaqsan. Mən çox təəssüf edirəm ki, biz hələ də bu işdə çox geriyik. Aristoteli, Platonu, Qalileyi, Koperniki... az qala əzbər bilirik, ancaq İbn Sina, Farabi, Biruni, Nəsirəddin Tusi, Uluğ bəy... kimi nəhənglərimizin nə yazdığından, demək olar ki, xəbərimiz yoxdur, halbuki dünya elm və mədəniyyəti onlardan nə qədər qidalanıb və indi də qidalanmaqdadır. Avropada XV, XVII, XVIII əsrlərdə çap olunmuş elmi kitablara baxın - hamısı Şərq müəlliflərinin kitablarıdır. Nəsirəddin Tusinin "Evklid həndəsəsi"ndən ("Təhriri-Üqlidis") tutmuş Farabinin, İbn Sinanın, Biruninin əsərlərinədək hamısını latın dilinə, yəhudi dilinə, başqa əcnəbi dillərə çevirərək nəşr etmiş, sonra da bütün Avropaya yaymışlar. Biz bu irsə yiyələnmədiyimizdən, onlara yiyə durmuş Avropanın alimləri qarşısında təzim etməyə məcburuq.

Bir alman alimi öz kitabında belə yazır ki, ən böyük mədəniyyət insan olub insan kimi davranmaq, insan kimi yaşamaqdır və bu məsələdə tarixdə türklərdən üstün millət olmayıb. Həmin alman alimi yazır ki, "Avrasiya" deyilən yerdə Avropa və Asiya mədəniyyətlərini bir-birinə qovuşduraraq yeni bir mədəniyyət yaradan türklər olub.

Çinin ipəyini çinlilər yox, türklər aparıb İtaliyaya. Çinin barıtını, kompasını çinlilər yox, türklər aparıb Avropaya. Və Avropanın nəyi varsa türklər daşıyıb töküblər Çinə. Bəli, türklər bu iki müxtəlif mədəniyyəti çulğışdıran bir super etnosdur! Özü də onların bu yöndə çalışmaları dünənin və bugünün deyil, on min illərin söhbətidir.

Söhbət türk millətçiliyindən, türk şovinizmindən getmir. Sadəcə olaraq, bir türk olaraq öz tarixini, mədəniyyətini, mənliliyini dərk etməyin vacibliyindən gedir. Bunu dərk edən türk öz iradəsini, öz vüqarını, öz qürurunu dünyaya sərgiləyəcək.

Bəli, biz hələ çox şeyləri kor-koranə olaraq Avropa sistemləri üzrə öyrənirik ki, bu da türkçülüyn ziyanıdır.

Türkün tarixi o qədər qədimdir ki, hələlik tarix elmi onun hansı tarixdən başladığını tapa bilməyib. Belə bir müdrik elmi fikir vardır: coğrafiyada Yer kürəsinin qütblərinin haradan başladığı bəlli olmadığı kimi, tarixdə də türkün tarixinin başlanğıcı və türkün ilk məskəni hələ bəlli deyil.

Türk kimliyi Avropaya yalnız türkün öz mədəniyyətinə sahib çıxmasından sonra təqdim olunacaq. Türklər başqa millətlərə türk kimliyini özünü, mədəniyyətini, tarixini öyrənərək yenidən təqdim etməlidir. Vaxtilə bu türklük, tutalım, bir vərəqdə kömürlə yazılmışdısa indi biz onu gözəl, çağdaş texnika vasitəsilə həkk etməliyik. Soydaşlarımız öz xalqını tanıdıqca, öz millətinin keçmişini, mədəniyyətini öyrəndikcə, təbii ki, qürur duyacaq.

...Biz türklər tarix yazmaq məsələsində çox geridə qalmışıq. Ona görə də dünya tarixi yazılarda türkün tarixini hərə öz istədiyi kimi, əksəriyyəti, təbii ki, düşmən mövqeyindən yazır. ...Avropa 400-500 il türkə düşmən olub. Deməli, türklərlə bağlı nə varsa 400-500 il düşmənçiliklə qələmə alıblar, buna görə də onların yazdıqları doğru sayıla bilməz.

Avropanın da uzun müddət türklərə ögey yaşması, onlarla müharibələr aparması, Şərqi məsələsinin 300 il meydanda olması məndə bu haqsızlıqlara qarşı nifrət yaradıb. Məni düşündürür: türkün haqqı niyə tapdanır, onun haqqında şər, böhtan deyilir? Mənim millətim haqqında niyə bunu deyirlər?

...Meydana məqsədi türk dünyasını məhv etmək, parçalamaq olan, "türk" adı gələndə canına üşütmə düşən, gecə-gündüz onu yox etməyi düşünən rus imperiyası çıxdı. Bu imperiyanın alimləri də türk tarixini saxtalaşdırmağcün az iş görmədilər.

Mən deyəndə ki Skandinaviyanın ən qədim əhalisi türklərdir, inanmırdılar. Bu yaxınlarda mənə XII əsrdə Skandinaviyada tərtib olunmuş bir sənəd göstərdilər. [...] Orada yazılır ki, "bu yerin, bu ölkənin əhalisi Asiyadan gəlmiş türklərdir". XII əsr, Skandinaviya mətni, Skandinaviya dilində. Buna nə deyirsiniz? Mən deyəndə oluram dəli, amma Skandinaviya alimi deyəndə böyük kəşf sayılır.

Türk kimdir? Ola bilər ki, o, qan baxımından türk olsun, ancaq türkə düşmən olsun və başqa millətə xidmət etsin, məfkurə və mədəniyyətcə türk olmasın. Deməli, o, türk deyil. Ancaq ola bilər ki, başqa xalqın nümayəndəsi olsun, ancaq türkcə danışsın, türk mədəniyyətini daşsın, türk millətinə xidmət eləsin, ictimai varlıq olaraq türk kimi fəaliyyət göstərsin. O daha çox türkdür.

Bir incəliyi gözdən qaçırmamalıyıq; bir var Azərbaycan - Vətən və ondan doğan qurur, bir də var millətdən duyulan qürur. Mən öncə millətimdən qürur duyuram. Amma bu qürurları bir-birindən ayıraraq qarşı-qarşıya da qoymaq olmaz. İnsan nə yurdsuz insan olur, nə də millətsiz; bunların ikisi də olmalıdır.

Mərakeşdən başlamış İraqadək, Şimali Afrikadan belə ərəb milləti, ərəb dövlətləri olduğu kimi, Ağ dənizdən başlamış Sakit okeanadək, Uzaq Şərqə qədər hamısı türk torpaqlarıdır, böyük türk millətidir. Sayını 250 milyon da deyirlər, 270 milyon da. Mən də bu millətin övladıyam.

Mən Doğu Türkünstan haqqında da, Kipr türkləri haqqında da, Quzey İraqdakı soydaşlarımız haqqında da düşünürəm, Çində, Yaponiyada yaşayan türklərlə də maraqlanıram. Ruslar Volqaboyundan, Moskva ətrafından tutmuş uzaq Sibirədək 200 il türkləri qıra-qıra o torpaqları işğal elədilər. Məsələ qaldıraraq beynəlxalq məhkəməyə vermək lazımdır ki, tarixdə belə vəhşilik olub, bu vəhşiliyi tarix qınasın.

Öncə Vətənmi, yoxsa millətmi? Sən məfkurəndə milləti götür, "Vətən" dedikdəsə hamısını - həm özünü, həm də obirləri. Hələ də o qəbul olunmayıb. Əvvəllər deyirdim mən həm təbrizliyəm, mərəndliyəm, ərdebilliyəm, həm bakılıyam, şəkiliyəm, kələkiliyəm və s. İndisə özümü anadolulu da, türkünstanlı da sayıram. Bir sözlə, bütün türk torpaqları mənə Vətəndir.

Millətçiliyin metodları var. Millətçilik faşizm formasında da aparıla bilər, kommunizm formasında da, hansısa bir şovinizm formasında da (məsələn, fars şovinizmi formasında). Millətçilik şovinizmə getməsin, irqçiliyə yuvarlanmasın deyə onun qabağına demokratiyanı qoydular.

Türk kimliyi nədir?.. Türk kimliyinin təqdimatında ciddi yanlışlıqlar var. Stalin dövründə Orta Asiyanı param-parça ediblər. Bütün o torpaqlara bir vaxtlar Türkünistan deyilirdi. Bütün dünya qəbul edirdi ki, bura türk məkanıdır, Türkünistandır. Amma sonra parçalayıb Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan və s. yaratdılar. İndi bizimkilər mahnı yaradıblar ki, özbək, azər, türkmən - hamısı bir soydur, yəni onu rus imperiyası aralayıb, parçalayıb. Hamı bunu başa düşdüynə görə mahnıya salır ki, ay camaat, çəşmayın ha, soyumuz birdir.

"Türk" adı o qədər ümumiləşib ki, o, bu adı daşıyanlarçün qürur qaynağı, düşmənçünsə qorxu, vahimə mənbəyidir. Bu vahiməni götürməkçün "türk"ü parçalayır, ayır-buyur siyasətini ustalıqla yerinə yetirir.

"Azərbaycanlı" termini Azərbaycanda yaşayan bütün vətəndaşlara aiddir. Ancaq o, heç zaman etnik, milli məna kəsb eləmir. Biri var "rus", biri də var "rusiyalı". Moskvada yaşayan tatara sən "rus" deyə bilməzsən; o deyəcək ki, mən rusiyalıyam, amma tataram. Azərbaycanda doğulub Azərbaycanda böyüyən şəxs də deyəcək ki, mən azərbaycanlıyam. Bəs nə deməlidir ki? Azərbaycanda doğulsun, Azərbaycanda böyüsün, sonra da desin ki, mən fransalıyam? Deməz axı. Ona görə də bu, torpağa, məkana bağlı addır. "Türk"sə millətlə bağlı, etnik addır, ona görə də millətimizin adı kimi "türk" götürülməlidir.

Avropa, Asiya və Afrikanın qovşağında yaşayan türklər Afrika, Hind okeanı və Çinə çıxmaqda Rusiyaya; Orta və Uzaq Şərqi, cənub-şərqi Asiyaya, Quzey Afrikaya çıxmaqda bütün Avropaya mane olurdular. [...] XVIII-XIX yüzillərdə Avropa və Rusiyanın işğal tarixlərinə diqqətlə baxsaq onun ana xəttini türklərlə müharibələr və türk torpaqlarının işğalı, türklərin dünya çapında genosidi (soyqırımı) təşkil edir. [...] XIX yüzildə Hindistanda (Böyük Moğollar), Orta Asiyada, Qafqazda, o sıradan Azərbaycanın quzeyində, Uyğurustanda, Türkünistanda türk sülalələrinin hakimiyyətinə son qoyuldu, ərəblər Osmanlı türklərinə qarşı qızıqdırıldı.

Bütün bunlara (avropalıların türklərə qarşı vəhşiliklərinə, onların işğalçılıq siyasətinə - **tərtib.**) haqq qazandırmaq üçün bir yol vardı: türkləri vəhşi, qaniçən, xristian düşməni, rus düşməni, mədəni hind-avropalıların və sivilizasiyanın düşməni, işğalçı və ...ümumiyyətlə götürəndə, insanlığın, bəşərin düşməni elan etmək, dünya xalqlarını onlara qarşı qaldırmaq, türkləri içdən

bölük-bölük etmək. [...] Türklərin sonradan yaranma və hər yerə gəlmə olduqlarını isbatlamaq, sonda isə türklərə türk olmadıqlarını sübut etmək!

...XIX yüzilin ortasında Rusiya Osmanlı sultanından tələb etdi ki, müsəlmanlıqdan əl çəkib xristianlığı qəbul etsin, Volqaboyunda və Sibirdə türklər zorla xristianlaşdırıldı, Azərbaycan, Mərkəzi Türküstan və Doğu Türküstan bir neçə yerə bölündü.

Stalin türk düşmənçiliyində hələ gəncliyindən tanınan tacik şovinisti Babacan Qafurov`u 36 yaşında Moskvadakı, birbaşa mərkəzi hakimiyyətə xidmət edən, Şərqsünaslıq İnstitutunun (SSRİ Elmlər Akademiyası) direktoru təyin edərkən demişdir: Səni ora direktor qoyuram. Sübut etməlisiniz ki, SSRİ-də türk yaşamır! Bu göstəriş Stalinin sağlığında həll edildi. Bundan sonra Şərqsünaslıq İnstitutu B.Qafurovun rəhbərliyi altında və Leninqrad Şərqsünaslıq İnstitutu Güney Azərbaycanda və İranda türklərin tarixən olmadığını, azərbaycanlıların isə Səlcuqlular dövründə türkləşmiş irandilli xalq olduğunu sübut etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmağa başladı. Bir sıra Avropa, Azərbaycan və İran institut və alimləri də onlara qoşuldu.

Siyasət tarixində, tarix elmində və şərqsünaslıqda türk düşmənçiliyi bir neçə yüz il davam etmişdir. Tarix elmi və şərqsünaslıq böyük siyasətin müşayiətçisinə, ara-sıra əlaltısına çevrilmişdir. İndi dünyanın siyasəti dəyişməkdə, türk düşmənçiliyi (antitürkçülük) sönməkdədir. Uzun müddət dünyada hökm sürən hakim millətçi, şovinst və imperialist siyasətin yerini demokratiyaya dayanan siyasət tutmaqdadır. Bu siyasət elmdə və şərqsünaslıqda özünü hökmən göstərəcək.

..."Türkün türkdən başqa dostu yoxdur" siyasət xatirinə söylənmiş keçici şüardı. Biz düşmüşdük amansız bir qasırganın içinə, vuruşurduq, yeganə müdafiəçimiz, dostumuzsa Türkiyəydi. Belə durumda həmin şüarın ortaya çıxmasını mən bütünlüklə təbii sayıram. Ancaq bu şüarı Azərbaycan daxilinə tətbiq etmək, buradakı başqa qardaş xalqlarla türklərin dostluğuna xələl gətirməyə çalışmaq, əlbəttə, çox ziyanlıdır.

...Yeni Turan məfkurəsi meydana çıxacaq. Soydaşlarımız fikirləşəcək ki, Anadoluda da yaşamaq xoşdur, Azərbaycanda da. Çünki bu türk bir yerdə oturan deyil - görəcək ki, Azərbaycanda darıxır, bir də gördün yığışib getdi Türkiyəyə, yaxud Doğu Türküstana. Ona görə fikirləşəcəklər ki, bu Vətənin adını nə qoyaq? Bax, onda Böyük Turan ideyası ortaya çıxacaq ki, qoy bu torpaqların adı elə "Turan" olsun (onda yəqin ya "Türküstan" deyiləcək, ya "Turan", ancaq, məncə, "Turan" adı qoyulacaq, çünki onların hamısına uyğun gəlir).

Ola bilsin ki, Turan məsələsində bir qədər məfkurə dartışması olacaq, çünki Turan konkret bir məkanın adıdır. Azərbaycanın müəyyən bir hissəsinin də daxil olduğu Turan Orta Asiyaya - ta İssikkuladək olan yerləri əhatə edir. Sonra deyəcəklər ki, "Turan məkanı" işlədiriksə bəs onda Anadolu nə olsun, Doğu Türkünstan necə adlansın? Bu zaman türklər yaşayan yerə "Türkünstan" da deyilə bilər, bunu da hamı belə qəbul edər: "Türkünstanın Anadolusu", "Türkünstanın Azərbaycanı" və sair.

Ortaq türk ədəbi dili yaranacaq, orta q türk əlifbası yaranacaq, amma o, bu gün mümkün deyil, çünki inkişaf mərhələlərinin müxtəlifliyi nəticəsində biz bir-birimizdən təcrid olunaraq ayrı-ayrılıqda formalaşmışıq və yenidən bir-birinə çulğasma çox da asan deyil. [...] Orta q türk dilinin yaranması üçün türk xalqlarının, ayrı-ayrı türk etnoslarının birliyi, onların mədəniyyətlərinin birliyi lazımdır. Onlar özləri yavaş-yavaş ortaqlığa gətirib çıxaracaqlar. [...] Bununçün müəyyən vaxt, böyük mədəni birlik lazımdır.

...Təxminən otuz ildən sonra (bir az tez-geci var) orta q əlifba hökmən yaranacaq. Onu sürətləndirməkçün, yaxud ləngitməkçün zorlamaq olmaz - ...buraxacaqsan kütlənin özünə, çünki dil xalqın məhsuludur, alimlərin yox. Alimlər, sadəcə, ona yön verə bilər, terminlərlə zənginləşdirər, müəyyən söz düzümü gətirər və müəyyən səviyyədə inkişaf etdirə bilərlər, amma dil bütövlükdə xalqa məxsusdur - onu xalq yaradır, xalq da inkişaf elətdirir.

Türk dünyasının intellektual qüvvəsi bu gün bu işin gerçəkləşdirilməsinə yetir, anca q türk dövlətlərinin orta q mədəniyyət siyasəti də olmalıdır. Ümumtürk mədəniyyəti, ümumtürk ədəbiyyatı və ümumtürk dilinin yaradılması həmin mədəniyyət siyasətinin tərkib hissələri olmalıdır. Özü də, bu siyasətə pul qoyulmalı və dövlət buna xərc çəkməlidir, bu, dövlətçiliyin əsas mahiyyətlərindən biridir. Çox təəssüf ki, bəzi dövlət başçıları bunu başa düşmür, anca q iqtisadiyyat, hər b, siyasət məsələlərini həll etməklə məşğul olurlar. Böyük dövlətlər əslində böyük mədəniyyət üstündə gəlişirlər.

Beş-üç alimin yığışib üç-beş iclas çağırmasından bir şey çıxmaz. Kütləvi məktəblər açılmalı, mühazirələr oxunmalı, bura milyardlar qoyulmalıdır. Alimlər, deyək ki, otuz min, qır x min maaş almaqla o mədəniyyəti yarada bilməzlər - gərək o, yarım milyon, bir milyon maaş alsın ki, bu işi görə bilsin, əsərlərini çap etdirsins və s. Yenə də deyirəm: dövlətlər buna böyük vəsait qoymalıdır. Əgər onlar hər bə qoyduğı vəsaitin, belə deyək, beşdə ikisini mən deyən mədəniyyətə, elmə qoysalar on ildən sonra bu türk dövlətlərinin qarşısında dura biləcək qüvvə tapılmaz, çünki bizim mədəni potensialımız çox güclüdür. Sadəcə, buna maddi təminat lazımdır, o maddi təminat sa yoxdur.

Bütün xarici siyasətlər milli mənafe baxımından həll edilir.

...Biz öz durumumuza göz yetirdikdə, əlbəttə, məyus oluruq - mövcud hakimiyyət türkçülükdən dəhşətli dərəcədə qorxur, ziyalılarımızın da bir çoxu deyir ki, doğrudur, biz türkük, ancaq bunu car etmək lazım deyil - özümüə "türk" desək deyəcəklər ki, millətçidirlər, azsaylı xalqlara xor baxırlar və b. Maraqlıdır ki, oxşar düşüncə Rusiyanı da narahat etməkdədir. Rusların çoxusu bu gün özünü "ruskiy" yox, "rossiyanin" ("rusiyalı") adlandırır, çünki qorxur ki, "rus" başqa xalqlarda nifrət yaradar.

İnşallah, bütün türk dünyasında cümhuriyyətlər yaranacaq, demokratiya yürüyəcək. Ondan sonra müsəlman daha xoşbəxt yaşayacaq.

Harada əzilən türklər varsa orada onlar bayraqlarını qaldıracaqlar.

İndi türk bayraqlarının çoxluğu adamları niyə xofa salır?

Tanrı türkə yar olsun!

Tanrı türkü qorusun!

Müsavatçılıq haqqında

Azərbaycan xalqı artıq müsavatçılıq ideologiyasıyla yaşayır və ona meyllidir; qoy kim nə edirsinsin.

...MÜSAVATÇILIQ elə-belə yaranmayıb - o, Azərbaycan xalqının mənəvi ehtiyaclarından çox təbii şəkildə meydana çıxıb və onu ayrı-ayrı şəxslərin beyninin məhsulu saymaq çox yanlış olardı. Məhz xalqın istəkləri və ən qiymətli mənəvi dəyərləri üzərində ucalması müsavatçılığı uzunömürlü, əbədiyaşar edir. Fikir verin - 70 il Sovet hökuməti müsavatçılığı və müsavatçıları söydü, döydü, əzdi, qırdı, dağıtdı, bir müsavatçı sağ qoymadı, ancaq 70 ildən sonra yenə o, əvvəlki qüdrətiylə xalqın içərisinə çıxdı.

Bizim ideyamız müsavatçılıqdır; müsavatçılıqsa milli demokratiya deməkdir. Onun kökündə türkcülük, çağdaşlıq və islam dayanıb.

Müsavatçılığın bu üç böyük təməlini daha geniş öyrənməli və həyata tətbi etməliyik.

...Müsavatçılığın əsasları incəliklə açıqlanmalı və yanlış fikirlər elmi şəkildə rədd edilməlidir. Bu mənəvi dəyərlər cəmiyyət həyatında özünə layiq yeri qazananda müsavatçılıq böyük qələbə çala bilər və mən tam arxayınam ki, məhz belə də olacaq!

Türkcülük haqqında. Azərbaycanlıların - Azərbaycan ərazisində yaşayan əhalinin yüzdə səksəni TÜRK'dür. Azərbaycan türk yurdu və türk dünyasının onurğa sütunlarından birisidir, kimsə də bunu dana bilməz. Tarix boyunca ən müxtəlif qüvvələr türkləri Azərbaycandan yox etməyə dəfələrlə ən ciddi şəkildə çalışıblar, onları buradan təmizləmək üçün təkrar-təkrar soyqırımlarına, amansız assimilyasiya tədbirlərinə... əl atıblar. Rusiya imperiyası Azərbaycan türklərini məhv etməyə adını dəyişdirib, onları kiçik-kiçik hissələrə parçalayıb. İran da eynən belə edib - türkləri səfəvilərə, əfşarlara, qacarlara, qaşqaylara, nə bilim nə qədər tayfalara bölüb ki, guya bunlar başqa-başqa şeylərdir.

Azərbaycanda farslar, ruslar və başqaları olmamışdan min illər öncə türklər yaşamışdır. Məfkurəsi, mənəviyyəti, əxlaqı min illər boyunca məhz bu torpaqda təşəkkül tapmış türk etnosu bu ideologiyanın da yaradıcısıdır. Bəli, bütün ideoloji axtarışımızın və düşüncə çarpışmalarımızın çıxış nöqtəsi bu özlük üzərində qurulmalıdır. Deyək ki, Fransada hər şey fransızların üzərində qurulacaq, çünki orada əsas etnos fransız xalqıdır; dil də, mədəniyyət də, dövlət də bu milli özlük üzərində qurulacaq və bu torpaqda hansı dövlət yaransa fransız etnosuna dayanacaqdır.

Türkiyədə millətçilik və Azərbaycanda millətçilik qondarma söhbətlərdir. Türkiyə millətçi olsaydı hakimiyyətə sosial-demokratlar, yaxud demokratlar yox, Alparslan Türkeşin Milliyyətçi Hərəkət Partiyası gələrdi. Deməli, Türkiyədə millətçilik yoxdur. Bəs Azərbaycanda necə? Azərbaycanda hakimiyyətə kim gəlmişdi? Biz. Götürsünlər, bizim partiyanın - Xalq Cəbhəsinin Proqramına baxsınlar (onun üstündə sonra biz seçki proqramı qurduq) - başdan-başa demokratik prinsiplər üstündə qurulub; orada bir dənə də millətçi prinsip yoxdu.

Biz dəfələrlə deyirik ki, millətçi deyilik - millətçi demokratıq.

Məmmədəmin Rəsulzadə o məsələdən (müsavatçılığın tərkib hissəsi olan türkcülüyün Azərbaycan türkcülüyü kimi yox, ümumdünya türkcülüynün tərkib hissəsi kimi götürülməsindən - **tərtib.**) ehtiyatlanaraq deyib ki, azərbaycançılıq olsun ki, zərbə zəifləsin... Tansu xanım Çillərə mənim bir insan kimi hörmətim var. Mustafa Kamal Atatürk deyir ki, "nə mutlu türkcəm deyənə". Tansu xanımsa türk millətçilərinin qəbul edilmədiyini gördükdə deyir ki, "nə mutlu türkiyəliyəm deyənə", yəni o, məsələni "türk"dən "türkiyəli"yə qaçırdır. Doğrudur, bir ölkənin bütün xalqlarını bir ad altında ümumiləşdirmək bəzən faydalı olur. Məsələn, amerikalılar bundan istifadə ediblər. İngiltərə imperiyasından çox narazılıq olduğunu gören ingilislər Amerikada dedilər ki, biz ingilis yox, amerikalıyıq. Halbuki amerikalı millət yoxdur; bu, yer adıdır. Ancaq onlar özlərini və burada yaşayan başqa xalqları "amerikalı" etməklə hamını ümumi ad altında birləşdirdilər, bununla da Amerikanın başqa xalqlarını ingilislərdən itələmədilər; onlar hakimiyyəti öz əllərinə alaraq və hamını "amerikalı" edərək ispanları, italyanları, qızıldərililəri... öz ətrafına topladılar, qüdrətli bir dövlət qura bildilər.

"Azərbaycançılıq" da dövlətçilik prinsipi baxımından müəyyən qədər xeyirlidir, ancaq milli mənafeyə zərbə vurur və bu zərbənin altından sonra çıxmaq olmaz.

Mən Məmmədəmin Rəsulzadə`ni peyğəmbər sayıram... Ancaq mən Məmmədəminin də işlətdiyi "türkcülük" ifadəsinin əleyhinəyəm. "Türkcülük" nədir? Axı türk niyə türkcü olmalıdır? Mən bunu başa düşə bilmirəm. Bu fikir qeyri-türklər üçün doğrudur. Məsələn, bir rus, ingilis, amerikan türkcü ola bilər, ancaq mən türkcəm, necə türkcü ola bilərəm? Rus necə rusçu ola bilər? Elmdə belə termin yoxdur, ona görə də mən özümü türk sayıram.

...Milləti təyin edərkən mədəniyyət daşıyıcılığının üstünlüyü daha böyükdür.

Türkcülükdə də biz qanı əsas götürsək onda materialist olacağıq, yox, məfkurəni əsas götürsək - idealist. Mən nə materializmin əleyhinəyəm, nə də idealizmin. Bunlar mübahisəli məsələlərdir. İdealizmin də, materializmin də bizə verdiyi müsbət və xoş nə varsa ondan

istifadə etməliyik. [...] Mən daha çox materialist deyiləm, mənən idealistəm. Ona görə də "türk" dedikdə, "millət" dedikdə öz millətimi nəzərdə tuturam.

Çağdaşlıq haqqında. Bizdə deyirlər ki, demokratiya boş şeydir. Ancaq son vaxtlar demokratiyaya aid çoxlu məqalələr, kitablar yazılır, hətta Azərbaycanda liberal demokratiya uğrunda mübarizə gedir. AXCP-də, Müsavat Partiyasında liberal demokratlar istəyirlər ki, bu partiyaların proqramlarını dəyişdirib liberal demokratiya üstündə qursunlar.

Çağdaş dəyərlərin də, deməli, mütəxəssisləri və müdafiəçiləri yetişir. Hətta millətçilər də özləri bilmədən liberal-demokratlıq edirlər. Məsələn, bu yaxınlarda Avropanın liberal-demokratları bizimlə görüşdülər; onlar ancaq liberal-demokratlarla iş görmək istəyirlər. Mən onlara dedim ki, biz millətçi, milli demokratlarıq. Ancaq Proqramımızla tanış olduqda gördülər ki, biz də xalqın azadlığını, insanların azadlığını, Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların azadlığını təmin etməyə çalışırıq və dedilər ki, bunlar liberal dəyərlərdir, siz liberal dəyərləri mənimsəmiş millətçilərsiniz. Buna heç etirazımız olmadı, yəni biz çağdaşlığı qəbul edənlik, çünki çağdaşlıq bizim müsavətçiliyin əsas ideyalarından biridir.

Qırmızı rəng və səkkizguşəli ay-ulduz Məmmədəmin Rəsulzadənin müəyyənləşdirdiyi xətdir. Qırmızı zolaq və səkkizguşəli ay-ulduz Azərbaycanda Elxanlılar dövlətinin bayrağında da olub. [...]

Osmanlılarda öncə səkkizguşəli, sonra beşguşəli ulduz olub. Bu, türk rəmzidir. Lap qədimdən Azərbaycanda tapılan saxsı qabların üstündə ay və səkkizguşəli ulduz təsviri var - miladdan öncə IV əsrə aid. Dediym kimi, Elxanlıların bayrağında da eyni təsvirdi. İndisə qırmızı rəng çağdaş dünyanın rəmzi kimi verilir.

Çağdaş dünya nə deməkdir? Dünya daim çağdaşlaşır. İstər Yaponiyada olsun, istərsə Azərbaycanda. Çağdaşlaşmanı təkcə avropalaşma kimi başa düşmək doğru deyil. Dünya ona görə çağdaşlaşacaq ki, ölkələr Avropa parlamentarizminə gedəcək; yoxsa keçmişdə indiki mənada parlamentarizmi olmamış, məsələn, türklər gərək xaqanlara, qurultaylara qayıtsınlar. Çağdaş dünyadaca parlament, bələdiyyə, prezident, baş nazir seçilməlidir.

Çağdaşlıq nədir? Təsəvvür edin ki, Avropada və Amerikada istehsal edilmiş bəzi məhsullar "şeytan əməli", yaxud "xristianların fırlıdığı" adlandırılır; bu, son nəticədə cəmiyyətin inkişafdan geri qalmasıyla nəticələnir. Çağdaşlıq həyata yeniliklərin gətirilməsidir, ona görə də o, həmişə dinamik, mütəhərrik və irəliləyişlidir.

Qərbin çağdaşlıq haqqında təsəvvürləri, hər şeydən öncə, demokratiya ilə bağlıdır. Çağdaş ümumbəşəri dəyərlər içərisində mühüm yer tutan "demokratiya" isə Qərbdə bir çox hallarda az qala "liberalizm" in sinonimi kimi qavranılır. Boynumuza almalyıq ki, Avropa və Amerikanın çağdaş dünya tərəqqisinin lokomotivinə çevrilməsində demokratiya, o sıradan liberalizm əvəzsiz rol oynayıb. Liberalizmin başlıca prinsiplərindən biri ayrıca bir insanın azadlığının hətta cəmiyyətin azadlığından üstün tutulmasıdır. Buradan görünür ki, həmin cəmiyyətlərdə vətəndaşların fərdi azadlığı çağdaş bəşər sivilizasiyasında ən yüksək səviyyədə təmin edilmişdir. Busa öz növbəsində bütövlükdə xalqların inkişafına təkan verən ən təsirli stimuldur.

Doğrudur, millətçilik də xalqların tərəqqisində çox səmərəli stimuldur və onun əhəmiyyəti tarixi təcrübədə dəfələrlə yoxlanılıb. Əslində millətçilik liberalizm yolunda mühüm bir mərhələdir - liberalizmə milli özünüdərk prosesi yetkinlik həddinə çatandan sonra getmək mümkün olacaq; hələ özünü dərk etməyən, öz azadlığını qazanmayan və bu azadlığın dəyərini bilməyən xalq öz sırası üzünə azadlıq bəxş edə bilməz.

İstər milli demokratiya olsun, istər liberal demokratiya, onun qarantı həmin ölkədə yaşayan əsas, yəni sayca çoxluğu təşkil edən xalqdır. Azərbaycanı çoxluğu türklər təşkil edir. Bu türk hələ özünü dərk etməyibsə, milli mentalitetini qorumayıbsa, azadlıq və müstəqillik, çağdaşlıq ruhunu mənimsəməyibsə ona liberalizmi birdən-birə necə verəcəyik?

Çağdaş dünyanın demokratik mübarizəsi ümumbəşəri demokratik dəyərlərin dövlət quruluşunda və onun qanunlarında əks etdirilməsi uğrındadır. Məsələn, deyək ki, konstitusiyada qəbul edirsən ki, ölkədə yaşayan başqa xalqlara ögey münasibət bəsləmək olmaz - azsaylı xalqların hüquqları əsas xalqın hüquqlarıyla eynidir; başqa sözlə, bütün vətəndaşların hüquqları eynidir. Deməli, dövlət vahid vətəndaş hüququnu təmin etməyi öhdəsinə götürür - onun bütün vətəndaşları millətindən, dilindən, dinindən, irqindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlara malikdir. Artıq bu, demokratiyadır. Ancaq təsəvvür edək ki, demokratik hərəkatın bir hissəsi olan milli azadlıq hərəkatı baş verir, sən hakimiyyətə gəlirsən və qanun qoyursan ki, bundan sonra ölkədə bir hakim xalq var, o da türklərdir, hamı onlara tabe olmalıdır, çünki başqaları ikinci sortdur. Bu, artıq demokratiyadan qaçmaq və çağdaş dünyanın tələblərinə qabalıqla arxa çevirməkdir.

Liberallaşdırmasa ikinci mərhələdir. O, çox mürəkkəb ictimai prosesdir. Milli azadlıq hərəkatında xalq iştirak edir. Hər şey onun gücüylə və onun arzusuna uyğun yönəldilsə bu, nəticədə güclü totalitarizmə də aparıb çıxara bilər - xalq öz azadlığını əldə edib yerdə qalanları əzmək istəyər, çalışar ki, ölkədəki hər şey məhz onun olsun, bütün əcnəbilər ölkədən çıxarılsın. Bəs liberalizm nə deyir? O, fərdin hüququnu müdafiə etdiyi üçün deyir ki, bura bax, ay xalq, sən çox şey arzu edirsən...

Cəmiyyətin marağı budur ki, tutalım, ermənilər ölkədən çıxsın, ruslar ölkədən çıxsın. Nəyə görə? Marağı var - ermənilər, ruslar çıxacaq, evləri ona qalacaq. Onlar çıxacaq, iş yerləri, yəni əsas xalqın işi çoxalacaq. Bu şərt daxilində də xalq sürətlə qalxa, inkişaf edə bilər, ancaq sonradan ölkədə ya faşizm yaranacaq, ya da diktatura, adı da belə olacaq: "totalitar xalq diktaturası". Məhz bunun qarşısını almaq üçün fərdin hüququnu təmin etməyi irəli sürürsən ki, ölkənin bütün vətəndaşları eyni hüquqlara malikdir və hər bir vətəndaşın hüququ toxunulmazdır. Məsələ bitdi! Burada liberalizm imkan vermir ki, daha totalitarizmə, diktaturaya keçid olsun. Buna görə də milli azadlıq hərəkatı dəstəklənməli və millətin mövqeyi hökmən müdafiə olunmalıdır, amma bu, fərdin hüququnun tapdalanması hesabına ola bilməz!

Cəmiyyət nəyin üstündə dayanmalıdır?

Mən fikirləşirəm ki, cəmiyyət 3 ünsürün üstündə dayanır: birincisi, fərdin üstündə; ikincisi, ailənin üstündə; üçüncüsü, xalqın üstündə. Fərdin üstündə quranda liberalizm olur - daha sərbəst, daha müstəqil. Ailənin üstündə quranda artıq cəmiyyətin üstündə qurmaq sayılır.

Amerika cəmiyyəti bu saat nəyin üstündədir? Əsasən ailənin (özək ailədir) və cəmiyyətlərin. Amerikada yüz minlərcə cəmiyyət var: şikəstlər cəmiyyəti, çoxgünlənər cəmiyyəti, küçədəyatanlar cəmiyyəti, itsevərlər cəmiyyəti və s. Ölkəni onlar saxlayır; dövlətin çox şeydən xəbəri yoxdur, o, çox şeyə qarışmır. [...]

Məni Azərbaycanın bugünkü taleyi, bugünkü həyatı baxımından ailə və cəmiyyətlər daha çox maraqlandırır. Cəmiyyət və dövlət bu cür orta çəkili toplumların üzərində qurulur. Doğrudur, bunu bütün cəmiyyətlərə şamil etmək olmaz. Məsələn, Fransada cəmiyyət ailədən daha çox fərdin üstündə qurulub. [...] Elə buna görə də Fransada ailə o qədər güclü deyil, çünki qadın istədiyi vaxt boşana, çıxıb gedə bilər, başqasıyla evlənə, yaxud gəzə bilər, çünki o, azaddır. Bax, liberalizmin bu cəhəti də var (əlbəttə, onun hökmən əxlaqsızlıqla nəticələndiyini söyləmək yanlış olardı) - o, bir növ, anarxizmə yuvarlanmaqda olan həddən artıq müstəqillik deməkdir. Buna görə də deyirik ki, Avropadan çağdaşlığı mənimsəyəndə demokratiyanı, liberalizmi kor-koranə götürməməliyik. Bunlar xalqın mənəviyyatından, əxlaqından, milli mentalitetindən, törəsindən keçirilərək tətbiq olunmalıdır ki, həmin dəyərlərlə ziddiyyətə girərək onları dağıtmasın, uçurmasın.

...Fərdin hüququ hökmən qorunmalıdır ki, bütövlükdə cəmiyyətin möhkəmliyi, sabitliyi təmin edilsin.

Bir tərəfdən də, islamı müsavətçiliğin üçüncü xətti, təməli kimi götürək. Bu ölkənin əhalisinin 90 faizi müsəlmandır və allahsız kommunist rejimindən qurtaran kimi o, yüzlərcə məscid açdı, mədrəsə açdı, yüzlərcə Qur'an kursları açdı, hər yerdə dinimizi oxumağa, öyrənməyə başladı.

İndi Azərbaycanda içki içənlərin sayı kütləvi sürətdə azalır. Xüsusən ziyalıların, savadlı adamların arasında içkidən uzaqlaşanlar çoxalır, dinə meyl güclənir, namaz qılanların, oruc tutanların sayı hədsiz artır, halbuki bu adamların çoxu hələ dünən ateistdi. Niyə belə oldu? Çünki bu, xalqın ruhundadır, millət bunu istəyir.

İslama gəldikdəsə yaxşı mütəxəssislərimiz azdır. Doğrudur, yaxın vaxtlarda bizdə də, çox güman ki, mədrəsələr inkişaf edəcək, savadlı, təmiz ruhanilər meydana çıxacaq. Əlbəttə, keçmiş KQB agentləri olan ruhanilərdən islam dinini təbliğ edən çıxmaz, çünki insanlar onlara inanmır. Nə olsun ki, onlar ərəb dilini bilir, Qur'anı yaxşı oxuyur? [...] Deməli, bizim indiki vəzifəmiz islam savadı, islam biliyiylə islam inamını çulğaşıdırmaqdır. İslam dini cəmiyyətimizdə ruhun, mənəviyyətin təmizlənməsinə və s. xidmət edəcək böyük amildir.

İslam dini ən sonuncu, deməli, ən yeni dindir. Lev Tolstoyun sözləriylə desək, bütün dinlərdən sonra yarandığına görə onlarda mütərəqqi nə varsa hamısını mənimsəmiş islam bütün dinlərin ən irəli getmiş sayılır.

...Bəzən deyirlər ki, islam demokratiyanın, yaxud qadın hüququnun əleyhinədir. Bütünlüklə yanlış fikirlərdir. Məhəmməd peyğəmbərədək (s.ə.s.) ərəblər qızlarını torpağa diri-diri basdırırdılar; bu vəhşilikdən onları məhz islam xilas etdi. İslam zaman-zaman qadına hüquq verdi. Bu, böyük bir sistemdir - onu ayaqüstü söhbətlə həll etmək olmaz.

Mən islamın Afrikada yayılmasını öyrənirdim. Gördüm ki, onun Afrikada yayılmasında heç bir zor olmayıb. Bəs islam birdən-birə bütün Afrika boyunca necə yayıldı? Müşahidə etdim ki, qonşu tayfalar bir-birinə baxaraq islamı sürətlə götürüblər. [...] Nəhayət, aydınlaşdırdım... - sən demə, 400 min nəfərlik bir tayfanın bir başçısı var və o, tayfadakı bütün qadınların kişisidir; istədiyi qadınla istədiyi vaxt yaşayar və heç kim də ona bir söz deyə bilməz. Qız ərə getməzdən qabaq bir-iki gün tayfa başçıyla yaşamalı, ərə yalnız bundan sonra getməlidir. Zaman keçdikcə cəmiyyətin bir hissəsi bu qanunu bəyənmir, ancaq tayfanın iradəsinə qarşı da çıxıb bilmir. Həmin narazı tayfa üzvləri görürlər ki, islamda hərə öz ailəsinin sahibidir, heç kəs onun ailə məsələlərinə zorakı müdaxilə edə bilməz, buna görə də onlar böyük həvəslə müsəlman olurlar. Bundan sonra daha tayfa başçısı onların ailəsinə toxuna bilmir. Elə bu üzdən də islamın kütləvi qəbulu başçının avtoritarizmini, diktaturasını sındırır. İslamı qəbul etməklə tayfa onun ailəyə təcavüzündən qurtulur. Deməli, islam ailə tipi mürtəcə, diktator Afrika tayfa tipini dağıtmaqda mütərəqqi rol oynayır.

Bəs, tutalım, çağdaşlıqla islam necə sintez edilə bilər? Bir yəhudi alimin "Biliyin təntənəsi" adlı rusca kitabı var, orada deyilir ki, Qur'an başqa səmavi kitablardan fərqli olaraq elmə xüsusi yer ayırır - Qur'anda "elm" sözü bir neçə min yerdə işlədilib. Gerçəkdən də, islam elmi, yəni islamdakı elm, bilik təntənə çalığıdır - məntiqin, fəlsəfənin, tarixşünaslığın inkişafı göz qabağındadır. ...İslam elmə qapısını taybatay açıq qoyub.

Bu hədis Məhəmməd peyğəmbər`dəndir: "Elm Çində də olsa gedin, öyrənin". Bəzən deyirlər ki, "elm" dedikdə peyğəmbər məhz islam elmini nəzərdə tutub, ancaq bu düşüncəylə razılaşmıram - Çində islam elmi nə gəzirdi? Çində barıt, ipək, texnika və s. vardı. Deməli, peyğəmbər uzaqda da olsa, kafirin içində də olsa məhz belə həyati zəruri şeyləri öyrənməyi tövsiyə edirdi.

İslamın qapısı elmə açıqdırsa, deməli, demokratiyaya da açıqdır, çünki elm demokratiyanın aparıcı xətlərindən biridir. Elm mədəniyyətin ana xəttidir. Elm cəmiyyətin irəli aparıcısı, onu həmişə tərəqqiyə aparən bir qüvvədir.

Bu gün xoşbəxt yaşamaq üçün müsəlmana cümhuriyyət gərəkdir.

Kimsə müsəlman xoşbəxt yaşamasın deyə onu cümhuriyyətdən qırağa çəkməyə, uzaqlaşdırmağa çalışır, deyir ki, sən Allah, sən dövlət quranda öz dininlə get. Axı o, diniylə gedib dövlət qura bilməz; ay canım, axı din dövlət quruculuğu deyil!..

Bir dəfə əlimə bir yazı düşmüşdü. Amerika alimləri yazmışdı. Yazırdılar ki, biz amerikalılar və avropalılar Asiyaya, Şərqi ölkələrinə çox müdaxilə etməməliyik. Qoyun onlardan hansı monarxiyada yaşayırsa monarxiyada qalsın, kim respublika yaradırsa yaratsın, kim də krallıq qurursa öz işidir.

Mən bildim ki, bu, düşmən işidir - deyirlər ki, dəyməyin, qoy müsəlmanlar orta əsr geriliklərində qalsınlar, keçmiş zamanlardakı kimi yaşasınlar; bunlara niyə çağdaş dövlət mexanizmi, respublika, demokratiya verirsiniz ki, inkişaf edib sabah bizimlə bərabər olsunlar? Sonra bizdən güclü də ola bilərlər, ona görə də ötürün başına; əksinə, heç kömək də etməyin, elə monarxiyada qalsınlar, orada çabalasınlar. Yəni çağdaş dövlət qurumu cümhuriyyətdir - onu quracaqsan və bununla dövlət işini aparacaqsan.

Bu gün müsavətçiliyin həmin üç tərkib hissəsi Türkiyənin özündə uğurla yüksəlişə gedir. Çünki Türkiyədə türkcülük haqqında Azərbaycandakına nisbətən daha çox kitablar yazılıb:

türkçülük nədir, onun əsaslarını nə təşkil edir və b.? Türkiyə Avropaya yaxındır deyə çağdaşlıq da burada özünə daha çox yer tapıb, Azərbaycana nisbətən inkişaf edib. Türkiyə bizdən qabaq islam dövlətçiliyini saxladığına görə orada islam mədəniyyəti xeyli irəli gedib, məscidlər, mədrəsələr sistemi əsaslı şəkildə formalaşmış. Başqa sözlə, bu ölkədə həmin üç təməlin üçü də inkişaf edir, indi qalır onların sintezi, yəni türk-islam, türk-çağdaşlıq və islam-çağdaşlıq sintezi.

Məhəmməd peyğəmbərin bir sözü var; deyir ki, getdiniz bir ölkəyə, gördünüz ki, onları islam qaydalarıyla idarə edə bilmirsiniz, onlar bunu qəbul etmək istəmirlər, onda onları öz adət-ənənələriylə, qanunlarıyla idarə edin. Qoy islamı qəbul etsinlər, ancaq qayda-qanunlarına dəyməyin. Yəni Məhəmməd peyğəmbər hiss edib ki, gedib hər yerdə islam qayda-qanunlarını qoyarsan, aləmi dağıdarsan. Çünki hələ islam qayda-qanunları gəlməmişdən öncə dünyanın qayda-qanunları var və eləcə də qaldı.

Ona görə də bu məsələni bu gün belə götürür və belə qiymətləndiririk ki, milli ruh, milli mənlilik islam dininə zidd deyil. İslam dini də milli mənliliyə zidd deyil.

Avropanın islama qarşı xaç yürüşlərinin hamısının qabağını türklər aldılar.

Türklərin islamı təktanrılığa görə qəbul etmələri fikri birtərəflidir. Elədirsə onu bəs niyə təktanrılı xaçpərəstlər qəbul etmədilər? Sadəcə olaraq, türklərin təktanrılıq sistemindən anlayışı vardı, amma Qur'an kimi bir yazılı abidəsi yoxdu. Bu, bir. İkincisi, islamdakı təktanrılıq sistemi türklərdəki təktanrılıq sistemindən sadə, anlaşılıq və daha yığcamdır. Türklərin təktanrılıq sistemi böyük məsələdir, islamdakı təktanrılıq sistemisə düsturdur - bu düsturu həm əzbərləmək, həm öyrənmək, həm də təbliğ etmək asan olur.

Türklər cəngavər xalqdır. Onların islama yaxınlaşmasında bir neçə xətt var. Birincisi, müsəlmanlaşmış türklər islama öncə hərbi yolla xidmət etdilər, özləri də hərbi pillələrlə yüksəldilər. Belə ki, Səlcuqluların ulu babaları xəzər türkləriydi. Onlar öncə dini inanclarına görə yəhudiydilər: babaları Mikayıl, İsrail... Bunlar Xəzərin şimalından axışmış Orta Asiyaya, Qəznəvilər dövlətinin sərhədlərinə gələn kimi islam dinini qəbul etdilər, sonra islamın əsasında öz dövlətlərini qurdular və başladılar Yaxın, Orta Şərqi bütöv işğal etməyə. İşğala başlayarkən gördülər ki, bu xalqların hamısı müsəlmandır və əksəriyyəti də sünnidir, ona görə səlcuqlular da sünniliyi qəbul etdilər ki, hakimiyyət bunlara gəlib çatsın. Yəni islamın qəbulunda hakimiyyət maraqları da vardı.

Sonra ikinci xətt gəlir.

"Böyük moğollar" dediyimiz türklər Orta Asiyadan axınla gəlir. Hülaku xan Azərbaycanda böyük bir imperiya yaradır - Beşinci ulus. Hülaku xan əslində Çingiz xanın yasalarını həyata keçirən şamançı bir insandı. Bütün Azərbaycan, İraq və İranda (daha doğrusu, Azərbaycan, Fars və İraqda), Xorasanda 500-dən artıq şaman məbədi tikdirmişdi. Vəzirisə müsəlman Nəsirəddin Tusi`ydi.

[...] İki nəsil keçir, onun nəvəsi Qazan xan islamı qəbul edir, islahatlara başlayır, bütün keçmiş 500 məbədin hamısını sökdürüb dağıdır və yerində məscid tikdirir. Orta Asiyadan, Monqolustandan axışmış gəlmiş uluslar - türk, tatar, monqol..., hamısı müsəlmanlaşır, islama keçir.

Türklər arasında islamın yayılmasının başqa böyük xətti də var. İslam dünyaya yayılsa da Orta Asiyada onu türklər könüllü qəbul etmir, şamançılıqdan əl çəkmirlər. Bu halda islamla şamançılıq görüşür. Zordan, təzyiqdən uzaq bir proses başlayır, islama doğru könüllü gedilməyə başlanılır. Necə? Şamançılıq islamla birləşir, çulğaşır, sufilik meydana çıxır. [...] Xorasanda. Əvvəldən vardı orada, ancaq yayılmırdı. Ərəblərdə də beləydi. Məsələn, Misirdə bir, ya iki sufi olub, yayılmayıb. Ancaq elə ki sufilik keçir türk məkanına, geniş sufi hərəkatı başlayır. [...] Hələ XII əsrdən qabaq - X əsrədək başlayıb bu hərəkat. Getdikcə genişləniib.

Təsəvvür edin ki, qırğızlar islamı XVII əsrdə, özü də sufiliklə qəbul edirlər. Sırf islamı yox, islamı qəbul etmirlər. Sufilər əvvəl onları sufiləşdirir, sufi təriqətlərini, ordenlərini qəbul etdirir, sonra keçirirlər islama. Azərbaycanda da XII-XIII əsrdə sufilər var, Sührəverdilik sufi cəmiyyəti var. Burada Gülşəni, Baba-Kuhi təriqətləri də yayılmışdı. Bu təriqətləri azərbaycanlılar yaradıb.

Sührəverdiyyə Ömər Sührəverdinin yaratdığı təriqətdir. İki Sührəverdi var: Ömər Sührəverdi, Yəhya Sührəverdi. İkisi də təriqət başçısıdır. Yəhya Sührəverdi işıq nəzəriyyəsini əsas götürüb (Allah bir nurdur, nurların paylanmasıdır). Ömər Sührəverdisə yaşlı adamdır. Ərəb xəlifəsi Nəsirəddinbillah sufiliyi ondan qəbul edib. Deyib ki, mən bu şeyxin təkyəsinə girirəm. Şeyx Ömər Sührəverdi də xəlifə Nəsirəddinbillaha cübbə geyindirərək onu sufi edib. Bəli, Azərbaycan şeyxi. Bu iki Sührəverdi, bir də Gülşəni əsas təriqət başçılarıydı. Bakıda Gülşəni təriqəti yayılmışdı - Babakuhi Gülşəni. [...] Babakuhi deyirlər, yəni "Mağara babası". Şamaxıda mağarada otururdu.

Bu Sührəverdilik XVII-XVIII əsrlərdə Əfqanıstanda, Hindistanda da yayılıb. Oraların adamları islamı yox, ancaq sufiliyi qəbul edirlər. Çox qəribədir. Çünki bu sufilik keçiddir - türk keçid, şamançılığa keçid. Sufiliyi qəbul edəndən sonra islamı qəbul edir, üstündən 50-60 il keçəndən sonra islamı bütünlüklə qəbul edir, şamançılıqdan uzaqlaşır.

Türkün islama gəlməsi, gördüyümüz kimi, çoxçalarlıdır. Onu təkcə elə təktanrılıqla izah etmək düz deyil. Bunun çoxlu yolları olub: orduyla, dövlətlə, iqtisadiyyatla, siyasətlə və s. əlaqədar. Sonradan gəlir o inancın transformasiyası, dəyişilməsi. Məsələn, şaman inancından islam inancına keçiddə sufiliyin oynadığı əsas rola baxaq. Sufilik onların ikisinin birləşməsidir. Ərəb sufilərinin heç birində rəqs yoxdur. Bunu türk sufiləri çıxarıblar. [...] Mövləvilər. Elə bizim Azərbaycan şeyxlərinin də rəqsi vardı. Muğamat oxuyurdular. Muğamların bir hissəsi sufilik üzərində yaranıb - məsələn, "Ürfani" var, "Ruhani" var, bunların hamısı sufi rəqsləridir. Özü də bəzisi cəngavər sufidir, məsələn, Nəsimi kimi. Koroğlu cəngilərinin də əksəriyyəti mübariz sufi rəqsləridir. Koroğlunun özü də mürşiddir. [...] Dəlilərin. Dəlilə onun müridləridir. Bu, sistemdir. «Koroğlu»nu oxuyun, baxın, 7777 dəlinin hamısı müriddir.

[...] Yəni bizim dastanlar sistemindəki həmin o cəngilər mübariz sufi rəqsləridir.

Mübariz olmayan sufilik də var. Bu, təriqətlər sistemindən ibarətdir: ələ qılınc almaq, adam öldürmək, qəlb incitmək, kimsəyə toxunmaq olmaz. Bu, artıq dərviş sistemidir.

Səfəvilər Şeyx Cüneydədək əllərinə qılınc almamışdılar. Ancaq təriqət başçıları Şeyx Sədrəddin, Şeyx Səfiəddin dua edir, mürid yığırdılar. Deyirdilər ki, qan tökmək olmaz, öldürmək olmaz. Elə ki sıra Şeyx Cüneydə çatdı, artıq başladılar mübarizə aparmağa. Gördülər ki, baba təriqətində bu, çətindir, mübarizə aparmaq olmaz, ona görə şiəliyi qəbul etdilər. Şiəlikdə kimdir qan tökən? Şahi-mərdan Əli! Və başlayırlar Əlinin təbliğinə. İndi bunlar həm dərviş, həm şeyx, həm sufi, həm də şiədirlər. Bundan sonra şiəlik mübarizə aparmağa icazə verir. Bax, yenə də təriqətin yerdəyişməsi baş verir.

Nəsimi`də kamil insan odur ki, islamı, yəni ŞƏRİƏT`i bilir, sonra bir TƏRİQƏT`ə məxsusdur, o təriqətdə də MƏRİFƏT`ə yiyələnir və mərifətə yiyələnəndən sonra HƏQİQƏT`ə - HAQQ`a qovuşur. Nəsiminin özü məhz bu yolları keçə-keçə şəriəti öyrənib, təriqəti bilir, mərifətə yiyələnib və haqqa çatıb. O, artıq şeyxdir, yəni özünü ruhən və mənən Tanrıya qovuşmuş sayır. Ona görə də Tanrı haqqında deyir: "Ənəlhəqq" - mən Haqqam, yəni Tanrının bir tərkib hissəsiyəm və özümü onun hissəsi sayıram. Məni öldürürsünüz öldürün, onsuz da, ona qovuşacağam.

[...]Füzuli`sə məsələyə bu cür yanaşmır. O deyir ki, insan Tanrıdan qopub gəlibsə O'na qovuşmaq daha mümkün deyil, ancaq bunun həsrətində qalıb O'na qovuşmaqçün yol getməlidir - insanın gözəlliyi də, varlığının ləzzəti də O'na qovuşmağa doğru getməkdədir, o yoldadır, o həsrətdədir. Qovuşdusa məsələ qurtarır - ta nə həsrət çəksin? Onsuz da, Tanrıya qovuşacağımsa niyə O'nun həsrətini çəkim, niyə O'nu istəyim, sevdim? Qovuşduq, sevgi də o vaxt bitdi; sən O`nun hissəsiydin, indi O`nunla bütöv oldun.

Füzulinin düşüncəsinə görə, Tanrıya qovuşmağa gedən yol tükənməzdir. Ömrün boyu gedəcəksən. Sən yaxşı ruhsansa, təmiz ruhsansa O`na doğru getməyə imkanın olacaq, O`na yaxınlaşdıqca ləzzətini duyacaqsan, ancaq O`na çata bilməyəcəksən - çatmaq mümkün deyil. Yox, pis ruhsansa sənün uçmağın, getməyin mümkün olmayacaq, əzablarla yaşayacaqsan, buna görə də sən ruhunu təmizlə ki, O`na doğru gedəndə rahat olasan, yəni canın O`nunla birləşməyə meyilli olsun. Axı bu can Ora`dan gəlib girib bədənə, indi O`na birləşə bilməz, birləşməyə bir vasitəyə ehtiyac var. Bu vasitə bülbülçün güldür, Məcnunçün Leylidir, müridçün mürşiddir... Bunlar insana sevgini öyrədirlər. Sevgini öyrənən insan Tanrı sevgisini dərk edir və ona doğru getməyə başlayır. Sevgisiz getməyəcək, çünki itirib özünü. Göydən - ana bətnindən gəlib; yəni bu ruh azar. Mürşidsə onu azmağa qoymur.

[...] ...İnsani eşqin Füzuliyə nə dəxli var?! Ondakı böyük Tanrı eşqidir! Tanrı eşqi əsasdır, dünyanın mahiyyəti bu sevgidədir. Yəni O, sevgini bizə ona görə verib ki, hər şeyi sevek. Bəli, insan Tanrının yaratdığı hər şeyi sevməlidir - onu nə çəkirsə, nə gözəldirsə.

Bu nə sistemdir? Bu, Tanrının sistemidir: "Mən insanı ona görə yaratdım ki, o, məni dərk etsin və sevsin". Bax, mahiyyət budur. Əslində Tanrının bu dərkətməyə və sevgiyə ehtiyacı yoxdur. O yaratmayıb ki, məni sevsən, mənim xoşum gəlsin. Bu yolla gəlirsən gəl, gəlmirsən gəlmə. O yolu tutub getdinsə xoşbəxt oldun, getmədinsə, deməli, Tanrının yolunu itirmisən, azmısan. Mürşidin xeyri ondadır ki, on minlərlə yolunu azacaq insanı ətrafına toplayıb Allaha (c.c.) tərəf yönəldir və savab yiyəsi olur. O, savaba ona görə çatır ki, bunları öyrədir. Bunlar olmasa mürşid nəyə lazımdır? Bu, bir-birini tamamlayan bütövdür. Bu fəlsəfəni öyrənmək lazımdır.

Ancaq bu fəlsəfədə çox qəribə bir şey var - insanlar doğrudan-doğruya Tanrı ruhuna o qədər vurulurlar ki, onların bu dünyadan əli soyuyur. Bu, çox qorxuludur.

Qurd ağzı bağlamaq qədim şaman sistemidir və tərtəmiz türk adətidir. Dəmir ən müqəddəs varlıqdır və qurdun ağzını məhz onunla bağlamaq olar. Qəribəsi nədir - qurdun ağzını bağlayanda vaxtilə türkcə şaman duaları oxuyardılar, indisə Qur'andan ayə oxuyurlar. Görürsünüzmü türk təfəkkürü İslamla necə çulğışıb. Ərəbdəsə belə şey yoxdur.

Sonra Novruz bayramını götürək. Bu qədim türk bayramı Ərgənəkondan gəlmə sistemdir, indi girib farslığa, İrana. Farslar onu "nou ruz" ("yeni gün") edərək götürüb təqvimə də salıblar (fərvərdin ayında başlayır). Ancaq işə baxın ki, Anadoluya hələ indi-indi yayılmağa başlayır, çünki deyirdilər ki, bu, sünnilərin yox, şiələrin bayramıdır. Şiələr onu özlərinə çıxdılar ki, imam Əli qırmızı geyinərək taxtda oturub, bu, onunla bağlı bayramdır. Biz dörd çərşənbə keçiririk, suyun, odun üstündən atılırıq; bunların hamısı ərəbdə yoxdur.

Biz suyun üstündən atılarda Qur'andan dua oxuyuruq, salavat çeviririk. Şaman dualarına itib-gedib, indi müsəlman duaları gəlib onun yerini tutub. Demək, böyük bir sintez baş verib:

Azərbaycanın özünəxas adət-ənənəsi var, müsəlmandır və müsəlmanlığa da çox ciddi riayət edir. Amma bu adət-ənənələr İslamla elə qovuşub ki, buna qarşı çıxmaq mümkün deyil.

Bundan sonra bəlkə də belə yanaşı məsələlər qoyulmalıdır: "türkcülük və çağdaşlıq" (türkcülük çağdaşlığı nə cür qəbul edir, çağdaşlıq türkcülüklə ziddiyyət təşkil edir, yoxsa harmoniya?), "türkcülük və islam" (türkcülük islama nə cür baxır? Məsələn, Azərbaycanın güneyindən olan və Avropada yaşayan türklərin əksəriyyəti türk-islam sintezindən, yəni türklərin islamla çulğaşmasından çıxış edir. Türkiyənin özündə də bir sıra partiyalarda artıq deyirlər ki, biz türk-islam sintezinin tərəfindəyik), "islam və çağdaşlıq" (çağdaşlıq islamla nə cür uyuşur, islam çağdaşlıqla doğrudanmı qoşa addımlaya bilər və s.).

Avropa alimlərinin bir çoxu bildirir ki, müsəlmanlar orta əsrlərdə yaratdıqları mədəniyyəti yenidən öyrənib çağdaş səviyyədə təqdim etsələr başqa mədəniyyətə ehtiyacları yoxdur. Məsələn, baxın, bizim muğamat orta əsr mədəniyyətidir. O, burada türk, yunan, ərəb, bir sıra başqa mədəniyyətlərlə çulğışıb. Onları indi salıblar çağdaş təqdimata, bütün dünya da qəbul edir, hamı da deyir ki, güclü islam mədəniyyəti varmış ki. Azərbaycan xalq musiqisini rəhmətlik Vaqif Mustafazadə götürüb eləyir çağdaş pop musiqisi, bütün Amerikada yayılır (yəni təqdimatı çağdaşdır, özüsə köhnə mədəniyyətdir).

Azərbaycanda islam fundamentalizmi yer ala bilməz.

[...] Çünki, birincisi, şiəlik burada İrandakı qədər qatı və qəddar deyil. İkincisi, Azərbaycanda həmin ilkin dini sistem nə cəmiyyətdə qalıb, nə də dövlətdə. Doğrudur, din var, ancaq yaygın haldadır, sistem halına düşməyib; o gərək piramida halında ola. Məsələn, başda gərək bir şeyx, onun ətrafında da yenə 30 şeyx ola, 30 şeyxdən aşağıda 500 nəfər iri ruhani, axund, onların da ətrafında bir 10 min molla ola. Piramida halında olanda quruluş olur; fundamentalizm bundan sonra yürüyə bilər.

Digər tərəfdən, fundamentalizm islam dinində islahatın bir növüdür - islamda geriyəqayıma islahatıdır. O islahatı apara biləcək böyük alimlər, müctəhidlər lazımdır, axı hər adam buna girişə bilməz ki. Məgər Azərbaycanda bu işi bacara biləcək qüvvə var?!

Biz indi Sovet tarix metodologiyasından çıxmaq istəyirik, ancaq bacarmırıq, çünki gərək bunun üçün yeni metodologiya hazırlayasan, bundan ötrüsə yeni təfəkkürlü, dünyaya yeni gözlə baxan, köhnə metodologiyanın təsiri altında olmayan, amma onu yaxşı bilən ən azı bir 100 mütəxəssis lazımdır. Onlar yoxdur deyə Sovet ideologiyasından imtina etsək də yenə "sınıf mübarizə"dən dəm vururuq. Məsələn, guya tarix yazırlar: filanını ildə kəndlilər üsyan edib kəndxudanı öldürdülər. Kəndxudanı öldürmək üsyan deyil axı, biz buna "üsyan" adı

qoyuruq - sadəcə olaraq, hansı səbəb üzündənsə kəndxudadan bezərək onu vurub öldürüblər. Buna o saat sinfi mübarizə baxımından yanaşırıq, çeviririk üsyana. Yaxud "üsyanda 20 nəfər kəndli öldürüldü". Sən demə, "kəndli qiyamı" da baş veribmiş! Bəli, konkret kimə qarşısa konkret şəxsən, yaxud şəxslərin davası "sinfi mübarizə" adlandırılır.

Yaxud orta əsrlərdə Azərbaycanda feodalizm cəmiyyətinin varlığı haqqındakı müddəaları götürək. Boş düşüncələrdir - hanı o feodalizm? Xanlar, bəylər feodal deyil ki, onların başçılıq etdiyi cəmiyyət quruluşu da "feodalizm" adlansın. Azərbaycanda hansı fealdan söhbət gedir? Torpaq sahibidir - bir, bəydir - iki, ordusu var - üç. Bu, tamam başqa sistemdir. Biz Avropa sisteminə baxıb onu eynilə öz cəmiyyətimizə tətbiq etmək istəyirik; düz gəlmir axı.

Və yaxud ilk dövlətlərin quldarlıq cəmiyyətində yaranması haqqında fikrə baxaq. Bəli, Marks deyib ki, dövlət sinfli cəmiyyətin məhsuludur, ibtidai icmаса sinifsiz cəmiyyətdir, deməli, ilk dövlət quldarlıqda yarana bilər. Kökündən yanlış müddəadır - dövlətin tipləri var: quldar dövlət, feodal dövlət, bəli. Ancaq bunlardan başqa tipləri də var axı. Yəni marksizm hansı xətti cızıbsa ondan o tərəfə keçə bilməzsən. Buna görə də axtarıq ki, görəsən, Şumerdəki dövlət nə cür dövlətmiş: quldarlıq, yoxsa qeyri-quldarlıq? Şumerdə iri tikililərin inşasında qulları işlədirdilər; hə, deməli, orada quldarlıq dövlətiymiş. Niyə quldarlıqdır ki? Tikintidə kəndlini də işlətmək olar. Məsələn, kəndliləri yığıb məscid tikirdilər. O, qul deyil axı, kəndlidir. Şumerdəki o böyük mə'bədləri tikənlər kəndlilər də ola bilərdi. Bəs onda hansı dövlətə aid edəcəkdik - feodalizmə?

Mən belə düşüncələrin əleyhinəyəm. Ancaq, təəssüf ki, onlar indiyədək yaşamaqdadır. Niyə? Çünki sovet dünyagörüşündən tam qurtulmuş və milli ideologiyaya dərinlən yiyələnmiş tarixçi alimlərimiz hələ yetərinçə deyil. Təsəvvür edin - türk milli tarixini yazan alimlər hələ yoxdur. Hamı istəyir ki, ümumtürk tarixi yazılsın, ancaq yazan yoxdur. Kim yazacaq? Ümumtürk ədəbiyyatı yaratmaq istəyirik. Türkiyə də, Azərbaycan da, Orta Asiya da qurultaylar, simpoziumlar, konfranslar keçirir, amma hələ heç bir cildi də üzə çıxmayıb.

Bütün bunları niyə xatırlatdım? Azərbaycanda 70 il boyunca ciddi elm mərkəzləri, çoxlu tarixçi alimlər yetişə-yetişə bu gün biz mütəxəssis yoxluğundan şikayətləniriksə din institutunun ümumən mövcud olmadığı (beş-on məscidlə, bir-iki xırda dini məktəblə, beş-on savadlı ruhaniylə, pirlərlə, ocaqlarla din institutu yaranmaz) ölkəmizdə fundamentalizmin gerçəkləşməsi möcüzə olardı.

Başqa yöndən götürsək, Azərbaycan əhalisinin bir bölümü - quzeylilər çağdaş Avropa təfəkkürlü olduqlarına görə islam dinini məhz bu təfəkkürlə mənimsəyəcək. Bu insan orta əsrlər təfəkkürüylə ona təqdim olunanları qəbul etməyəcək.

Nəyə görə musiqimizi çağdaşlaşdırdılar? Üzeyir bəy "Leyli və Məcnun" operasını niyə yazırdı? Çünki başa düşürdü ki, böyük sistem yaratmaqçün artıq opera sisteminə keçmək lazımdır. Hamının acığı gəlirdi ki, bu Avropa musiqisini niyə yeridirsən beynimizə? Ancaq indi hamı oturub "Leyli-Məcnun"a baxır, ləzzət alır. Niyə? Çünki o, avropalaşdırılmayıb, yalnız təqdimatı çağdaşlaşdırılıb. Mirzə Fətəli niyə dram yazırdı? Çünki dram çağdaş təfəkkürün bir formasıdır.

Və yaxud, deyək ki, orta əsrlərdə bizdə roman yoxdu (düzdür, nəzmlə yazılmış romanlar var, amma mənsur roman yoxdu). Yusif Vəzir Çəmənizəminli, Məmmədsəid Ordubadi Avropa üslublu belə əsərləri ortaya qoydular və indi biz "İki od arasında" (yaxud "Qan içində"), "Qılınc və qələm", "Dumanlı Təbriz" kimi romanları sevə-sevə oxuyuruq. Niyə götürməyə bu yeniliyi? Deməli, çağdaşlığın təqdimatından, formasından, eləcə də onu təqdim edənlərin bacarığından da çox şey asılıdır. İndi bəs islam dinini Azərbaycana çağdaş təfəkkürlə kim təqdim edəcək? Hələlik onu görmürəm.

Molla, necə olsa da, əhalini Allaha (c.c.), o dünyaya - axirətə, cənnətə, cəhənnəmə inandırmağa çalışır. Bütövlükdə o, cəmiyyəti rahatlandırıcı bir amildir (ümumən inancı təmin olunanda cəmiyyət rahatlanır). Amma molla məclisdə birdən başlayır söhbət etməyə: Süleyman peyğəmbər bir gün xəstəydi, bir bülbül gəldi, oxudu... Gedib çıxdı miflərə, əfsanələrə. [...]

Ruhanilərin savadından başqa, onların şəxsiyyəti də təbliğatda mühüm rol oynayır. Məsələn, bir hadisə baş verir, polis gəlib birini tutur, haqsız yerə döyür, incidir. Belə yerdə gərək ruhani şəxs el ağsaqqalı kimi qabağa dura ki, ay oğul, bunu niyə döyürsən? Ancaq bizdə bir nəfər ruhani səsini çıxarmaz, özünü pis kişi eləməz. Yəni ruhani bir yerin din adamı olmaqla yanaşı, həm də elin ağsaqqalı ola bilməlidir. Gərək bu sistemi saxlayasan, ancaq, təəssüf ki, biz o sistemi qoruya bilməmişik. Məsələn, bir məclisə icra başçısı gələn kimi hamı durur ayağa, o rayonun ruhanisi də ayağa qalxır. Olmaz bu. Sən dinin yüksəlməsini istəyirsənsə ruhanini icra başçısının ayağına aparmamalısan, əksinə, gərək o icra başçısı ruhaninin ayağına gəlib onunla görüşsün. Yoxsa axund da onun ayağına gedəndə onun özünün nə hörməti qalacaq, dediklərinə kim inanacaq?

Əmir Teymurla Şeyx Sədrəddinin görüşünü mən həmişə misal çəkirəm. Teymur gəlib Ərdəbildən keçəndə (Anadolunu işğal edəndən sonra) deyir ki, gedin Şeyx Sədrəddinə deyin, Əmir Teymur gəlib. O da şeyxdir də, qabaqcadan xəbəri var ki, Teymur gəlir. Ancaq onun Əmirin ayağına getməsi yaramaz. Getməsin deyə namaza oturur. Gəlib çağırırlar: "Şeyx, şeyx!" - çönüb eləmir, namazını qılır; "Şeyx, Əmir Teymur səni gözləyir" - səsini çıxarmır (axı namazda danışmaq, bədəni, yaxud üzünü yana çevirərək qiblədən yayındırmaq olmaz). Əslində heç bir irad tutula bilməyəcək bu hərəkətiylə Əmir Teymura başa salır ki, sən məni gözləməlisən, mən səni yox. Teymur deyir ki, mən Allah qonağıyam, şeyx mənim qarşıma çıxmalıdır. Onda şeyx qapıya çıxıb soruşur ki, məni çağıran Allah qonağı kimdir? Deyirlər: Əmir Teymur. Bunda dillənir ki, buyursun Allahın qonağı. Əmir Teymur atdan düşüb deyir ki, şeyx, məni saya salmırsan, axı mən hökmdaram, hökmdarınsa ayağına gələrlər. Şeyx Sədrəddin deyir ki, mən Tanrıya ibadətlə O'nun ziyarətindəydim, Tanrısa hökmdardan böyükdür.

Bax, ...ruhani böyüklüyü budur!..

Bütöv Azərbaycan haqqında

Bütöv Azərbaycan uğrunda mübarizə həyatımın mənasıdır.

Azərbaycanın yüz illərlə parçalanmış, bölünmüş, dağıdılmış cisminin bütünlüyü müqəddəs arzumdur.

İnsanın fikrində daima özünün arzu və ideyalarının həyata keçməsi dolaşır. Mənim fikirlərimin mayasını Azərbaycanın tam müstəqil olması, Qarabağın erməni işğalından azad olunması, qaçqınların hamısının öz yerlərinə qayıtması və bütöv Azərbaycan ideyasının yaşaması və gerçəkləşməsi təşkil edir.

Ruhi baxımdan Azərbaycan həmişə bütöv olub. Bunun çox adi misalları var. Azərbaycanın quzeyində öyrəndiyimiz tarix və ədəbiyyatda heç zaman ayrılmamışıq. Şah İsmayılı həm dövlətimizin böyük hökmdarı, həm böyük sərkərdəmiz, həm də böyük şairimiz kimi öyrənmişik. Yaxud Təbriz neçə-neçə dövlətimizin paytaxtı olub və biz onun tarixini öyrənmişik. Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, Elxanlılar, Atabəylər dövlətlərini biz öz dövlətimiz sayırıq.

Mirzəli Möcüzü də öyrənirik, Şəhriyarı da. Xaqani, deyək ki, Quzeydə doğulub, Güneydə vəfat edib, Təbrizin Surxab qəbiristanlığında dəfn olunub. Buna görə də biz mənəvi-mədəni cəhətdən birlik - heç şey parçalanmayıb.

Mən Ərdəbildən Bakıya gəlmiş böyük bir din xadimindən soruşdum ki, Novruz bayramı haqqında nə fikirləşirsiniz? Dedi ki, Novruz bayramı islam bayramı deyil; o, qədim zamanlardan var, ancaq islam başqa yaxşı şeylər kimi Novruz bayramını da həyatdan götürməyib özünə birləşdirirdi.

Təsəvvür edin ki, bu ruhun daşıyıcısı olan Azərbaycan türkü gedib Amerikada da yenə o bayramı keçirir, yenə öz dilində danışır, yenə Vətən mahnısı oxuyur, yenə öz ədəbiyyatını öyrənir və s.

Başqa sözlə, insan daşdığı ruhun içərisindədir və onunla yaşayır. Buna görə də biz materialist deyilik və həyata idealistcəsinə baxırıq - bizim Vətənimiz orduyla, zorla bölünüb və bu bölünmənin millətin ruhuna heç bir təsiri yoxdur. Sadəcə, Vətənimizin üzərindəki süni çəpərləri götürmək, orduları çıxarmaq və yeni xəritə çəkmək lazımdır. Bütövlük bu cür düşünülür.

İdealist düşüncədə millət böyük bir ruhdur, ruhun törədicisidir; deməli, o parçalana bilməz. Millətimiz yalnız ərazi baxımından parçalanıb.

Biz bu hərəkata materialist kimi yox, idealist kimi başladığımız, çünki materializm nəinki köməyə gəlmir, əksinə, mane olur. Ancaq idealizmə söykənəndə bir torpağın ortasından çəkilmiş dəmir pərdənin heç bir əhəmiyyəti yoxdur - onu parçalaya bilməz, çünki insanın ruhunun məhsulu onun ədəbiyyatıdır, tarixidir, fəlsəfəsidir.

...Tarixin bir ədalət qanunu da var və gec-tez bu qanun öz yerini tapır. Biz məhz tarixi ədalətin bərpası uğrunda mübarizə aparırıq. Çalışırıq az qan tökülməklə, fəal mübarizə aparmaqla Azərbaycan özünün bütövlüyünü əldə etsin.

Bunu (Azərbaycanın birləşməsinə - **tərtib.**) nə həll edir və niyə belə olacaq? Bir neçə fakta baxaq. Birincisi, hər bir xalq tarixən təşəkkül tapmış, yaşadığı mühitin formalaşdırdığı vahid orqanıdır. İndi o, cismən bölünmüş haldadır. Mənəvi, ruhi, mədəni cəhətdənsə o parçalanmayıb. Sadəcə, yaralanmış xalqdır; ya yarasını sağaltmalı - birləşməli, ya da bu yaradan ölməlidir. [...] Bu xalq diridir - yazır, oxuyur, mübarizə aparır, azadlığını alır; deməli, ölməkdən söhbət gedə bilməz, əksinə, yenidən dirilmə zəruri labüdlükdür. Bu, tarixin məntiqinə uyğun təbii proses olacaq. Bunun nişanələri də görünür. Nədə? Rus imperiyasından bütün dünya qorxdığı zaman bizim xalqımız Rusiyanın dəmir sərhəd pərdəsini əliyalın söküb atdı. [...] Xalq ən ağır olan bu birinci mərhələni keçdi.

İkincisi, Azərbaycanda Meydan hərəkəti başlayanda hər yerdə "Təbriz", "Bakı" yazılmışdı. Bakıda hərəkət başlayanda Təbrizdə də müəyyən yığıncaqlar keçirilirdi və son vaxtlar Güneydən olan soydaşlarımız deyirdilər ki, biz Qarabağı azad edəcəyik, biz onu ermənilərdə qoymayacağıq, o, bizim Vətənimizdir. Bunlar göstərir ki, ümumi, bütöv Vətən məfkurəsi mövcuddur. Mən bunu dəfələrlə təkrar edirəm ki, bu, ruhun - böyük xalq ruhunun bütövləşməsi və qayıtmasıdır. Prosesi həll edən budur, yoxsa 5-3 insanın nə düşünməsi kiçik məsələdir.

Mən bildirəndə ki Bütöv Azərbaycan hərəkəti başlayıb, deyirlər ki, yox, bu hərəkət çox çətin, hələ tezdir, buna zaman lazımdır, ortada hələ heç şey yoxdur. Amma bu düşüncələr düzgün deyil.

Hərəkətin başlanması nə deməkdir? Azərbaycanın quzeyində ...40-dan çox partiya və təqribən o qədər də ictimai təşkilat ...Azərbaycanın bütövlüyünün

tərəfdarıdır.[...]Azərbaycanın güneyində də son vaxtlar 50-yədək təşkilat yaranıb. Bunlar həm ictimai, həm siyasi, həm də mədəni təşkilatlardır, ancaq hamısı Azərbaycan idealiyla yaşayır, Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünür və onu müdafiə edir. Məsələn, Azərbaycanın güneyində olan tələbələr Tehrandə bəyanat verdilər. Bu bəyanat bütün dünyaya yayıldı, Azərbaycanın quzeyində də böyük əks-səda verərək dəstəkləndi. Onu təşkil edənlər Təbriz və Meşkin tələbələridi. İranda onlarca Azərbaycan türkü həbs edilir və Azərbaycanın quzeyində də onların müdafiəsinə səslər ucalır. Bir sıra məsələlərlə bağlı İranın Azərbaycandakı səfirliyi qarşısında piketlər də keçirilir.

Başqa tərəfdən, dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş Güneydən və Quzeydən olan soydaşlarımız Amerikada, Avropada və yaşadıkları digər yerlərdə səslərini ucaldır və Vətənimizə azadlıq istəyir.

Bunlar hələ imkansızlıq şəraitində edilir. Onların böyük maddi imkanları, xüsusi televiziya kanalları və radioları olsaydı, əlbəttə, dəfələrlə artıq iş görə bilərdilər. Hələlik imkan tapan kimi qəzet buraxırlar. Deməli, Bütöv Azərbaycan hərəkatı başlayıb və bu ideyanın daşıyıcıları artıq on milyonlardadır. [...] Deməli, birinci mərhələ - fikir birliyi yaranıb.

İkinci mərhələ - dildə birlik də artıq mövcuddur. [...] Son vaxtlar, gördüyünüz kimi, dildə birlik uğrunda da ciddi iş gedir. Azərbaycanın güneyindəki milyonlarca yurddaşımız istəyir ki, İranda türk dili dövlət dili olsun. Demək, dil uğrunda da mübarizə gedir. Bu dildə biz eyni zamanda Təbrizin radio verilişlərinə də asanlıqla qulaq asırıq, baxmayaraq ki, Tehran rejiminin xüsusi tapşırığıyla Təbriz televiziya və radiosunun dili əyilir, saxtalaşdırılır - çalışırlar ki, bu cür qüsurdu danışıqla əhalinin beynində fars dilinin, fars sözlərinin təsiri yox olmasın. Ancaq Güney əhli Quzeydə işlənen və artıq ədəbi dil kimi formalaşmış dili inadla öyrənir...

[...] Bu ədəbi dilin yaranmasında Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, Şah İsmayıl Xətayinin, M.P.Vaqifin, M.F.Axundzadənin, A.A.Bakıxanovun, H.B.Zərdabının misilsiz əməyi olub. XX əsrin başlanğıcındasa o, C.Məmmədquluzadənin, Ə.B.Haqverdiyevin, Ü.Hacıbəylinin, C.Cabbarlının, S.Vurğunun, Şəhriyarın... əsərləriylə daha da cilalandı, ərəb-fars tərkiblərindən təmizləndi. İndi bu dili Bütöv Azərbaycanda çox həvəslə öyrənir və çox gözəl bilirlər. Buna görə dildə də birlik yaranmaqdadır.

Qalır [üçüncü mərhələ olan] işdə birlik. [...] İndi həmin mərhələnin astanasındayıq.

[...]Güney Azərbaycan Türk Cümhuriyyəti yaratmaq şüarı da meydana atılıb. Hətta onun Konstitusiyası da yazılıb və qəzetlərdə çap edilib; indisə Bütöv Azərbaycanın Konstitusiyası yazılır.

...Onu (birləşmə uğrunda hərəkatı) tənzimləmək, təşkilatlandırmaq lazımdır. Elə bir təşkilat qurmaq gərəkdir ki, bu hərəkatı idarə edə bilsin. Təşkilat məsələlərində zəif olduğumuza, bu işlərə meyilli olmadığımıza, aramızda ixtilafların çox olduğuna görə hərəkat bizi qabaqlayacaq; bu, qorxulu hazırlıqsızlıqdır. Hərəkat baş verəcək və idarəsi qalacaq hələ yetişməmiş təşkilatların əlində. Bütöv Azərbaycan hərəkatını bütövləşmiş Azərbaycan təşkilatı idarə etməlidir. Ona görə bu hissə çox məsuliyyətli və ağırlıdır.

Doğrudur, dediyimiz kimi, təşkilatlar artıq var, ancaq onlar hələ mərkəzləşməyib və fürsətdən istifadə edib deyə bilərəm ki, bizim özümüz üç gün bundan qabaq (20 dekabr 1997-də - **tərtib.**) Bütöv Azərbaycan Birliyini yaratdıq və mən onun sədri seçildim.

BAB-da Azərbaycanın güneyindən də, quzeyindən də olan bəylər və xanımlar iştirak edirlər. [...] Avropada və başqa yerlərdə, lap Tehranda olan qardaşlarımız da bu xəbəri eşidəndən sonra çox sevindilər ki, artıq pərakəndə təşkilatları ümumiləşdirəcək Bütöv Azərbaycan Birliyi yaradılır... [...] ...Biz onu birləşdirici bir orqan kimi yaratmışıq və çalışacağıq ki, gələcəkdə böyük, güclü siyasi qüvvəyə çevirək.

Bunun (bütövləşmənin) necə baş verəcəyini qabaqcadan demək mümkün deyil. Burada bir neçə yol, üsul var. Bizim fikrimizcə, Azərbaycan xalqının azadlıq əzmini səfərbər etmək, bir məcraya yönəltmək mümkün olarsa ən yaxşı yol budur ki, Quzeydəki dövlətimiz güclənsin, müstəqilliyi dönməz olsun, getmiş torpaqları geri qaytarılsın. Bu iş bir yandan, Güneydə milli azadlıq hərəkatının genişlənməsi və bir dövlətin də yaranması başqa yandan getsin. Sonra bu iki tərəf arasında birləşmənin yolları müəyyənləşdirilsin ki, bu iş böyük çaxnaşmalarla baş verməsin. İndiki ziyalılar, siyasətçilər, politoloqlar daha çox bu ehtimalı önə çəkirlər. Bu, ən düzgün yoldur.

Mənim ehtimal etdiyim ən düzgün, sakit variant Quzeydəki dövlətin möhkəmlənməsi, güclənməsi, Güneydə yeni dövlətin yaranması və sonradan bunların arasında danışıqlar aparılıb birləşdirilməsidir.

200-300 ildir bizi hərtərəfli xəncərləyirlər və biz bu yaraları sağaltmalıyıq. Sağaltmağınsa bircə yolu var - rus imperiyasından qurtulmaq. Sonra da fars şovinizmindən xilas olmaq. Bunları edəndə bütövləşmə məsələsini yoluna qoyarıq. Bu mübarizə davam edəcək, çünki tarixin hökmüdür.

Azərbaycanın birləşməsi fikri Azərbaycanda əvvəldən də olub, bu məqsəd uğrunda mübarizə aparılıb. Biz də bu mübarizəni davam etdiririk.

Mərhum Seyid Cəfər Pişəvəri Mircəfər Bağırova deyib ki, gəl bu məsələni Azərbaycan KP-nin bürosunda qoyaq və Azərbaycanı birləşdirək. Belə də ediblər - Azərbaycanda KP MK bürosu çağırılıb və Azərbaycanın birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edilib. [...] 1946-da - müharibədən sonra. Sov.İKP MK Siyasi Bürosundan xahiş edilib ki, bu məsələ haqqında o da qərar qəbul etsin. Mircəfər Bağırov bu sənədi Stalinin yanına aparıb. Stalin onun məsələyə Siyasi Büroda baxılmaq arzusunu eşidəndə cavab verib: "Büro mənəm. Bu haqda heç söhbət də ola bilməz!". Sənədi məhv edib. Bağırov bunu olduğu kimi Pişəvəriyə danışılıb.

Doqquzuncu sinifdəyəkən tarix müəlliminə sual verdim ki, Azərbaycanın parçalanmasının səbəbi nədir? Bir az izah etdi. Sonra bayıra çağırılıb dedi ki, belə suallar verib məni xataya salma...

Onuncu sinifdə yataqxanada qalanda bu mübahisələr bir az da genişləndi. İnkilabdan az-çox bilirdik, Pişəvərini də tanıyırdıq. Ordubadda bu məsələdən xəbərdar çoxlu adam vardı. Buradakı mühit Cənubu tez-tez yada salırdı. İkinci kursda olanda məndə bu maraq daha da gücləndi. Məhz bu kursdan artıq beynimdə Azərbaycanın birləşməsi ideya, məfkurə kimi yerləşdi.

1989-da sərhədləri, bu dəmir pərdəni dağıdıandan sonra istədik hərəkəti gücləndirək və Güneyi də qaldıraq. Bu həyəcanlar Təbrizdə də vardı, başqa şəhərlərdə də; onu gücləndirib ümumxalq üsyanına çevirmək olardı, amma sonra bu üsyanı idarə etməyin çox çətin olduğunu düşünərək dərinə getmədik.

Azərbaycan Xalq hərəkəti hələ yarımçıqdır. Mən Səttar xan hərəkətini də yarımçıq sayıram, ona görə ki, Bütöv Azərbaycanı əhatə etmədi. Bizim hərəkətimiz milli azadlıq səviyyəsinə çatmırdı, xalq azadlıq mübarizəsiydi. O, bütövlükdə Azərbaycanı əhatə etsəydi onda milli azadlıq hərəkəti sayıla bilərdi. Ancaq Azərbaycan Xalq hərəkəti hələ davam edir; o, dinamik şəkildə inkişaf edib milli azadlıq hərəkətinə çevriləcəkdir. Məsələ ondan sonra bitmiş hesab olunacaq. Bu yol çox uzun və şərəfli yoldur, hələ xeyli davam edəcək.

Heydər Əliyev son vaxtlar Tehrana gedəndə ona sual verdilər ki, sizdə Güney Azərbaycan problemi varmı? O dedi ki, bizdə belə problem yoxdur və bu haqda heç düşünmürük də. Deməli, problemdən tamamilə qaçdı. Amma mənə prezident olanda demişdim ki, bəli, belə problemimiz var və biz Azərbaycanın güneyindəki xalqımızı azad görmək istəyirik; biz xalqımız bütövlükdə azad olanda özümüzü azad sayacağıq.

Mərakeşdən başlamış İraqadək, Şimali Afrikadan belə ərəb milləti, ərəb dövlətləri olduğu kimi, Ağ dənizdən başlamış Sakit okeanadək, Uzaq Şərqə qədər hamısı türk torpaqlarıdır, böyük türk millətidir. Sayını 250 milyon da deyirlər, 270 milyon da. Mən də bu millətin övladıyam. Onların arasında biz birinci olaraq Azərbaycanı vəziyyətdən çıxarmalıyıq, çünki Azərbaycan - yaşadığımız bu torpaq ağır durumdadır, erməni işğalı altındadır. Xalqımızın bir hissəsi Rusiyaya gedib, bir hissəsi Gürcüstana qaçıb. Böyük, əsas hissəsi fars rejiminin, fars şovinizminin, Tehran rejiminin hakimiyyəti və işğalı altındadır.

Axi nə üçün 40 milyonluq Azərbaycan türkü param-parça olsun? Niyə birləşməsin? Niyə onun vahid dövləti olmasın?

Millətimizin ən böyük tarixi faciəsi onun iki (əslində bir neçə) yerə parçalanmasıdır.

Türk birliyinin ilkin yolu Azərbaycanın birliyindən keçir - türk birliyinə yetişməkdən öncə Azərbaycanın birliyinə nail olmaq lazımdır.

Azərbaycan hələ özünü tam formalaşdırmayıb, birləşdirməyib, bütövləşdirməyib.

Bütün paniranistlər anlayırlar ki, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi başlayıb və o, qarşısızdır.

Hamını qurtuluşçu yoluna çağırıram. Quzeydə erməni işğalçılarını rədd eləmək, Dərbəndi almaq, güneydə fars şovinizmini, İran rejimini rədd etmək, Azərbaycanın müstəqilliyinə nail olmaq və Azərbaycanı birləşdirmək - bu ideya qalib gələcək! Bu, gec də ola bilər, tez də.

Məncə, Azərbaycanın bütövləşməsi tarixi o qədər də yaxın deyil. Güney Azərbaycanın müstəqillik, yaxud yarımmüstəqillik əldə etməsi qarşıdakı ən azı 3-4 ilin hadisəsidir. Bu, 2001-

2002-ci ilədək çəkə bilər - bir il irəli, yaxud geri ola bilər. Bütövləşməyə, ola bilsin, uzunmüddətli prosesə çevrilsin.

Azadlığı əldə etməninə çox üsulları var. Azərbaycanın güneyindən olan siyasətçilərdən biri belə yazmışdı ki, slovaklar çexlərdən ayrıldılar - Çexoslovakiya iki dövlətə ağrısız bölündü. Bu, ayrılmanın ən demokratik və sivil formasıdır. Əlbəttə, bu formanı Tehran rejimindən gözləmək mümkün deyil.

Başqa yol da mümkündür - Güneydəki həmvətənlərimiz Tehrana təzyiq etməklə Avropada olan muxtariyyət tipli, yaxud Hindistanın ştatları kimi dövlət qazana bilər. Hind ştatlarında müəyyən idarəçilik orqanları müstəqildir; bu ştatların öz pulu var, daxili idarəçilik də tam sərbəstdir... və s. Güneydə bu forma da mümkündür. Sonra gələcəkdə obiri addım atıla bilər.

Üçüncü yol odur ki, xalq birbaşa ayağa qalxır və öz azadlığına sahib olur. Mənim buna daha çox umudum var, çünki Tehranın islahatlar yoluyla xalqların azadlığını təmin edəcəyinə inanmıram - bu xətt daha çox avropalıların şüuruna yaxındır; baxmayaraq ki, İngiltərə şotlandların müstəqil məclisinin olmasına hələ indi icazə verib. Bəlkə də haçansa İranda da daxili nisbi sərbəstliyi olan idarəçilik sistemi yarana bilər (belə olsa bir addım irəli gedərik), amma mən buna inanmıram. Bəli, mənim fikrimcə, ən yaxşı və doğru bircə yol var ki, Azərbaycan xalqı öz azadlığı uğrunda qəti və sərt mübarizəyə qalxıb istəyini əldə etsin.

Əsas odur ki, müstəqil dövlət olandan sonra azad ruhun varlığı, bundan sonrasına onun ifadə edilməsi həll olunmuş olsun. Sonra qalır məsələnin texniki tərəfləri (iqtisadi sistem, mülkiyyətə münasibət və s.). Məsələn, Güneydə xüsusi mülkiyyətdir. İslahatlar yaxşı aparılsa Quzeydə də xüsusi mülkiyyət əsaslı bərqərar olar. Bu, münasibətlərin doğmalaşmasının onlarca şərtindən biridir. Başqa şərtlər də var. Məsələn, birləşmiş dövlətin konstitusiyaca quruluşu necə olsun? Onun paytaxtı hansı şəhərdə yerləşsin? Bunlar məsələnin texniki tərəfidir.

Bu, pulla həll olunması məsələ deyil. [...] Bizim birləşməyimizcün İran, məsələn, desə ki 10 milyard verin, biz neftimizin hamısını satıb ona verərik - özümüz ac qalar, amma o azadlığı alırıq. Sözsüz ki, farslar heç vaxt pul istəməzlər, ancaq kaş istəsinlər, təki insan qanı tökülməsin. Azadlığa elə şeydir ki, onu verməyəndə xalq mübarizəyə qalxır və bu yolda qanını tökür.

Şəksiz, bizim quracağımız dövlət demokratik və dünyəvi olacaq.

Bu gün Bütöv Azərbaycan hərəkəti ictimai-siyasi hərəkətdir.

Bu hərəkət gələcəkdə böyük milli hərəkata çevrilməlidir. Azərbaycan xalqı birləşmək istəyirsə bu, onun öz işidir.

Bizdə Xalq hərəkəti başlandı, sonra Yanvar hadisələri oldu. Bütün dünya dedi ki, Qorbaçov Bakıya ordu yeritməkdə düz edir və bu, SSRİ-nin daxili işidir - orada fundamentalistlər, millətçilər var və onlar ölkəni parçalamaq istəyirdilər; bu, yolverilməzdir. Üstündən çox yox, il yarım keçdi, biz müstəqil olduq və bizi Yanvarda ittiham edən dövlətlərin hamısı müstəqilliyimizi tanıdı. Yeni müstəqil dövlətləri də bütün dünya tanıdı. Beynəlxalq münasibətlərin qaydası belədir - hamı gerçəkliklə hesablaşır. Başqa cür olsaydı nə SSRİ, nə də Yuqoslaviya dağılardı. İrana münasibət də belədir. Sabah Azərbaycan xalqı azadlığını qazananda ABŞ ona heç nə deyə bilməz və deməz; BMT-nin xalqların öz müqəddəratını təyinetmə prinsipi var. Hətta siyasi üsyanlar baş versə belə o, tanınmalı, müdafiə edilməlidir.

Azərbaycanın güneyi ilə quzeyi arasında əlaqənin möhkəmlənməsi üçün hər iki tərəfin latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçməsi əsas şərtlərdən biridir.

...Rus imperiyasının dövlət maşınının, mexanizminin müəyyən hissəsi ermənilərin əlindədir. Biz bunu heç zaman yaddan çıxarmamalıyıq. Bu həm Cənubi Azərbaycan üçün təhlükəlidir, həm də Şimali; ona görə də bu məsələdə ehtiyatlı və ağıllı hərəkət etmək lazımdır.

Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin birinci Proqramı yazılanda mənim təkidimlə oraya belə bir bənd salınmışdı ki, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi Azərbaycanın quzeyinin müstəqilliyinin və gələcəkdə vahid Azərbaycan dövləti yaranmasının uğrunda mübarizə aparacaq. Bəli, bu, AXC-nin Proqramındadır. Sonradan belə bir maddə Müsavat Partiyasının da Proqramına salındı. Azərbaycanın quzeyində olan bir sıra partiyaların proqramlarında bu, öz əksini tapıb.

Bu ictimai-siyasi hərəkətin (Bütöv Azərbaycan hərəkətinin - **tərtib.**) yaranmasında da yenə türklüyün peyğəmbərlərindən olan İsmayıl bəy Qasıralı'nın fikrini əsas götürürük: dildə birlik, fikirdə birlik, işdə birlik. Öncə dildə birlik olmalıdır, yəni elə etməliyik ki, Təbrizdə, Mərənddə, Ərdəbildə - hər yerdə dinimiz bir olduğu kimi ədəbi dilimiz də bütövləşsin, formalaşsın, bir ədəbi dilimiz yaransın (bu, artıq yaranmaqdadır).

Fikirdə birlik hərəkatı da başlayıb. Soruşsanız, soydaşlarımızın hamısı deyər ki, bəli, biz Vətənimizin birliyinin tərəfindəyik. Deməli, Azərbaycanın bütövlüyü üçün fikir birliyi də yaranıb. İndi başlıca məsələ işdə birlik yaratmaqdır.

Biz Bütöv Azərbaycan Birliyini fikirdə birliyi inkişaf etdirmək və işdə birliyi yaratmaqçün ortaya qoyduq.

O böyük vətənpərvərlərimizin, o böyük millətçilərimizin amalını həyata keçirməkçün bu təşkilatı yaratmışıq.

Mən Kələkidə olanda yanıma Təbrizdən, Mərənddən, Ərdəbildən, Urmiyadan... çoxlu insanlar gəlirdi. Oralarda yaşayanların adlarını çəkmək istəmirəm, çünki həbs edərlər. Ancaq Güneydən kənarında olanlardan Çingiz Göytürk bu təşkilatın yaradılmasını təklif edənlərdəndir. Sonra Əjdər Tağızadə, Eldar Qaradağlı və başqaları da bu hərəkatın yaranmasının tərəfdarı olublar. Mən, Çingiz bəy, Əjdər bəy, Eldar bəy - güneyli-quzeyli hamımız yığışb bu hərəkatı yaratmışıq.

Tehran rejimi BAB-dan bərk qorxur və bu rejim bizim fəalların adlarını salıb siyahısına, onları bəlkə də haçansa Vətən xaini, rejimin, farsın düşməni elan edəcək. Bizsə deyirik ki, biz farsın düşməni deyilik, biz Tehran rejiminin düşməniyik. Tehran rejimi xalqımıza düşmənçilik edən irticaçı bir rejimdir. Biz onun dəyişdirilməsinin tərəfindəyik. Biz fars millətinə yox, fars şovinizminə, irançılığa qarşıyıq.

Fars şovinizmi türk millətinin hüquqlarını zaman-zaman tapdalayıb. O, Tehran rejiminin əlində bir alətə çevrilib. Biz hər bir xalqın, o sıradan Azərbaycan türklərinin də öz milli müqəddəratını öz torpağında həll etməyin tərəfindəyik və bunun uğrunda mübarizə aparırıq.

...Azərbaycanın güneyində yeni bayraq yaranmayacaq - oraya bu bayraq gedəcək.

...SSRİ, Yuqoslaviya necə dağıldısa İran da eləcə parçalanacaq .

...Dünyanın bir çox dövlətləri də bu fikrə qoşulublar ki, İranda cinayətkar rejim hökm sürür. [...] Xalqlara azadlıq verilmir, ölkədə hərbi-polis diktaturası hökm sürür, vicdan azadlığı, söz azadlığı yoxdur - kim müxalif söz desə onu asır, qətlə yetirirlər. Dinimizin hökmünə görə, qız uşağı dar ağacından asılmaz. Ancaq İran nə edir - hökumətin əleyhinə danışdığına görə gecə

onu zorla ərə verərək qızlığını alıb ertəsi gün asırlar! Bundan böyük cinayət ola bilərmi?! Yaxud cinayət etmiş hər hansı adamın boğazına məftil keçirib krandan asır və onu şəhərin küçələrində beləcə gəzdirlirlər! Bu cür vəhşilik nə Qur'anda var, nə dində, nə də imanda. Belə allahsız rejim yaşaya bilməz!

...Bir ali ruhani minbərə çıxaraq deyir ki, cənnətdə fars dilində danışacaqlar, siz də gərək fars dilini öyrənsiniz. Xalqın ağsaqqalı, ruhanisi sayılan bu adam xəstədir. Belə adamlarla dövlət, ölkə hara gedəcək? [...] Belə rəhbərləri olan dövlət həmişə çökür.

Mən özüm də qurtuluşçuyam!

Mən demişəm ki, Təbriz azad olunmayınca ora getməyəcəm... Mən Təbrizi azad görmək istəyirəm.

Həm mədəni, ideoloji və siyasi mübarizə aparın, həm də qurtuluşçu olan insanlar var. Ancaq elə insanlar da var ki, bu mübarizəni aparsalar da qurtuluşçu deyillər. Mən bunların heç birindən imtina etmirəm.

Bu gün doktor Mahmudəli Çöhrəqanlı`yla mən bu yolda addımlayırıq. İnşallah, düşünürəm ki, yaxın bir ilin içərisində Təbrizdə, Tehranda, Mərənddə onlarca, yüzlərcə əbülfəzlər, çöhrəqanlılar, zəhtabələr yetişəcək və birlikdə bu məsələni həll edəcəklər.

Mən bu dəfə Təbrizdən inqilab gözləmirəm. Təbrizdə inqilab olsa da bu, əvvəlki kimi olmayacaq. Bizimki kimi, yəni Azərbaycanın quzeyindəki kimi olacaq.

İNŞALLAH, budəfəki inqilab milli inqilab olacaq, milli öz müqəddəratını təyinetmə hərəkatı olacaq. Və mənə elə gəlir ki, o dərəcədə böyük qanlı baş verməyəcək.

Xalq öz Vətəninə sahib olacaq və o Vətən batmayacaqdır. Bunun başqa yolu yoxdur!

Siz «Dədə Qorqud»u yaxşı bilirsiniz; orada deyilir ki, övladın olmursa eli yığ, topla, toy et, yığıncaq et, hamı Tanrıya dua etsin ki, bəlkə bir ağzıdualının sözünü Tanrı eşidərək sənə oğul, qız verə. Əgər biz birlikdə xalqımızın birləşməsinə dua edəcəyiksə Tanrı səsimizi eşidib onu bizə verəcək. Mən buna tam əminəm.

Bir şer var. İstəyirəm ki, o, bizdə el şerinə çevrilsin:

Orda bir Yol var uzaqda;
O Yol bizim yolumuzdur!
Dönməsək də, varmasaq da
O Yol bizim yolumuzdur!

Allah o yolu gedən insanlara yar olsun!

Üçüncü bölüm

DÖVLƏT, DÖVLƏTÇİLİK VƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ HAQQINDA

Dövlət və dövlətçilik haqqında

Təkrar edirik: yalnız və yalnız azad (!) xalqın yaratdığı dövlət onun özünə layiq olur!

Dövlət və xalq yalnız və yalnız humanizm və ədalətlə idarə olunmalıdır.

Mən həmişə Azərbaycan alimləriylə maraqlanmışam. Onlardan biri də çox qəribə taleli Ağ Şəmsəddin olub. Bu böyük sufi Sultan Mehmet Fateh`in müəllimi və mürşidi olub. Sultan İstanbulu fəth edəndən sonra mürşidinin yanına gəlib və deyib ki, şeyxim, icazə ver, sənin yanından daha getməyim. Şeyx deyib ki, dur buranı tərk elə və bir də bura gəlmə!

Mürşidə də «niyə?» sualı vermək olmaz - sual verən təriqətdən çıxır. Orada belə bir sistem var - mən mürşidimin sözünü ata-anamın sözündən üstün tutacağam, ...mənimçün göydə Allahın, yerdə onun sözüdür.

...Və sultan gedir, üç aylıq narahatlıqdan sonra, nəhayət, mürşidindən xahiş eləyir ki, onu qəbul eləsin, hansı günah işlədiyini ona anlatsın. Onda Şəmsəddin deyir: «Sənin xalq üçün bir saatlıq ədalətin Allah yanında mənim qırx illik ibadətimdən üstündür».

Bax, bu prinsip əsas olmalıdır. Bizdə də mənəvi rəhbərin 40 illik ibadətindən bir saatlıq ədaləti qiymətli olan prezident seçilməlidir. Azərbaycanın belə bir adama ehtiyacı var.

Aşağıdan yuxarıya qədər hamı qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Qanun pozulubsa ədalət bərpa edilməlidir. Quldurluğun qarşısı yalnız qanunun bütün sərtliyi gözlənilməklə, məhkəmələrlə alınmalı, haram yığılanlar qanuni yiyəsinə - xalqa qaytarılmalıdır. Hüquqi dövlət deyiriksə, qanunun aliliyi deyiriksə hər şey qanun əsasında olmalıdır. Bunu prezident yox, baş nazir yox, dövlət aparatı təşkil etməli, fərdlərin istəyindən, əhli-kefliyindən heç nə asılı olmamalıdır.

...1988-ci ildə ilk zamanlar ancaq ideoloji və siyasi səciyyə daşıyan erməni təcavüzü başlanarkən məlum oldu ki, Azərbaycanda bu təcavüzün qarşısını almaq üçün nə dövlət, nə də müqavimət göstərə biləcək mülki cəmiyyət var: SSRİ xalq deputatlarının qurultaylarında sərbəst fikir söyləməyi, səliss cümlə qurmağı bacarmayan deputatlarımız ermənilərin ideoloji təzyiqi və təbliğatı qarşısında özlərini tamamilə itirmiş kimi görünürdülər. Odur ki, millətin müqavimət gücünü artırmaq, respublikanın müdafiəsini təşkil etmək istəyən Azərbaycan demokratlarının qarşısında iki böyük məsələ dayanırdı: azad, özünüidarəçiliyi mənimsəmiş mülki cəmiyyət yaratmaq və müstəqil, demokratik bir dövlət qurmaq.

Prezident millətin rəhbəridir. Mən, məsəlçün, deyim ki, mənəvi rəhbər olsam və doğrudan da, xalq yaxşı bir prezidenti seçsə mənəvi rəhbər kimi bütün ömrümü o prezidenti ucaltmağa və onu müdafiəyə sərf eləyəyəm. Çünki millətə mənəvi rəhbərdən çox, siyasi, dövlət rəhbəri lazımdır. Doğrudan da elə bir adam - xalqın sevdiyi bir adam seçilsə onun şəxsiyyətini ucaltmağa, tərifləməyə çalışsəm ki, Azərbaycanda dövlət və dövlət rəhbərliyi müqəddəsləşsin, millətdə dövlətçilik müqəddəsliyi yaransın.

Kimsə şeyxlik eləyə bilər, başına müridlər toplayıb cəmiyyətdən ayrılar, öz ruzilərini toplayıb öz mənəvi aləmləri ilə də yaşaya bilər. Ancaq bu, bir hissəcikdir, cəmiyyət deyil. Cəmiyyət isə tələb eləyir, yaşamaq istəyir. [...] Cəmiyyətin tələbatı var və o ödənməlidir, yəni iqtisadiyyat əsasdır. [...] Maddi tələbat reallıqdır və sən bu reallıqla barışmalısən...

Atatürk yeni, modern, çağdaş bir dövlətin təməlini qoydu. Həmin dövlətin nümunəsini, bizimçün böyük fəxrdir ki, ilk dəfə Azərbaycanda Məmmədəmin Rəsulzadə qoymuşdu - hələ Türkiyədə cümhuriyyət fikri yoxkən o, Azərbaycanda artıq qurulmuşdu.

İstəyirdik ki, Azərbaycanda müstəqil dövlət quraq və müstəqilliyin qədrini biləcək, onu qoruyacaq vətəndaşlar yetişdirək. Buna görə də çoxlarının xoşuna gəlmirdik.

Bəli, xalqa azadlıq idealını aşıladıq, indisə dövlət quruculuğuna başlamaq lazımdı.

Biz o zaman qərarlaşdırdıq ki, 3 ilə bütün məsələləri qurtaracağıq. Yəni dövlət quruculuğunu başa çatdıracağıq - keçmiş dövlət qurumları, keçmiş iqtisadi məkanlar, iqtisadi sistemlər bütövlüklə yoxa çıxacaq, dağılacaq, yeni sistemlər yaradılacaq. Biz həm mədəniyyəti, həm də sosial münasibətləri yeni sistemə keçirməyi düşünürdük; əsas məsələ ictimai münasibətlər sistemidir.

3 ilin içində bunları yerinə yetirəcəkdik və imkanlarımız da vardı.

Biz bütün gücümüzü dövlət quruculuğunun əsasını təşkil edən qanun və qərarların parlamentdə qəbul edilməsinə yönəldtik, çünki onlarsız yeni dövlət qurmaq mümkün deyildi.

Azərbaycan dövlətçiliyini yaradıb başa çatdırmağa bu mərhələdə (Elçibəy iqtidarı dönəmində - **tərtib.**) bizə imkan vermədilər. Cəmiyyətin özü də səviyyəsi etibarilə eyni zamanda həm

müharibənin məhrumiyyətlərinə, həm də bazar islahatlarının ağırlıqlarına dözmək iqtidarında olmadı.

Lakin Azərbaycanda mülki cəmiyyətin əsaslarını yaratmaq bizə müyəssər oldu. Müstəqil, demokratik dövlətin yaranmasının ilkin şərtini, bünövrəsini, onun zəmanətini də məhz bu keyfiyyət təşkil edir.

...Türk dövlətlərinin ortaq mədəniyyət siyasəti də olmalıdır. Ümumtürk mədəniyyəti, ümumtürk ədəbiyyatı və ümumtürk dilinin yaradılması həmin mədəniyyət siyasətinin tərkib hissələri olmalıdır. Özü də, bu siyasətə pul qoyulmalı, dövlət buna xərc çəkməlidir, bu, dövlətçiliyin əsas mahiyyətlərindən biridir. Çox təəssüf ki, bəzi dövlət başçıları bunu başa düşmür, ancaq iqtisadiyyat, hərbi, siyasət məsələlərini həll etməklə məşğul olurlar. Böyük dövlətlər əslində böyük mədəniyyət üstündə gəlişirlər.

Dövlətçilik məsələsində dünyada türklərdən üstünü yoxdur. Onlar, birincisi, aldıkları, ağılıq etdikləri ölkədə heç vaxt dinə toxunmayıblar. Məsələn, İspaniyada yəhudiləri qıranda türklər 90 min yəhudini köçürüb gətiriblər Türkiyəyə, onlara sinaqoq tikiblər. Yəni türklər yad dinləri məhv etmək, assimilyasiya etmək məqsədi güdməyən millətdir. İkincisi, yerli xalqların dillərinə dəyməyiblər. Məsələn, Bolqarıstanın bir tarixçisi yazır ki, biz başqa xalqın əlinə düşsəydik məktəbimiz və kilsəmiz məhv ediləcəkdə; türklərin əlinə düşməyimiz bəlkə də bizim xoşbəxtliyimiz olubdur - onlar nə kilsəmizə dəydilər, nə dilimizə, nə məktəbimizə, nə də mədəniyyətimizə.

Ancaq indi fikir verin - başqaları rusların əlinə düşən kimi milli əritmə siyasəti başlanıb, ingilislər hərtərəfli assimilyasiyaya əl atıblar, farslar, çinlilər, ərəblər, nə bilim neçə-neçə başqaları da o cür.

Bizə deyirlər ki, siz niyə İranla, Rusiyayla dost olmadınız; belə etsəydiniz yıxılmazdınız. Vəzirov Rusiyayla da, İranla da dostdu; bəs onu niyə yıxdılar? Ayaz Mütəllibov da eləcə. Bəs onu niyə saxlamadılar? Azərbaycanda yeni dövlət yaranmışdı və o dövləti saxlamaq çətindi. Bu dövlətin qalmasına nə İran, nə Rusiya, nə Ermənistan, nə də onları dəstəkləyən qüvvələr razıydı. Bizim hakimiyyəti də onlar devirdilər və burada millətçi olub-olmamağımız rol oynamadı.

...Ailə bütün bir cəmiyyəti qura və bütün bir cəmiyyəti dağıda bilər (əlbəttə, söhbət tək-tək ailələrdən getmir). Biz havayı demirik ki, ailə dövlətin kiçik tipidir - bir ailə bir dövlət deməkdir. Ailə bir nüvədir və bu nüvəni təşkil etməkdən çox şey asılıdır - onunla çox şey qura bilərsən.

İməciliklə dövlət qurulmaz.

Öz prezidentliyi dönəmi haqqında

Ayaz Mütəllibovun uzaqlaşdırılmasından sonra biz məcburən prezident seçkisinə qatılmalı olduq, halbuki dəfələrlə tələb etmişdik ki, gəlin buna getməyə, çünki dövlət quruculuğumuz prezidentlik institutuna hələ hazır deyildi. Deyirdik ki, prezidenti seçəcəksiniz - o, oyuncaq kimi qalacaq, əlindən çıxırmaqdan başqa bir iş gəlməyəcək. O ya hakimiyyətdə qalmağın diktatora çevrilməlidir, ya da demokrat olaraq hakimiyyətini itirməlidir.

...Gərək öncə elə güclü demokratik institutlar yaradılaydı ki, seçilən demokratik prezident də hakimiyyətdə qalmağı bacaraydı. Bu amil mövcud deyilsə onda hakimiyyəti saxlamağın prezident hökmən diktatorlaşmalıdır ki, hakimiyyətdə qalsın. Gözünüzün qabağındakı örnək: bu gün Heydər Əliyev yalnız diktatorluğuna görə hakimiyyəti saxlaya bilər. Bizsə diktaturanın əleyhinəydik - söz vermişdik ki, xalq hakimiyyəti, yəni demokratik hakimiyyət quracağıq. O sözümlərin üstündə indi də dururuq və axıra kimi də bu yolda mübarizə aparacağıq.

Prezident seçkiləri ərəfəsində siyasi təlatümlərlə müşayiət edilən iqtisadi həyat Azərbaycanda tamamilə bərhad vəziyyətə gətirilmişdi. Heç bir iqtisadi mexanizm işləmirdi. Korrupsiya, dövlət və xalq əmlakının dağıdılması kütləvi hal almışdı. Azərbaycanın ərzaq anbarları bomboş idi, yanacaq ehtiyatları göyə sovrulmuşdu. 7 milyondan çox əhalisi olan bir respublikanın mərkəzi bankında cəmi 1,5 milyon dollar, 10 milyon rubl pul qalmışdı. Respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun həcmi 1992-ci ilin ilk dörd ayı ərzində yarıbayarı aşağı düşmüşdü. Kənd təsərrüfatında vəziyyət daha acınacaqlı idi. Əvvəlki illə müqayisədə 1992-ci ildə 40 min hektara qədər taxıl, 20 min hektara qədər pambıq nəzərdə tutulduğundan az əkilmişdi. Əsas istehsal fondları kütləvi şəkildə dağıdılmışdı. [...]

Respublikada nəğd pul çatışmadığına görə camaat 4 aylıq (bəzi təsərrüfatlarda daha çox) əmək haqqını ala bilməmişdi. Belə iqtisadi sarsıntılar içərisində boğulan Azərbaycanda dövlət sərhədləri Rusiya hərbiçiləri tərəfindən "qorunurdu" və bir hissəsi tamam nəzarətsiz qaldığından, gömrük xidməti olmadığından sərvətlərimiz kütləvi şəkildə dağıdılırdı.

[...] ...Azərbaycan vətəndaş müharibəsi ərəfəsində idi. Belə bir ağır vəziyyətdə AXC prezident seçkilərində qələbə çaldı və biz tamamilə dağılmış bir respublikanın idarəçiliyini öz üzərimizə götürdük.

Məsələnin (bir illik hakimiyyətin fəaliyyətinin - **tərtib.**) bütün mahiyyəti Quzey Azərbaycan xalqının rus imperiyasından tam azad olması uğrunda mübarizədədir.

Alternativ qaydada prezident seçkiləri, milli qarşıdurmaya gedən yolların bağlanması vətəndaş müharibəsi təhlükəsini xeyli azaltmışdı. Qanunsuz silahlı dəstələrin əksəriyyətinin tərkiləşməsi

edilməsi, cinayətkarlığa qarşı güclü mübarizənin başlanması müəyyən dərəcədə sabitlik meylləri doğurdu.

Hakimiyyətdə komandamız əsasən AXC və Müsavatdan ibarət deyildi. Dövlət aparatında əskiylə 7 min adam işləməlidir. Onlardan cəmi 2-3 mini cəbhəçilər və müsavətçilər, qalanı keçmiş bürokratlar, sənaye işçiləri və başqalarıydı. Mütəxəssis olduqlarına görə onları dəyişdirmədik ki, qalıb işləsinlər.

Dövlət aparatında mühüm siyasi postlara təyinatlar AXC və Müsavat Partiyası üzvlərindən edilsə də digər siyasi partiyaların (XAP, Ana Vətən, AXDP, Azərbaycan Xalqının Həmrəyliyi Partiyası, Azərbaycan Kəndli Partiyası və s.) nümayəndələri də rəhbər işlərə cəlb edildilər. Nazirlər Kabinetində isə ciddi kadr dəyişiklikləri, demək olar ki, aparılmadı. Kabinetin məsul işçilərinin 80-90 faizi köhnə rejimin nümayəndələri idi. Müəssisə rəhbərlərinin əksəriyyəti də son bir ildə öz yerlərində qaldı. Beləliklə, siyasi hakimiyyətə gəlmiş AXC iqtisadi hakimiyyətin müəyyən mənada köhnə rejimin əlində qalmasına razılıq verdi.

Əslində biz hakimiyyəti bütövlüklə ələ almadıq. Biz hakimiyyətə xalqa görə gəldiyimizcün hakimiyyəti xalqın təmsilçiləri olan həmin adamlarla şərikli idarə etməyə razılaşdıq. Çox adam bu addımımızı doğru saymır, ancaq, məncə, bu, çox düzgün yoldu. Həmin kadrların xəyanətiyə başqa söhbətin mövzusu.

Biz müxalifətdə olanda xalqa çox şey vəd etmişdik və bütün vədlərimizdə səmimi idik. Lakin gerçəklik bizim təsəvvür etdiyimizdən də qat-qat ağır, mürəkkəb, maneələr daha ciddi, düşmən daha məkrli imiş. Odur ki, bir il ərzində bizim edə bildiyimizlə vədlərimiz arasında, doğrudan da, fərq oldu. Ancaq AXC-nin birillik hakimiyyəti dövründə yaratdığı ilə ondan əvvəlki və sonrakı hakimiyyətlərin etdikləri arasındakı fərq daha böyükdür.

Bəli, xalqa azadlıq idealını aşıladıq, indiyə dövlət quruculuğuna başlamaq lazımdı.

...Bir var ki, gəlib boş yerdə dövlət qurasan - o, çox asandır, bir də var ki, dövlət xarabalarını dağıdıb yerində yeni dövlət yaradasan - o, çox çətin, çünki köhnəni dağıtmalısan; elə yerlər var ki, betonlaşmış, sementləşmişdir, onu asanlıqla dağıtmaq olmur.

...Biz kapitalizm deyil, başqa forma düşünürdük. Biz düşünürdük ki, gələcəkdə imkanımız olsa Məmmədəmin Rəsulzadənin irəli sürdüyü təsanüd cəmiyyəti quraq. Yəni ictimai sərvət elə bölünməlidir ki, xalqın yoxsul təbəqələrini kasıblıqdan tamam çıxarsın. Kapitalizmdəsə belə deyil - orada sənaye inkişaf edir, tərəqqini də öz ardınca aparır. Bizsə ümumxalq mülkiyyətini də saxlamaqla tərəqqiyə nail olmaq istəyirdik.

[Təsanüd cəmiyyətini] XIX əsrdə fransızlar meydana çıxarıblar və adını "solidarizm" qoyublar. Milli təsanüd solidarizm deməkdir, yəni iqtisadi baza üzərində cəmiyyət həmrəylik əsasında qurulacaq ki, ictimai sərvətin paylanmasından narazı qalmasın, hər kəsə o sərvətdən ədalətli pay çatsın.

Biz fikirləşirdik ki, Amerikanın kiçik dövlət modelini Azərbaycanda quracağıq.

Biz o zaman qərarlaşdırdıq ki, 3 ilə bütün məsələləri qurtaracağıq. Yəni dövlət quruculuğunu başa çatdıracağıq...

1993-də dövlət quruculuğuyla bağlı ən mühüm qərarları qəbul edəcəkdik, yeni parlament, bələdiyyələr, məhkəmələr seçiləcəkdə.

Bizim iqtidar dövründə şüurlu cəmiyyət vardı. Bu cəmiyyətin içindən yararlı bir təbəqə seçilmişdi. Onlar yeni, azad, müstəqil dövlət qurmaq istəyən namuslu, fədakar vətəndaşlardı. Vətəni hədsiz sevirdilər, onun yolunda ölümə hazır idilər, azadlığı hər şeydən üstün tuturdular, onun uğrunda məqsədyönlü mübarizəyə girişmişdilər. Onlar şüurlu, yaradıcı, təşəbbüskar, təmiz niyyətli insanlardı və başlanğıcda təcrübələri hələ yetərinə olmasa da cəmiyyəti ləyaqətlə idarə etməyə başladılar.

Qeyd edilən mürəkkəb vəziyyətdə qarşımızda duran təxirəsalınmaz vəzifələr Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tam gerçəkləşdirmək, Milli Ordu yaratmaq və müharibədəki məğlubiyyətlərin qarşısını almaq idi.

Biz nədən başladıq?

Birinci, çalışdıq ki, yuxarı - parlament demokratik olsun. Bunu İsa bəy`ə tapşırıdım. Xalq gözəl görürdü ki, bütün müzakirələrin hamısı televiziya da göstərilir. Bizim parlamentə qədər gedisatın hamısının xalqa çatdırıldığı parlament olmayıb. (İndi də yarısını kəsir, yarısını verirlər). [...] Bəli, parlamentimiz tam demokratikdi. Orada xalqa əməlli-başlı demokratiya dərsi keçilirdi.

Bütün gücümüzü dövlət quruculuğunun əsasını təşkil edən qanun və qərarların parlamentdə qəbul edilməsinə yönəlddik, çünki onlarsız yeni dövlət qurmaq mümkün deyildi. Ancaq bütün zəruri qanunları da birdən-birə qəbul etmək imkan xaricindəydi.

Parlamentimiz bu məsələ (yeni qanunların qəbulu - **tərtib.**) üzərində gecə-gündüz işləyirdi, amma tam gücylə işləyə bilmirdi - mane olanlar çoxdu; onlar keçmiş parlament üzvləriydi.

Beləliklə, hərbi şəraitin çətinliklərinə, keçmiş kommunizm sistemindən bizə miras qalmış problemlərin ağırlığına, parlamentin mühafizəkar mövqedə dayanmış hissəsinin kəskin müqavimətinə baxmayaraq, bir illik hakimiyyətimiz ərzində (15 may 1992-ci il - 17 iyun 1993-cü il) Milli Məclisdə 118 qanun, 160 qərar qəbul edildi və bununla da demokratik, suveren Azərbaycanda müstəqil qanunvericiliyin əsası qoyuldu.

İkincisi, icraedici orqanlarda qayda yaratmağa girişdik. Hər şeydən öncə, Prezident Aparatını demokratikləşdirməyə başladım. Bura gələn adamın heç birini geri qaytarmırdım - kim olur-olsun, nə deyir-desin. Məktub göndərənlər cavab alırdılar. Şikayətçiləri yüksək vəzifəli səlahiyyətli şəxslər dinləyirdi, yalnız prezidentin yanına getməyə israr edənləri özüm qəbul edirdim.

Biz orada işləyənlərə öyrətdik ki, xalqla həssas davranacaqsınız, qapılarımız heç zaman xalqın üzünə bağlanmayacaq.

Mən prezidentdim. Xalqın narahatlığını duyanda kabinetimdə rahat otura bilmirdim. Çox vaxt eşidirdim ki, qışqırırlar: "Elçibəy", "Elçibəy". Məni görmək istəyirlər. Razılaşıram ki, yaxşı, 100 nəfərsiniz, 5 nəfər gəlsin, görüşək. Deyirlər ki, yox, yüzümüz də gələcəyik, çıx, bizim qarşımızda danış (öz aramızdır, bizə əməlli-başlı ərk edirdilər). Mən də onlarla görüşürdüm. Çox vaxt belə olurdu.

Daha sonra başladıq idarəetmə orqanlarını qaydaya salmağa. Bir çox zəruri komitələr, şirkətlər yaratdıq, bəzi gərəksiz qurumları da ixtisar etdik. [...] Dövlət aparatında diktatura sistemini dağıtmaqçün müəssisələrə, onların rəhbərlərinə sərbəstlik vermək lazımdı. Biz məhz bu yolu tutduq.

Biz hakimiyyətin 3 yerə bölünməsinə gerçəkləşdirməyə çalışırdıq. Bunun artıq ciddi özülü qoyulmuşdu. Prezident Aparatı müstəqilləşirdi, bunu hamı görürdü. Milli Məclis də müstəqildi. Prezident Aparatından, məsələn, hər hansı bir sənəd gəlir, parlament qəbul eləmir, qaytarır üstümüzə. Biz təzədən işləyirik, bir də qaytarırıq ora. Parlamentdə prezident tənqid edilirdi, buna heç kim bir söz demirdi. Bir çox hallarda prezident oraya birbaşa mübahisəyə gedirdi... Üçüncüsü, məhkəmə hakimiyyəti - o da müstəqil olacaqdı. Tahir Kərimli`ni Ali Məhkəmənin sədri qoymuşduq. Desin görək ya Prezident Aparatından, ya da Milli Məclisdən olan təzyiqlə nə vaxt bir hökm çıxarıb. Əksinə, məhkəmələr bizim orqanların işdən kənarlaşdırdığı adamları işə bərpa etməklə məşğuldu.

Biz də ürəkdən istəyirdik ki, məhkəmə sistemi sərbəstləşsin.

...Mən hakimiyyətdə olarkən prokurorluq və məhkəmələrin işinə qarışmırdım - prezident gərək bu işə qarışmasın.

İndi deyirlər ki, onda hərə bir tərəfə çəkirdi, anarxiyaydı. Yox, o, anarxiya deyil, sadəcə olaraq, demokratiyaya gedən, anarxiyanın qarşısını kəsəcək yolun başlanğıcıydı. Təəssüf, min təəssüf ki, vətəndaşımız bunu başa düşmədi! Çünki xalqımız gözünü açıb dövlətin idarəçiliyinin bir əlin altında olduğunu, bütün dəyirmanın da onun əlində fırlandığını görüb. Bizsə bu yolu seçə bilməzdik. Biz dünyanı tərəqqiyə aparan hakimiyyətlərin həqiqətən bölündüyü demokratik prinsiplər yolunu bəyəndik. Buradasa hökmən nöqsanlar, əyriyələr, çatışmazlıqlar, yıxıntılar olacaqdı. Ancaq yavaş-yavaş, bir neçə ilə hər şey qaydaya düşəcək, hamı yeni mühitə öyrəşəcəkdi.

İqtisadi siyasətimiz əsasən iki məqsədə yönəlmişdi. Birincisi: köhnə dövlət təsərrüfatını vaxtsız dağılmaqdan qoruyub saxlamaq və bunun üçün dövlət əmlakının gündəlik talan edilməsinin qarşısını almaq, əmək intizamını, vəzifəli şəxslərin dövlət qarşısında məsuliyyətini, ictimai sərvətin mühafizəsini gücləndirmək; köhnə iqtisadi əlaqələri bərpa etmək yolu ilə iqtisadiyyatda nisbi də varsa sabitliyə nail olmaq.

İkincisi: liberal iqtisadi islahatlara başlamaqla respublikada bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına nail olmaq. Bu məqsədlə Dövlət Əmlak Komitəsi, Dövlət Antiinhisar Siyasəti və Sahibkarlığa Yardım Komitəsi, İqtisadiyyat Nazirliyi, Torpaq Komitəsi və s. dövlət orqanları yaradıldı.

İqtisadi islahatları tənzimləmək məqsədilə 34 qanun, o sıradan dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi haqqında, banklar və bank fəaliyyəti haqqında (ümumiyyətlə, bazar iqtisadiyyatına uyğun bank sisteminin yaradılması üçün bütün lazımlı qanunlar qəbul edilmişdir), mülkiyyət haqqında, xarici investisiyaların qorunması haqqında, icarə haqqında, torpaq vergisi haqqında, aksizlər haqqında qanunlar qəbul edildi. Bütün bu qanunları Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının ekspertləri nəzərdən keçirib bəyənmişlər.

Ticarətin liberallaşdırılması, dövlət ticarət müəssisələrinin kommersiyalaşdırılması, yarımqıq qalmış tikililərin icarəyə verilməsi haqqında, xırda sahibkarlığa kömək və onun inkişaf etdirilməsi haqqında prezident fərmanları qəbul edildi. Bundan başqa, özəlləşdirmə, sahibkarlığa yardım, fermer təsərrüfatının, emal sənayesinin inkişafı haqqında dövlət proqramları hazırlandı.

Beləliklə, respublikada iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə mükəmməl hüquqi baza yaradılmış və bu yöndə ilkin addımlar atılmağa başlamışdı.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici kapitalın cəlb edilməsindən ötrü mühüm işlər görülmüşdü. Hazırlanan müqavilələrə əsasən ABŞ, İngiltərə, Norveç və Türkiyənin neft şirkətlərinin respublikamızın neft sənayesinə 10 milyard dollara yaxın sərmayə qoyması gözlənilirdi.

...Avropa ilə Orta Asiyanı birləşdirən neft və qaz kəmərləri, dəmiryolu, avtomobil yolu, eləcə də Bakı-İsgəndərün neft kəməri respublika ərazisindən keçməli idi. Bu yollardan ölkəmizin ildə 100 milyonlarca dollar mənfəət götürəcəyi gözlənilirdi.

Biz hakimiyyətə gələndə soruşdum ki, Milli Bankda nə qədər pul var? Dedilər bir qədər dollar, 10 milyon rubl. Mən çığırdım ki, Allah evinizi yıxsın, hərənizin cibində 10 milyon var. Belə dövlətmə olar?!

Mən Meydanda da dəfələrlə deyirdim ki, müstəqil olmaq üçün Azərbaycanın ən əsas iki göstəricisi olmalıdır: birincisi - pulu, ikincisi - ordusu. Hətta bir dəfə Polyaniçko mənə dedi ki, sən bu şüardan əl çək. Mən onu həmişə təkrarladım, çünki söhbət adi bir şüardan yox, dövlətçilik prinsipindən gedir. Ona görə də biz hakimiyyətə gələn kimi puldan və ordudan başladım.

Milli pul nişanlarını dövriyyəyə buraxdıq. Bu, ölkənin siyasi nüfuzuna müsbət təsir göstərməklə yanaşı, nəqd pul sahəsində yaranmış gərginliyi də (dörd ay idi ki, maaşlar verilmirdi) aradan qaldırdı. Manat uzun müddət rublla müqayisədə öz başlanğıc 1:10 nisbətini qoruyub saxladı (qeyd edək ki, həmin dövr ərzində rus puluna nisbətən Belarus rublu 300%, Ukrayna kuponu isə 700% qiymətdən düşmüşdür). Manatımız 1993-cü ilin iyununda rus rubluna nisbətən 10% (1:9) ucuzlaşsa da artıq ümumqafqaz valyutasına çevrilmişdi.

...Rusiyada qəflətən keçirilən pul islahatı bizim milli valyuta buraxmağımızın vaxtında atılan ciddi iqtisadi addım olduğunu təsdiq etdi. Real həyat sübut etdi ki, bu məsələdə müxalifətin bizi tənqid etməsi yalnız siyasi təkəbbürün və iqtisadi uzaqqörməzliyin və səbatsızlığın nəticəsi imiş.

Müharibə aparırdıq, bu tərəfdən hədsiz xərclər gedirdi. Siz təsəvvür edin ki, müharibənin bir günündə neçə-neçə milyon havaya gedir. Elə-belə deyil: barıtı, gülləsi, maşını, topu, tankı var bunun. Deyək ki, 3 dənə tankın vurulmasıyla bir günün içində neçə milyon göyə sovrulur.

İlk vaxtlar ölkənin bütün imkanları Milli Ordu quruculuğuna səfərbər edildi. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı kəndlərinin boşaldılması, Xocalı soyqırımı, Şuşa və Laçının təxribatlar nəticəsində düşməyə verilməsi, sərhəd bölgələrimizin müdafiəsiz qalması xalqı ağır bir ümitsizliyə düşür etdiyindən, ordu quruculuğu yalnız hərbi-strateji problem olmayıb, xeyli dərəcədə siyasi-psixoloji problem səviyyəsinə qalxmışdı.

Ordunu təzədən düzəlttik. Təsəvvür edin hansı şəraitdə və hansı çətinliklərlə. 54 min hərbi qüvvəmiz vardı. Biz 100 min adamlıq ət və başqa qida məhsulları buraxırdıq. Nəzərdə tuturduq ki, yaxın gələcəkdə ordumuz 100 minə qaldırılacaq, qoy indidən buraxaq ki, əsgərlərimiz yaxşı yaşasın, ordumuz özünü yaxşı hiss etsin.

Biz əsgərlərə sadə siqaret göndərmirdik - əksəriyyəti xarici siqaretdi. Xalq da, cəmiyyətlər də bir tərəfdən gətirib batalyonlara verirdi. Yeganə məqsəd ordunu saxlamaqdı.

Könüllü batalyonlardan nizami orduya doğru ilk addım hərbi çağırış işlərinin qaydaya salınmasından başlandı. Hərbi hissələrin formalaşdırılması işi sürətləndirildi.

...Goranboyu, Ağdərəni götürəndən sonra ordunu yeritdik Laçına. Laçında kəndlərin hamısını qaytardıq və dəhlizə keçdik - Laçını da alıb dəhlizi bağlamalıydıq. Biz iki gün Laçını mühasirədə, yolu atəş altında saxladıq. Həmin vaxt Ermənistan qərar çıxardı ki, Xankəndi köçürülsün. Biz dəhlizi bağlaya bilsəydik məsələ 1-2 aya həll olunub qurtaracaqdı.

...Mən əmr vermişdim ki, Laçın dəhlizi nəyin bahasına olursa-olsun bağlanmalıdır. Bundan sonra biz Şuşanı azad etmək fikrində idik və Laçın dəhlizinin bağlanması bunu təmin edəcəkdik.

Qoşunlarımız düz Laçın şəhərindək gedib çıxmış, onun kəndlərini azad etmişdilər. Bu işdə ordumuzun əsgərləriylə yanaşı yerli özünümüdafiə qüvvələri də iştirak edirdi. Oradakı qüvvələr ikicə gün də dayansaydılar biz Laçını geri qaytaracaqdıq. Ancaq müəyyən qüvvələr yenə xəyanət etdilər, hücumun gedişi müddətində dağlara çəkildilər. Rusiyanın Ermənistandakı qoşun hissələri də ermənilərlə birgə Laçına hücum etdi və bizimkilər onların qarşısında dura bilməyərək məğlub oldular.

Vəziyyətdən çıxmaqçün Ermənistan-Rusiya-İran üçlüyünə qarşı başqa üçlük düzəltməliydik. Ona görə də hakimiyyətimiz dövründə biz daxildəki ermənilərə qarşı güc təşkil etdik və onların müqavimətini sındırdıq. Qarabağın ətrafındakı bölgələrdə (məsələn, Goranboy, Ağdərə və başqa bölgələrdə) ermənilərin müqavimətini qırdıq; onlar geri çəkildilər. Hətta elə vəziyyət yaratdıq ki, Ermənistan artıq Xankəndini boşaltmaq, əhalini ordan çıxarmaqçün tədbir töküdü. Bu əlverişli durumdan yararlanıb belə qərara gəldik ki, Minsk qrupunda üçlük olsun - heç kim Qarabağ məsələsinin həllində yekun söz sahibi sayılmasın...

Azərbaycanda ordu quruculuğu işlərinin qaydaya düşməsi tək xarici dairələri deyil, bir sıra daxili siyasi qüvvələri də narahat etdiyindən, təxribatçı əllər yenidən orduya uzanmağa başladı. Hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən müxtəlif qüvvələrlə koalisiyaya girmiş keçmiş müdafiə naziri R.Qaziyev bu işə külli miqdarda vəsait xərclənməsinə baxmayaraq ordu quruculuğunu bütün vasitələrlə pozmağa çalışırdı. Rusiyanın Müdafiə Nazirliyi tərəfindən himayə olunduğundan ona qarşı təsirli cəza üsulu tətbiq edə bilməməyimizi səhvimiz hesab

edirik. Lakin bunlara baxmayaraq, keçmiş SSRİ ordusunda xidmət edən zabitlərin və bir sıra digər hərbi mütəxəssislərin cəlb edilməsi hesabına ordu quruculuğunda müəyyən irəliləyişlərə nail olunmuşdu. Qismən hərbi səfərbərlik və orduya çağırış işi yoluna qoyulmuşdu.

Ordu quruculuğunda görülən işlər qənaətbəxş deyildi. Nizam-intizamın zəifliyi, komandirlərin məsuliyyətsizliyi və s. üzündən, ilk növbədə isə xaricdə və ölkədə müəyyən qüvvələrin məqsədyönlü pozuculuq işi nəticəsində ordunun formalaşması prosesi başa çatmadı və nəticədə Kəlbəcəri müdafiə edə bilmədik. Son hadisələr zamanı ordunun ayrı-ayrı adamların çağırışı ilə qanunsuz silahlı dəstələr şəklində hissələrə parçalanması da bunu təsdiq etdi.

Biz, hər şeydən öncə, Azərbaycandakı rus qoşunlarını imkan olan dərəcədə içəridən sarsıtmağa çalışdıq. [...] Elə bir vəziyyət yaranmışdı ki, zabitlər gəlib deyirdilər ki, əsgərlər qaçıb gedib, arvadımı yazmışam qarovula, o da getmir, məcbur qalıb onun yerində dururam, onun da maaşını alıram. Zarafata salıb deyirdim ki, iki maaş alırsan, sənə bəs edər. Amma hiss edirdim ki, Rusiyanın Baş Kəşfiyyat İdarəsi çevrilib mənə qarşı. Mənə ən azı 4-5 dəfə terror təşkil ediblər.

Obiri tərəfdən də Rusiyaya qarşı təzyiqlərə başladığ ki, ordunu buradan yığışdır, sərhəd qoşunlarını da. Xarici ordunun ölkəmizdə olması artıq müstəmləkə olmağımız deməkdir. Xarici ordunu çıxardırsan, öz müstəqil ordunu yaradırsan - onun yerinə oturur. Xarici pulu çıxardırsan, öz milli pulunu yaradırsan - onun yerində durur. Və olursan müstəqil dövlət.

Sonra mən Yeltsinlə danışıqda məsələni qəti qoyaraq bildirdim ki, sizin ordunuz Azərbaycandan çıxmalıdır, sərhədlərimizi də tərk etməlidir. Yeltsin mənə dedi ki, çıxmayacaq. Mən dedim çıxacaq. Gördü ki, mümkün deyil, xahiş etdi ki, bu, mədəni formada həyata keçirilsin - qırğınla olmasın, heç olmazsa bir-iki il çəksin. Mən də gəldim bu mədəni formaya - üç-dörd ayın içərisində başa çatdırdım. [...] Dövlətin başqa rəhbərlərinin əksəriyyəti bu məsələnin əleyhinəydi. Mən dedim ki, buna gedəcəyəm. Bəli, bu, mənim şəxsi təşəbbüsümdü!

Sonralar hərbi və siyasi müxalifət tərəfindən tənqiddə məruz qalsaq da keçmiş Sovet respublikaları arasında birinci olaraq rus ordusunun Azərbaycandan çıxarılmasının başa çatdırılmasını biz tarixi nailiyyətimiz hesab edirik. Bu, Azərbaycan xalqının çox mühüm qələbəsi, son illərdə Azərbaycanda gedən milli azadlıq hərəkatının, milli demokratik prosesin məntiqi nəticəsi hesab edilməlidir.

Eyni zamanda, yeni yaranan dövlətlər içərisində birinci olaraq Azərbaycan öz sərhədlərinin qorunmasını öz üzərinə götürdü. Sərhəd zolaqlarındakı hərc-mərcliyin qarşısı tam olmasa da alındı və ən başlıcası, Azərbaycanın sərhəd qoşunları təşəkkül tapdı.

...Sərhəd qoşunlarını MTN-in tabeliyindən çıxardıq, çünki onun MTN-ə dəxli yoxdur...

Mən donanma məsələsində də güzəştə mövqə tutdum. Dəniz donanması hərbi dəniz donanması və mülki dəniz donanmasından ibarətdir. Mülki dəniz donanmasında katerləri də nəzərə almaqla 300-dən yuxarı dəniz nəqliyyat, yaxud yük vasitəsi vardı. O saat əlimi onların hamısının üstünə qoydum. [...]

Bundan sonra başladıq hərbi dəniz donanmasına. Buradakı bütün dəniz donanmasında 75 gəmi vardı - Sovet hökumətindən qalma gəmi. [...] Mən dedim ki, bizə həmin gəmilərin yarısı qalacaq. Ruslar gördülər ki, vəziyyət xarəbdir, dedilər ki, onda bəs Qazaxıstanla Türkmənistanın payı necə olsun? Fikirləşdim ki, 75-i bölsək təqribən 45-ini onlar götürəcək, 30-unu bizə verəcəklər. Ancaq 15-i bizə, 15-i Qazaxıstana, 15-i də Türkmənistana verilsə, deməli, türk dövlətlərinə 45 gəmi düşəcək, onlarda 30 əvəzinə 45 gəmi olacaq. Məhz türk dövlətlərinin xeyrinə olaraq beləcə razılaşdıq. Mən bilsəydim ki, obirilər ala bilməyəcək, heç razılıq verməzdim. Nəysə, biz 15 əvəzinə 17 gəmi aldığımızı. Gedib saysınlar, bu saat 17 hərbi gəmimiz dənizdədir.

Gəmiləri alandan sonra mən göstəriş verdim ki, rus gəmiləri Azərbaycandan çıxmalıdır, Bakı buxtasında qalmamalıdır. Bunlar dava-dalaş salmaq istədilər. Dedim ki, istəyirsiniz qalanları da tutum əlinizdən alım? [...] Deyirdim elə eləməyin ki, xalqı ayağa qaldırım. Bax, o xalqın gücündən qorxmuşdular - mənim gücüm bundaydı. Başqa prezident belə deyə bilməzdi. [...] 43 gündən sonra - bizim dediyimiz vaxtda buxtanı tərk etdilər.

1992-ci ildə biz tamamilə maliyyə baxımından taqətdən salınmış, xəzinəsinə süpürgə çəkilmiş bir ölkə götürmüşdük.

...Biz iqtisadi gücümüzü qorumağı bacarırdıq. Heç nəyə baxmadan var-dövlət toplayırdıq ki, dövlətimiz iqtisadi baxımdan güclü olsun.

...Dövlət Ləl-cəvahirat Fondunun yaradılmasına başladıq. Bir illik fəaliyyət nəticəsində bu fonda 1,5 ton qızıl və digər qiymətli metallar toplandı. Böyük hərbi xərclərə baxmayaraq 1993-cü ilin iyun ayının 1-nə qədər Milli Bankda... valyuta ehtiyatı 1992-ci ilin uyğun dövrünə nisbətən 100 dəfədən çox artaraq 156 milyon dollar təşkil edirdi. Bu məbləğin 40 milyonu dövlətin yeni yaradılmış valyuta, sabitlik və Prezident fondlarının vəsaitlərindən ibarət idi.

AXC-nin hakimiyyəti dövründə hətta ən çətin şəraitdə belə dövlət büdcəsinin kəsiri 5 faizdən artıq olmayıb. Bu, beynəlxalq Valyuta Fondunun tələblərinə tam uyğun gəlməklə bərabər, Azərbaycanın gələcəyinə böyük ümidlər doğururdu.

Prezidentliyə yenidən başlayanda soruşdum ki, Azərbaycanda nə qədər kürü istehsal edirsiniz? Cavab verdilər ki, 2 ton. Mən dedim ki, 2 tonu bir balıqçı oğurlayır; bəs siz nəylə məşğulsunuz? Bizim hakimiyyətimizin bircə ilində kürü istehsalı 30 tona qaldırıldı, halbuki xalqın həmin var-dövləti, malı dağıdılırdı. Biz dağıtmağa qoymadıq.

Biz büdcəyə nəzarət edirdik. Rüşvətxorluğa, oğurluğa qarşı ciddi mübarizə aparırıdık; dövlətin bütün sərvəti nəzarətdəydi.

Dövlət üçün zəruri olan gömrük xidmətinin yaradılması işinə başlandı, bu sahədə müəyyən sistem yaratmaq mümkün oldu. Gömrük sisteminin yaradılması Azərbaycanın təbii ehtiyatlarının xaricə maneəsiz daşınmasının qarşısını xeyli dərəcədə aldı.

Sovet dövründən qalmış sosial psixologiyanı məhv etmək hakimiyyətimizin başlıca məqsədlərindən birinə çevrilmişdi.

Ölkəmizdə hansı xalqlar yaşayır və bu xalqların bir-birinə münasibəti necədir, bu münasibətlər necə qurulmalıdır? Bu, əvvəlcədən milli məsələ kimi tanınıb, onun digər tərəfisinə sırf sosial məsələdir. Məsələn, biz azsaylı xalqlara mədəniyyət hüququ verdik. [...] ...Kürd dilində, talış dilində, ləzgi dilində... qəzetlər çıxartdırdıq. Məhz həmin qəzetlərə pul buraxdıq. [...] Bu, sosial münasibətlərin millətlərin, xalqların bir-birinə sosial münasibətinin həlledici amillərindən birisidir.

Demək, məsələn, kürd fikirləşir ki, bəli, mən özümü sənəddə "kürd" yazacağam, kürd dilində qəzetimi oxuyacağam, kürd mədəniyyət mərkəzi açacağam. Cəmiyyətin içində xırda və böyük milli hisslər ola bilər. Biz bu tənəsübsüzlüyü aradan qaldırmağa çalışdıq ki, cəmiyyət bir-birini didməsin, bir-birinə uyuşsun. Bu, sosial ədalətin bir şərtidir.

Min illərdir insanların din inancı var. Azərbaycanda da neçə din var. Burada, əlbəttə, aparıcı din islamdır. İslama qarşı, ola bilsin ki, xristian müqaviməti də, yəhudi müqaviməti də var. Yəhudilərin xristianlara qarşı da müqaviməti var. Bəs biz Azərbaycanda bunun olmaması üçün nə etməliydik? Mən bir prezident kimi həm məscidə getdim, həm kilsəyə, həm də sinaqoqa. Onların ruhaniləriylə və orada ibadət edən sadə insanlarla görüşdüm, onların ehtiyaclarıyla, Allah evlərinin ehtiyaclarıyla maraqlandım. Orada mənə öz problemləri haqqında ağız açanlardan köməyimi əsirgəmədim. Bununla onlara başa saldım ki, sizə də, dininizə də hörmət və rəğbət var. Prezident fondundan 1 milyon rubl məscidə, 1 milyon rubl da kilsəyə buraxdım. Yəhudilərin burada iki sinaqoqu var, çünki iki təriqətləri var. Onlara da 1 milyon ayırdım... [...] Bununla mən öz dövlətimizdəki bütün dinlərə qayğımı göstərdim və sübut etdim ki, Azərbaycanda heç bir dini ayrı-seçkiliyə yol verilməyəcək. Bütün xarici səfərlərimdə mən özümlə şeyxülislamı, pravoslav kilsəsinin baş keşişini və sinaqoqun böyüyünü aparırdım.

Orta təbəqə nədir? Aşağıdan olan təşəbbüskar qruplara geniş imkanlar yaradırsan və onlar ortabab imkanlı, əlində pulu olan orta varlıya çevrilir, tam varlıya yox. Məhz bu orta təbəqəyə bəzən cəmiyyətin "qızıl qat"ı deyilir. [...]

Bəli, orta təbəqəni formalaşdırırsan və o, cəmiyyətdə bir dəngə, müvazinət yaradır - qoymur ki, üsyanlar, fırtınalar baş versin. Varlılar yuxarıdan yoxsulları tam soyub əzmək istəyəndə bu orta sinif ona imkan vermir. Və nəhayət, o, inhisara qarşı mübarizədə çox gərəkli vasitədir.

Bu sosial-iqtisadi problemin həllindən ötrü hökmən böyük islahatlar lazımdır. Biz buna başladığımız maarif islahatından, yəni müəllimlərin, məktəblərin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa və s. çalışdıq. Bu sahədə durum yaxşılaşmayacağına cəmiyyət normalıqdan çıxacaq. Belə cəmiyyətin evi yıxılıb. İkinci isə həkimlərə, səhiyyəyə keçəcəkdik.

Başqa olduqca önəmli bir sosial problem onunla şərtlənir ki, insanlar azad danışmaq istəyir. Onun həlli üçün sənə mətbuat azad edilməli və azad partiyalar yaradılmalıdır. Bilən bilir ki, müstəqil partiyaların hamısı bizim vaxtımızda qeydə alınıb. Elə partiyalar və ictimai cəmiyyətlər var ki, biz qeydiyyatda almışıq, indisə qeydiyyatdan çıxarırlar, ləğv edirlər.

Biz hakimlərin seçkisini keçirməyə hazırlaşırıd və bu, hüquq sistemində ciddi islahat olacaqdı. Prokurorluqda da islahatlar gözlənilirdi - baş prokurorluq ləğv ediləcəkdı, çünki ona ehtiyac yoxdur. Baş prokurorluq insanları istədiyi kimi əzmək, tutmaq, yaxud buraxmaq orqanına çevrilməməlidir.[...] Onu ya tam götürməyi, ya da bir şöbə kimi Ədliyyə Nazirliyinə tabe etməyi düşünürdük. Ancaq hüquq sistemində keçirdiyimiz ən ciddi islahat [həbsxanaları Ədliyyə Nazirliyinə tabe etdirmək](#) oldu.

Sosial problemlər içərisində insanların sosial psixologiyasıyla məşğul olmaq mühüm yer tutur. Məsələn, Sovet dövründə belə fikirləşirdilər ki, niyə filankəsin iki maşını var? [...] Bu, qüsurlu sosial psixologiyaya örnəkdir. Yəni prezident, baş nazir, yaxud başqa bir dövlət adamı avtobusdamı getməliydı? Cəmiyyətə bunu öyrətmək lazımdır.

Təsəvvür edin ki, heç kəs inanmırdı ki, adamı işə rüşvətsiz qoysunlar. [...] Biz çalışırıd ki, beyinlərdən bu psixologiyanı götürək; bundan ötrüsə həyatda inandırıcı nümunələr göstərmək lazımdı. Biz hamıdan öncə icra başçılarını rüşvətsiz qoyduq, ancaq bunun həqiqətən belə olduğunu onlar ha desəydi də xalq inanmırdı. Sonra icra başçılarında da vəzifəyə qoyduqlarından rüşvət almamağı tələb etdik. Minlərcə adamın özü vəzifəyə qoyulandan sonra inandı ki, yox, balam, bunlar doğrudan da almırlar. Bu inam kütlənin arasında yayılmağa başladı. Görüdülər ki, direktor qoyulub - pul verməyib, müdir qoyulub - ondan rüşvət almayıblar. Bax, Sovet dövründən qalmış bu sosial psixologiyanı məhv etmək hakimiyyətimizin başlıca məqsədlərindən birinə çevrilmişdi.

Əməyi düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Biz öncə səhv edərək pambığa az pul qoyduq - sovet dövründəkinə nisbətən iki qat az. Amma pambığın müəyyən hissəsi yığılandan sonra başa düşdük ki, camaatın marağı azdır. Sonra 1 kiloqramının yığım qiymətini 3 qat artırıd, maraq çoxaldı. Amma artıq gecdi - payız bizi yaxaladı. Deməli, artımı əvvəlcədən eləməliydik.

İstəyirdik ki, kənd təsərrüfatını özəlləşdirək. Biz onu niyə yubatdıq? Özəlləşdirmənin qaydası var. [...] Birinci, böyük bank yaratmaq, pul yığmaq lazımdır ki, kredit verə bilsin, istənilən adam oradan kredit götürsün. Digər tərəfdən, böyük texniki baza yaradılmalıdır. Yəni özəl təsərrüfatçının traktor, gübrə və b. zəruri şeylərə ehtiyacını ödəmək imkanı olmalıdır. Biz məhz bunların hamısından sonra islahata başlamaq istəyirdik.

Özəlləşdirmə aşağıdan olmalıdır ki, yoxsul, yaxud azca pullu insanlar nisbətən varlansınlar, işdə fəallaşsınlar. Onların mülkiyyəti almaq qabiliyyəti olmalıdır ki, o, başqasının əlinə keçməsin. Bundan sonra orta təbəqə yaranır və iri müəssisələrin özəlləşdirilməsi mərhələsi

başlayır. Amma elə böyük müəssisələr (məsələn, ağır sənaye, neft sənayesi müəssisələri) var ki, onları tam özəlləşdirmək mümkün deyil, yoxsa dağılıb gedər, buna görə də onların ən azı 20-25 faizi dövlətin əlində qalmalıdır.

...Bu şəraitdə hökmən mədəni dəyərlər itəcək, dağılacaqdı. Onları qorumaq üçün islahatlara başlamaq lazımdı.

Mən Prezident fondunu yaratdım. Bu fondda neçə milyon manat və 10 milyon dollar vardı. Bunların da hamısını prezident xərcləməliydi. Nəyə? Elan eləmişdik: Azərbaycanda mədəniyyətin, elmin, təhsilin, səhiyyənin və b. inkişafına.

Gələcək nəslin zamanın tələblərinə uyğun inkişafına zəmin yaradan elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində də mühüm islahatlar başlanmışdı. Bir sıra çatışmazlıqları olsa da, Təhsil haqqında qanunu Milli Məclis qəbul etmişdi.

"Kimin arxası, pulu varsa tələbə olacaq, kimin yoxudursa bayırda qalacaq" əminliyi millət balalarının oxumağa, savadlanmağa həvəsini öldürür, millətə sağalmaz zərbə vurur. Biz savaddan başqa bütün imtiyazları aradan qaldırdıq və test imtahanlarını birbaşa prezidentin nəzarətinə keçirdik. Burada hər hansı saxtakarlıq etmək mümkün deyildi - belə bir şey olsaydı, deməli, onu mən etməliydim. [...] Deməli, biz öz biliyinə inam psixologiyasını bərqərar etdik. Bununla da cəmiyyətdə müəyyən dərəcədə sosial rahatlıq, ahəngdarlıq yaratmağa nail olduq.

Ali və orta ixtisas təhsili məktəblərinə qəbulun test üsulu ilə keçirilməsi hakimiyyətimizin mühüm uğurlarından sayılmalıdır.

Həyatımın ən ləzzətli anları testə görə sadə vətəndaşların bitməz-tükənməz təşəkkürlərini eşidərkən olub.

...Tələbə vaxtımda da, universitetdə müəllim işləyəndə də (yeri gəlmişkən, onda da mənə rüşvət almadığıma görə qınayanlar vardı) ali məktəblərdəki rüşvətxorluğun xalqa necə sağalmaz yaralar vurduğunu görüb içimdə qovrulur, onu aradan götürmək yollarını

düşünürdüm. Tale elə gətirdi ki, bu bəlanı yox etmək şərəfi özümə nəşib oldu; mən bundan rus qoşunlarını Azərbaycandan çıxarmağım qədər qürur duyuram!

Ancaq, çox təəssüf ki, qoyub getdiyimiz test indi məhv edilir, rüşvətin mərkəzləşdirilmiş mexanizminə çevrilir; [...] rüşvət yalnız hakimiyyətin yüksək zirvəsində dayanan bir neçə şəxsin əlində cəmləşir.

Bəllidir ki, kommunist ideologiyası ilkin olaraq orta məktəblərin proqram və dərsliklərində öz əksini tapır və sovet təhsilinin məzmununu əsasən onlar təşkil edirdi. Müstəqil Azərbaycanın öz milli ideologiyasına və dövlət mənafeyinə uyğun yeni proqram və dərsliklərin hazırlanması sahəsində, deyərdik ki, inqilabi dəyişikliklər həyata keçirildi. Azərbaycanın yüzlərcə alim, müəllim və metodisti cəlb edilməklə bircə ilin içərisində orta məktəb üzrə 7 humanitar fənnə dair proqramlar tam yeniləşdirildi və onların əsasında 60-a yaxın adda yeni dərslik yazdırıldı; ümumiyyətlə, başqa fənlər də daxil olmaqla 90-a yaxın (!) adda yeni dərslik ortaya qoyuldu ki, orta məktəblərimiz onlarla ilk dəfə tanış olurdu. (Unutmayaq ki, Azərbaycanın təhsil tarixində heç vaxt bir ildə 10-dan artıq tam yeni dərslik yazdırılmayıb).

Yeni məzmunlu proqram və dərsliklərin yaradılmasını strateji əhəmiyyətli dövlət məsələsi saydığımızı görə, ölkənin maliyyə böhranı içərisində olduğuna baxmayaraq hökumətimizin ayırdığı 110 milyon manatlıq (o zaman manat dəyərdən düşməmişdi) yardımıla təhsil ədəbiyyatı üzrə yeni güclü nəşriyyat - "Öyrətmən" yaradıldı, yeni dərsliklərin nəşri üçün yetərinə kağız əldə edildi və kitabların nəşrinə başlandı.

Ümumiyyətlə, təhsillə məşğul olmağı mən ən savab işlərdən sayıram. Türkiyədəki çıxışlarımın birində demişdim ki, mən bu gün prezident olmasaydım milli eyitım bakanı - maarif naziri olardım.

Biz təhsilin strateji əhəmiyyətini və müəllim şəxsiyyətinin cəmiyyətdəki rolunun önəmliyiini sələflərimizdən də, xələflərimizdən də yaxşı dərk edirdik, çünki özümüz bu mühitin yetişdirməsiyik, ona görə düşünürdük ki, müəllimi maddi və mənəvi baxımdan elə dəstəkləmək lazımdır ki, hətta dövlətin cibinin boşalması hesabına da olsa gərək onun cəmiyyətdəki nüfuzu nəinki itməsin, əksinə, daim yüksəlsin ki, o, millət balalarına ürəklə dərs keçsin, savad öyrətsin. Məqsədimizin ana xətlərindən biri buydu.

...Biz müəllimlərə neçə-neçə başqa imtiyazlar da verdik. Məsələn, onlarçün taksidən savayı bütün nəqliyyatı pulsuz etdik.

Uzun müddət müzakirə obyektinə çevrilmiş latın əlifbasına keçidə də, nəhayət, nail olduq. Orta məktəb dərslikləri bu əlifbada nəşr edildi, dövlət idarələrində də ondan intensiv istifadəyə başlandı. ...Bu tədbirin Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafına böyük təsiri tezliklə özünü göstərəcəkdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bizim bu addımımız keçmiş SSRİ-nin digər türkdilli respublikalarına nümunə oldu və tezliklə onlar da latın qrafikasına keçmək haqqında qərar qəbul etdilər.

Dünya akademiylərində müxbir üzvlük yoxdur, bu, sovet elm sisteminin təzahürüdür. Biz nəzərdə tutmuşduq ki, bütün müxbir üzvlərimizi (onlar 100-ə yaxındı) akademik edəcəyik, onları çox yüksək maaşla və hər birini şəxsi maşınla təmin edəcəyik. Xarici ölkələrdən kitab və başqa ədəbiyyat almaqçün də hər akademikə maaşdan əlavə ildə 200-300 dollar pul verəcəkdik.

Bir də alimlərin ev məsələsini həll etməyi düşünürdük. [...] Biz həmin vaxt birinci dəfə, səhv etmərsə, 40-dan artıq alim ailəsinə pulsuz ev verdik. [...] Mübahisə edənlərə dedik ki, tələsməyin, təzə bina tikirik, sizin hamınızı həmin evə köçürəcəyik. Yataqxanada bir alim ailəsi də qalmayacaq.

Mənim Akademiya ilə bağlı bir planım da vardı - Əlyazmalar İnstitutuna ayrıca bina tikdirmək. Bununçün pul axtardıq, tapandan sonra yeri müəyyənləşdirmək üstündə çalışdıq. Rəhmətlik Cahangir Qəhrəmanovun vaxtında düşünürdük ki, bu binanı indiki "Azərbaycan" nəşriyyatının arxasında - dağın döşündə, hərbiçilər yaşayan binalardan bu tərəfdə tikək, çünki onun altı başdan-başa daşdır. Daşlar doğranacaq, əlyazmalar aşağıda yerləşdiriləcəkdi ki, quru saxlansın. [...] Payızda o işə başlayıyıdıq.

Mədəniyyət birxətli yox, çoxsahəlidir. Onun bütün sahələrinə az-çox maliyyə yardımı ayırmaq, dövlət qayğısı göstərmək istəyirdik. Polad Bülbüloğluna demişdim ki, mədəniyyətə nə qədər lazımdırsa pul qoyacağıq.

Mədəniyyətə yeni baxış lazımdı ki, o, dövlətin əlində təzyiq, yaxud təbliğat alətinə çevrilməsin.

Azərbaycanda üzücü müharibənin davam etməsi mədəniyyətə lazımi səviyyədə qayğı göstərmək imkanlarımızı xüsusilə məhdudlaşdırmışdı. Bununla belə, biz müxtəlif vasitələrlə mədəniyyətin tənəzzülünün qarşısını almağa cəhd göstərdik. Ayrı-ayrı mədəniyyət təşkilatlarını qoruyub saxlamaq üçün imkan düşdükcə Prezident fondundan bu təşkilatlara yardım edirdik.

Filarmoniyada olarkən mən, dövlət katibi Pənah Hüseynov, humanitar məsələlər üzrə müşavir Rafiq İsmayilov keçdik otağa, mən mədəniyyət xadimlərimizin hamısına dedim ki, Prezident fondunda 10 milyon dollar var və bunu ancaq elm, mədəniyyət, təhsil və səhiyyəyə xərcləyəcəyəm.

...Tək bir misal çəkim - xarici ölkə nəşrlərini əldə etməkdən ötrü M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasına Prezident fondundan 5 min ABŞ dolları vəsait ayırmışdıq.

...Bizim vaxtımızda muzeylərdən bir dənə də əsər gedə bilməzdi - gözlərini çıxarırdıq. [...] Bizdən sonrasa 100-ədək əsər satdılar. [...] Bütün oğurluqlar bizdən sonra olub. [...] Bir nəfər də Polad Bülbüloğlundan hesabat istəmir, onu məsuliyyətə çəkmir, çünki, görünür, burada hökumətin də əli var, ona görə gizlədirlər. Bu, cinayətdir - dövlət cinayəti! Azərbaycan mədəniyyətini hərraca qoyublar.

Tətbiq etdiyimiz yeniliklərin gerçəkləşməsi bizə hədsiz maddi-mənəvi-psixoloji çətinliklər bahasına başa gəlsə də dövlətin və xalqın mənafeyini üstün tutaraq onlardan geri çəkilmirdik.

Düzdür, sovet rejiminin yetişdirməsi olan hələ xeyli adam birdən-birə bu gerçəkliyi həzm edə bilmir, bizi Don Kixot sayırdı, hətta ağılımıza şübhə edənlər də vardı. Ancaq biz heç nəyə fikir vermədən cəmiyyətə sübut etmək istəyirdik ki, seçdiyimiz yol yalnız onun rifahına aparır.

Ümumi götürdükdə biz özümüzdən əvvəlki və sonrakı hakimiyyətlərdən yüksək səviyyədə işləmişik. Bundan razıyam. Amma özümüzdən razı olmadığım çoxlu sahələr var.

Fəaliyyətimizin çox mühüm sahəsi olan xarici siyasətdə uğurlarımız da oldu, uğursuzluqlarımız da. Lakin ümumi şəkildə götürsək deyə bilərik ki, biz məhz xarici siyasət sahəsində qazandığımız nailiyyətlərin qurbanı olduq.

...Bir ildə Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində özünə yer qazana bildi. BMT-də, ATƏM-də, İslam Konfransı Təşkilatında, regional İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında və digər beynəlxalq birliklərdə Azərbaycan bərabərhüquqlu dövlət kimi təmsil olunmağa başladı. BMT-nin Bakıda nümayəndəliyi açıldı.

Qonşu dövlətlərlə: Rusiya, Türkiyə, İran, Ukrayna və Gürcüstanla qarşılıqlı faydalı, bərabərhüquqlu əməkdaşlığın əsasları qoyuldu. Moldova, Qazaxıstan və Türkmənistanla iqtisadi sazişlər imzalandı. Belçika, ABŞ, Almaniya, İsrail, Misir, Pakistan, İngiltərə ilə sıx əlaqələrə möhkəm zəmin yaradıldı. Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan kimi dövlətlərlə dostluq və əməkdaşlıq haqqında ikitərəfli müqavilələr bağlandı.

ABŞ və Qərbi Avropa ölkələri ilə münasibətlər xarici siyasətimizin başlıca istiqamətlərindən biri olub. Bizim belə müstəqil siyasət həyata keçirməyimiz Azərbaycanı əvvəlki tək öz təsir dairəsində saxlamağa çalışan, cəmiyyətimizdə getdikcə geniş vüsət alan demokratikləşmə prosesini özlərinə təhlükə hesab edən bəzi qonşu dövlətlər tərəfindən qısqanlıqla qarşılansa da ümumilikdə xarici siyasətimizin həmin istiqamətdə qazandığı uğurlar şəksizdir.

Avropa və Amerikanın transmilli şirkətləri əlverişli iqtisadi məkan kimi Azərbaycana üz tutmağa başladılar. AMOKO, BP, Yunokal, Statoyl, Pennzoyl və digər böyük şirkətlərlə neft sənayesi sahəsində sazişlər hazırlanırdı. Heftin Aralıq dənizinə daşınması haqqında ilkin sənəd imzalanmışdı. Bu planların gerçəkləşməsi Azərbaycanın inkişafı üçün böyük perspektivlər açırdı. Ölkəyə güclü investisiya axını başlayacaqdı. Bütün bunlar Qərbin və ABŞ-ın Azərbaycana siyasi münasibətində də əsaslı təkamülün səbəblərindəndir.

Qərb ölkələri ilə iqtisadi sahədə aparılan danışıqlar artıq yekun mərhələyə daxil olmaqda idi. Heft müqavilələri ilə bağlı ilkin razılaşmalar əldə edilmiş, niyyət protokolları imzalanmışdı. Payızadək AMOKO, BP və başqa transmilli şirkətlərlə əməli müqavilələr imzalanmalı idi. İyunun 30-da Azərbaycan prezidentinin Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri planlaşdırılmışdı. Azərbaycan ərazisindən keçəcək neft və qaz kəməri haqqında, dəmir və avtomobil yolları haqqında ilk beynəlxalq razılaşmalar əldə edilmişdi.

Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, biz heç bir dövlətin regionda birtərəfli qaydada möhkəmlənməsinə imkan verməmişik.

Rusiya da, İran da bizə müstəmləkə siyasətiylə yanaşır. Deməli, onlara yox, Avropaya yaxınlaşmalıyıq.

Bizə deyirlər ki, siz İrana qarşı, Rusiyaya qarşı düşmənçilik edirsiniz. Deyirik, yox, Rusiya bizə düşmənçilik edir. O, bizə düşmən kəsilibsə buna necə cavab vermək lazımdır - ağlaya-ağlaya, yoxsa yıxılıb-qalxmaqla? Düşmənlə düşmənçilik siyasəti yürütməli, ona özünə layiq cavab verməlisən. Biz elə güclü xalq deyilik ki, onu-bunu əzək. Biz sadəcə düşmənlərimizə qarşı mübarizə aparırıq.

Bəs dostumuz kimdir? Əlbəttə, hamıdan öncə qardaş Türkiyə. [...] Biz bir millət, iki dövlətik.

Demokratik cəmiyyətə doğru irəliləmək üçün plüralizmi və azad fikirliliyi bərqərar etmək lazım idi. Totalitar Sovet cəmiyyətinin süqutundan sonra demokratik prinsipləri və dəyərləri kütlə heç də birmənalı qəbul etməirdi. Totalitarizm çoxları üçün həyat təzi və bir dünyagörüşü sisteminə çevrildiyi üçün demokratiya prinsipləri güclü müqavimətə rast gəlirdi. Siyasi partiyalar və ictimai təşkilatlar haqqında, kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunların qəbul edilməsi totalitarizm buzunu sındırdı.

Qəbul edilmiş qanunlar əsasında 30-a qədər siyasi partiya, 200-dən artıq ictimai birlik, 500-dən artıq mətbuat orqanı və informasiya vasitəsi qeydiyyata alındı.

Qərbin və ABŞ-ın siyasi dairələri Azərbaycanda demokratik cəmiyyətin yarandığını dəfələrlə ən yüksək səviyyədə təsdiq etdilər. Sivilizasiyanın inkişaf qanunlarının ümumbəşəri səciyyə daşdığı haqda öz ideyalarının təsdiqini bizim demokratiyada tapan Qərb politoloqlarının diqqət mərkəzi Azərbaycana çevrildi.

Bizim Qərbdə demokratik imicimiz formalaşmışdı və ona görə də ölkəmizin apardığı ağır müharibədə Qərb tərəfindən müdafiə olduğumuz dövr başlayırdı.

Bizə gələn məktublardan birində Buş mənə belə yazırdı ki, sizin inqilabi demokratiyanızı biz müdafiə edirik və bəyənik. Ancaq çox təəssüf edirik ki, jurnalistlərin birini daxili işlər naziri döyübdür, bunu da nöqsan kimi qeyd edirik.

[1992-də] xanım [Marqaret] Tetçer Bakıda küçələri gəzdi ki, xalqla danışsın. O, mənə dedi ki, küçələrdə adamlarla söhbətimdə onların azadlığı dərk etdiyini və sevdiyini gördüm; özüm küçəni dəyişdim ki, bəlkə bunlar öyrədilmiş insanlardır, gözlənilmədən başqalarıyla danışdım, gördüm ki, onlar da eyni sözü deyir. Mən inandım ki, Azərbaycan xalqı azadlıq ideyasını tam mənimsəyib. Demokratiya idealını da tam mənimsəsə onda bu xalqa zaval yoxdur. İndi xalq məhz demokratiyaya yiyələndirmək gərəkdir.

Bir Amerika jurnalisti yazmışdı ki, bu hakimiyyəti ona görə yıxdılar ki, ən doğru və demokratik yolla, millət yoluyla gedən hakimiyyətdi.

...Biz müharibə aparsaq da 1993-cü ili dövlət quruculuğu ili elan etmişdik. Düşünürdük ki, nədən başlayacağıq? İlk şərt quruculuq proqramı hazırlamaqdı. Birinci tələb parlamentin buraxılması, demokratik parlamentin seçilməsiydi.

Yeni parlament seçkisi 1993-cü ilin oktyabr ayında olmalıydı. Ciddi hazırlıq gedirdi. Bunun üçün hətta parlamentə özünü buraxmağı təklif etmişdik - belə olsaydı seçkiyə yazda da başlaya bilərdik. Ancaq parlament razılaşmadı. Milli Məclisdə bizim əksimizə olan qrup - keçmiş kommunistlər bərk dirəşmişdilər ki, biz istefa verəndə nə qazanacağımızı bilməliyik. Biz onlara vəzifə, iş, ev verməyə razılaşdıq. Onlar da bu zaman razı oldular.

Prezident Aparatı tərəfindən hazırlanmış və Milli Məclisə təqdim edilmiş seçkilər haqqında qanun Azərbaycanda ilk dəfə olaraq parlament seçkilərinin çoxpartiyalılıq əsasında keçirilməsini nəzərdə tuturdu. Çox təəssüf ki, hətta müxalifətin də razılıqla qarşılıdığı bu layihənin qəbulu Milli Məclis tərəfindən aylarla yubadıldı...

İstəyirdik ki, parlament seçkisi qurtaran kimi, ondan bir-iki ay sonra bələdiyyə seçkisi keçirilsin.

Respublikada məhkəmə hakimiyyətini gerçəkləşdirmək üçün məhkəmələrin statusu haqqında qanun qəbul edildi. Lakin respublika Konstitusiyasını bu istiqamətdə təkmilləşdirmək və demokratikləşdirmək məqsədi ilə prezident tərəfindən Milli Məclisə təqdim olunmuş Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklərin layihəsi də Milli Məclis tərəfindən baxılmamış qaldı.

...Məhkəmə sistemi tam demokratik yolla seçiləcəkdi. Biz rüşvətlə məhkəmə hakimi təyin etməyi aradan götürəcəkdik. Nəticədə nə alınırdı: prezident demokratik yolla seçilib, qanunverici orqan demokratik yolla seçilib, nəzarətçi orqan demokratik yolla seçilib. Belə bir dövlət istər-istəməz güclü olmalıdır. Bizim son məqsədimiz də elə buydu.

Hüquq-mühafizə orqanlarında köklü islahatların başlanğıcı qoyuldu. [İslah-əmək sistemi Daxili İşlər Nazirliyinin tabeliyindən çıxarılıb Ədliyyə Nazirliyinin tabeliyinə verildi](#). Maraqlıdır ki, hüquq-mühafizə sisteminin artıq demokratik ölkələrin çoxunda qəbul olunmuş bu cür təşkili məsələsi Rusiyada hələ indi-indi gündəliyə çıxarılır.

Respublikada möhkəm qanunçuluq rejimi yarada bilmədik. Bu isə dövlətçiliyə qarşı meyllərin inkişafına əlverişli şərait yaratdı.

Gördüyümüz çox dəyərli işləri yetərinə təbliğ edə bilmədik. Televiziya və mətbuatdan lazımınca istifadə olunmadı. Xalqımıza müstəqillik və müharibədə qələbə naminə müvəqqəti məhrumiyətlərə dözmək hissi aşılama bilmədik. [...] İcra intizamı... qənaətbəxş olmadı.

...Təcrübəsiz olmağımıza baxmayaraq, dövlət quruculuğunda götürdüyümüz xətti çoxları bəyəndi. Açıq bildirdik ki, Amerika tipli dövlət qurmaq istəyirik. Sadəcə, bizdə parlamentin iki palatası olmayacaqdı - kiçik dövlətdə buna ehtiyac yoxdur. Biz dövlət katibi strukturunu ona görə tətbiq etmişdik. Gələcəkdə onu inkişaf etdirib həm xarici işlər nazirini, həm də dövlət katibini qovuşdurmaq niyyətindəydik. Sonra vitse-prezidentlik haqqında düşünürdük. Vitse-prezident seçkilərini bələdiyyə, yaxud parlament seçkiləriylə bir yerdə keçirmək olardı.

Rəhmətlik Turqut Özal bizim dövlət quruculuğu planlarımızla tanış olandan sonra mənə bir neçə dəfə bunları demişdi: sizin seçdiyiniz yol düzdür, bundan əl çəkməyin; biz indi görürük ki, o cür qurumlu dövlətlər daha geniş qərar qəbul edir, daha fəallaşır. Biz artıq Türkiyəni keçmiş formada (İngiltərə formasında) qurmuşduq. Prezident təqribən oradakı kral rolunu oynayır, ancaq hər şeyi baş nazir idarə edir. İndi bu quruluşdan imtina etmək bizə çox

çətindir - gərək onda bütün strukturları neçə illərlə dəyişək. Sizsə elə bu başdan düz yolla gedirsiniz.

Uzun müddət ünvanımıza söylənən şər və böhtanlara, əsassız ittihamlara cavab olaraq mən burada Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının 1993-cü ilin mart ayında qəbul etdiyi memorandumdan bir sitat gətirmək istəyirəm: "Azərbaycan bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində apardığı işlərə, demokratiyanın və çoxpartiyalılığın inkişaf mərhələsinə, iqtisadi potensialına, əhalisinin mentalitetinə görə iqtisadi islahatlara başlamış keçmiş SSRİ respublikaları içərisində ən hazırlıqlı respublikadır"...

...Xalq yeni hakimiyyətin mahiyyətini düzgün qiymətləndirə bilmədi. Bu, indiyə qədər görünməmiş yeni bir hökumətdi. Onun mahiyyətini köhnə sovet, kommunist psixologiyasıyla dəyərləndirmək mümkün olmayacaqdı.

70 ildən artıq sosialist təfəkkürüylə tərbiyə olunmuş insanlar bazar iqtisadiyyatı qanunlarının cəmiyyətdə tətbiqini gördükcə... dəhşətə gəlirdilər. Həllədiçi kütləsi kasıblardan ibarət olan xalqımızda dövlətli insanlara bir gizli kin də vardı və adamlar bəlkə də onlardan bu sərvəti necə qazandıqlarını soruşacağımızı gözləyirlərmiş; bunun əvəzində hamının dövlətli olmasına çağıracağımızı eşidəndə və həqiqətən də çox pullu adamların meydana çıxdığını görəndə onlar bizi "dönük" saymağa başladılar.

...Bizi belə dəyərləndirmələri tam yanlışdır, ancaq bircə şeydə onlara bütünlüklə haqq qazandırırım - biz hamının yaxşı tanıdığı harınlanmış cinayətkarları vaxtında və prinsiplillə cəzalandırmadıq!..

Vətəndaş həmrəyliyi naminə keçmiş partokratiyanı təmsil edən cinayətkar ünsürlərə qarşı amansız mübarizə aparmadıq, halbuki xalq yeni hakimiyyətdən bunu gözləyirdi.

...Görünür, biz xalqa müstəqil dövlət quracağımızı və həm bütövlükdə dövlətin, həm də əhalinin iqtisadi vəziyyətini köklü surətdə yaxşılaşdıracağımızı vəd edəndə insanlar bunun ildırım sürətiylə - bir neçə ayın içində baş verəcəyini gözləyirmiş; bizi özününkü saydığına görə həddən artıq şey uman xalq arzularının çin olmasının çox ləngidiyini görəndə bizdən "küsdü", halbuki biz, fikrimcə, yetərincə sürətlə irəliləyirdik və ikicə il də hakimiyyətdə qala bilsəydik bütün sözlərimizə əməl edəcəkdik.

Azərbaycanın tam siyasi və iqtisadi müstəqillik xətti götürməsi, qonşu dövlətlərin (xüsusilə Rusiyanın, qismən İranın) nüfuz dairəsindən çıxması bu ölkələrin narahatlığına səbəb olmuşdu.

Rusiya gördü ki, Azərbaycanda azadlıq mübarizəsini boğa bilmir, ona gücü çatmır, onun yerləşdirdiyi fiqurlar hakimiyyətdən bir-bir aşır, işlərimizə heç cür müdaxilə edə bilmir, onun yeganə yolu qaldı - yeni hakimiyyəti müharibəyə daha yaxından cəlb etmək.

Bu məsələni Rusiyanın Təhlükəsizlik Şurasında günlərcə müzakirə ediblər: neyləyək bu Azərbaycanla? Buna görə də bizi əsasən müharibəyə cəlb edirdilər ki, bəlkə müharibədə çökək, oturaq, iqtisadiyyatımız yeniləşmələrə imkan verməsin.

...Rusiya gördü ki, qabağımızda dayanmaq çətindir. Təzədən rus batalyonlarını ortaya atdı, daha doğrusu, Qarabağda rus batalyonlarının qabağında dayanma bilmədik, çünki hərbi cəhətdən o səviyyədə hazırlıqlı deyildik.

Sonra elə oldu ki, Azərbaycanda hərbi vəziyyət kəskinləşdi. Belə şəraitdə Xalq Cəbhəsi daha kəskin və sərt çıxış etməli idi. Buna görə də İcraiyyə Komitəsinə Fərəc Quluyev`i gətirdik. O, hərbcilərlə açıq və sərt danışa bilirdi. Müdafiə naziri də, daxili işlər naziri də onunla ehtiyatlı danışdılar. Fərəc bəy onları yerində oturma bilirdi, çünki həm də millət vəkili idi. O, birinci dəfə olaraq Rəhim Qaziyev və Surət Hüseynov haqqında bəyanat verdi. Biz bu sərtliklə getsəydik daha düzgün hərəkət etmiş olardıq, ancaq təəssüf ki, mövqeyimizi yumşaltdıq. Bu adamların ikisi də hələ onda həbs olunmalı idi.

Sonra Kəlbəcəri əlimizdən aldılar ki, bizə böyük zərbə vursunlar. Doğrudan da, Kəlbəcəri qoruyub saxlaya bilmədik. Bu, bizi yıxmaq üçündü, xalq da bunu müəyyən qədər başa düşdü.

Bu iqtidar Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarıyla bağlı indiyədək xaricdə heç bir sənəd qəbul elətdirə bilməyib. Amma biz Birləşmiş Millətlər Təşkilatında Kəlbəcərin işğalıyla bağlı 822 sayılı qətnaməni qəbul etdirdik. Doğrudur, biz istəyirdik ki, orada işğalçı sözü qarşısında "Ermənistan" adı yazılsın, ancaq Fransa və Rusiyanın təsiri altında BMT Təhlükəsizlik Şurası Kəlbəcəri "etnik ermənilər" in işğal etdiyini yazdılar. BMT TŞ erməni qoşunlarının işğalını kəskin pisləyir və onların Kəlbəcərdən təcili çıxarılmasını tələb edirdi. Biz hakimiyyətdən

devrilməsəydik 18 iyunda onlar çıxmalydılar. Ağdama da heyət göndərmişdik, xarici müşahidəçilər də artıq məsələni hazırlayırdı...

Kəlbəcər rayonunu ermənilər işğal etdi. Amma bu mərhələdə erməni hücumlarının qarşısını almaq və respublikada sabitliyi saxlamaq üçün fəvqəladə vəziyyətin elan edilməsi Kəlbəcər faciəsindən yararlanaraq qanuni hakimiyyəti zorla devirmək istəyənlərin ümidini puça çıxardı.

Kəlbəcər qaçqınlarının özlərini də, mal-qaralarını da Gəncənin ətrafındakı bölgələrə yerləşdirdik. Nisbətən az itkilə o məsələdən qurtardıq. Rusiyanın Xarici İşlər Nazirliyində Qarabağ üzrə vəkil olan Kazimirov bizim dövlət adamlarımıza demişdi ki, siz bu bələdan qurtardınız, sabah içərinizdə bir hərəkət, qiyam başlasa onda nə cavab verəcəksiniz? Artıq o, bizə işarə etdi - ya gəlin girin Rusiyanın qoltuğuna, ya da qiyam başlayacaq.

...Rusiya nə desə onunla razılaşmaq lazımmiş. Rusiyanın ordusunu, Rusiyanın bazalarını, Rusiyanın bütün nüfuzunu saxlamalıydıq burada, bütün siyasətəmizi ancaq Moskva deyənlə uyğunlaşdırmalıydıq. Biz, təbii ki, tamamilə bunun əleyhinəydik, müstəqil siyasət yürüdükdük. Gördü ki, xoşluqla olmur, o cür elədi - Gəncə qiyamını başladı...

Qiyamın başlıca məqsədlərindən biri Qərb ölkələri ilə imzalanmaq ərəfəsində olan neft müqavilələrini pozmaq idi. İstər Rusiyanın, istərsə də İranın bu məsələdə xüsusi maraqları olduğundan, həmin ölkələr nəyin bahasına olursa-olsun bu müqavilələrin imzalanmasının qarşısını almağa cəhd göstərirdilər. Çünki Azərbaycan-Türkiyə neft kəməri nəinki Azərbaycanın, kəmərdən istifadə edən Orta Asiya və Qazaxıstan respublikalarının da Rusiyanın təsir dairəsindən qopub iqtisadi və siyasi müstəqilliyə çıxmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdı.

BMT və ATƏM çərçivəsində aparılan diplomatik iş sayəsində iyunun 15-də Kəlbəcərin azad edilməsi haqqında plan hazırlanıb imzalanmışdı və bununla da artıq döyüş əməliyyatlarına son qoyulacaq, Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin siyasi yolla həlli prosesi başlanacaqdı. Bütün bu tədbirlərin gerçəkləşməsi Azərbaycanın müstəqilliyi üçün təkəcə iqtisadi deyil, eyni zamanda siyasi təminatlar da verirdi. Bu baxımdan Gəncə yaxınlığındakı hərbi hissədə qiyamın iyun ayının əvvəllərində başlanmasını təsadüfi saymaq olmaz.

...BMT-nin 822-ci qətnaməsi Minsk qrupunun əsas işçi sənədinə çevrilmişdi. ABŞ və Türkiyənin səyləri ilə nə Rusiya, nə də Ermənistan üçtərəfli razılaşmalardan açıq surətdə imtina edə bilirdi. Atəşin dayandırılması və sülh danışıqlarının başlanması Rusiyanın bölgəyə nəzarətini xeyli dərəcədə zəiflədirdi. Ona görə nəyin bahasına olursa-olsun bu prosesi pozmaq lazım idi. Bu məqsədlə Gəncə qiyamından məharətlə istifadə edildi.

İyunun 7-si, ya 8-i mən zəng etdim ki, bəs Kəlbəcərdən ermənilər niyə çıxmır? Mənə nə cavab versələr yaxşıdır? Birbaşa Amerikadan dedilər ki, biz Ermənistanla ayın 18-inə məsələni həll etməyi danışıq, onlar dedilər ki, biz indi bilmirik kiminlə danışaq - qiyamçı ordu başçılarıyla, yoxsa Əbülfəz Elçibəylə, axı Azərbaycanda ikihakimiyyətlilikdir; hələ bir az gözləyək. Məsələ aydıncı. Bizi devirdilər və məsələ də yatdı.

Azərbaycanda öz hakimiyyətini xalq hərəkətinə görə itirmək istəməyən olduqca güclü təbəqə - həmin nazirliklərdə neçə-neçə illər boyunca formalaşmış orta pillə məmurları özlərinə sığışdırma bilmirdilər ki, "uşaq-muşaq" (axı onlar indiyədək məsul vəzifələrdə, demək olar ki, cavan adamları görməmişdilər), "yetim-yesir" (heç kəsin himayəsi olmadan kasıb, tam pulsuz adamın da vəzifə tutmasına onlar alışa bilmirdilər) gəlib onlara başçılıq edəcək. Onlar sovet bürokratik aparatında yağlanmış, piylənmiş təbəqəydi və təbii ki, bizi qəbul etməyəcəkdi. [...] Onlar 3-4 aydan sonra özlərinə gəldilər və xəyanət etdilər, çünki xalq hərəkətindən qorxmuşdular, yerlərində tir-tir əsirdilər. [...] Ona görə də fürsətdən istifadə edib dedilər ki, görün sizin başınıza nə oyun gətirəcəyik və gətirdilər də. [...] Rus kəşfiyyatı da onlara kömək etdi. Həmin qüvvələr də hakimiyyəti devirdi.

...Nizami ordu yaradılması üçün əsaslı işlərə başlandı və ordudan dövlət əleyhinə istifadə etməyi nəzərdə tutan qüvvələr dərk etməyə başladılar ki, bir qədər də geciksələr onların niyyətləri puça çıxacaq və artıq yeni yaranmış... ordudan hərbi çevriliş məqsədi ilə istifadə etmək mümkün olmayacaq.

...Milli Orduda korrupsiyaya qurşanmış və milli xəyanət yolu tutmuş cinayətkar ünsürlər məsuliyyətdən yaxa qurtara bilməyəcəklərini dərk edərək xilas yolları axtarmağa başladılar. ...Hökumətə tabe olmaqdan imtina edən S.Hüseynovun simasında öz müdafiəçilərini görüb onun ətrafında birləşdilər.

Hərbi cinayətlərdə iştirak etmiş yüksək rütbəli zabitlərin məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün hər şeyə hazır olması, siyasi müxalifətin hakimiyyətə can atması və qiyamçılarla dilbir, əlbir olması, qanuni seçilmiş hökuməti qoruyacaq dövlət qurumlarının formalaşmasının bir ildə

başə çatdırılmaması, dövlət və hökumət aparatındaki yüksək vəzifəli bəzi şəxslərin qiyamçılarla gizli əlaqələri, cəmiyyətdə demokratik ənənələrin və təsisatların zəif olması... kimi amillər qiyamçıların qələbəsinə xidmət etdi.

Moskva kəşfiyyatı, İran kəşfiyyatı və öz içimizdə olan mafioz, xəyanətəkar qruplar hərtərəfli təbliğat apararaq xalqı yolundan azdırdılar, aldatdılar, çaşdırdılar. Xalq da inandı ki, "ağziyumşaqlar" getsə, "dəmirəllilər" gəlsə yaxşı olacaq.

MTN də, MN də, DİN də öz kadrlarımızla yetərinə təmin edilmədiyinə görə həmin nazirliklər bizim əleyhimizə çevrildi.

Güc nazirlikləri öz vəzifə borclarını yerinə yetirməliyi, ancaq yetirmədi. Asiləri yatırtmaq prezidentin deyil, güc nazirliklərinin, prokurorluğun işidir. Mən onlara əmr verə bilməzdim ki, vətəndaşlarım bir-birini qırsın. Müharibə aparan ölkədə buna yol vermək olmaz. Prezident kimdir ki, əmr versin ki, get, filankəsi öldür?!

Hərbçilər əməlli-başlı xəyanət etdilər. Mən sonradan bildim ki, bizim hərbin başında duranların hamısı (bir-iki nəfəri çıxmaqla) Rusiya Baş Kəşfiyyat İdarəsinin əlaltılarıdır.

1993-cü ildə Rusiya imperiyası Azərbaycanda vətəndaş müharibəsi salmaq planlaşdırırdı. Bu qırğının qarşısını almaq mümkün deyildi, çünki ölkədə qüvvələr hissələrə bölünmüşdülər.

...Bizdə hakimiyyəti nə cür qorumağın təcrübəsi olmadığına görə onu saxlaya bilmədik. 4 iyun qiyamı yatırılısaydı məsələ birdəfəlik həll olunacaqdı. Çox təəssüf ki, bizə qarşı duran rus imperiyasının, İranın kəşfiyyatı bizdən daha güclü, daha təcrübəliyi. Qiyamın başçılarını müdafiə edən qruplar da burada fəal iştirak etdilər.

Burada ikinci bir məsələ var - hakimiyyəti saxlamaqçün biz hökmən diktaturanın, yaxud totalitar rejimin tələb etdiyi prinsiplərdən istifadə etməliydik, bizzə heç vəchlə buna getmədik.

Gəncədə tərksilah edilməli 500 adam - bir batalyon vardı. [...] Bu 500 adamın içərisində, deyək ki, 30-u günahkardı. Qalanları əmrə tabe olub. Onları qırandan sonra özümüzə necə, hansı adla haqq qazandıra bilərdik?! Mən, doğrusu, buna cavab tapa bilmirəm.

...Vətəndaş müharibəsində qətiyyətli ola bilməzsən. Vətəndaş müharibəsində qətiyyətlilik dəlillikdir. Öz əsgərini öldürmək, öz vətəndaşını öz vətəndaşına qırdırmaq, üstəlik, qıran vətəndaşa Milli Qəhrəman adı da vermək xəstə insanın psixologiyasıdır.

Biz vətəndaş müharibəsindən çıxmalı idik və çıxdıq!

H.Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsində ən böyük təqsirkar mən sayılıram. Amma, məni ittiham edənlər, o zaman siz də cavab verəcəksiniz - hamımız məsuliyyəti bölüşdürəcəyik. Mən əsas yükü öz boynuma götürürəm, amma hamısını mənim üstümə atıb qaçmayın - yenə də haqsızlıq olar. [...] Kim ki Azərbaycan xalqına xəyanət edib - cəzasını çəkir. Bütün xəyanətlərin başında duran H.Əliyev də öz cəzasını çəkəcək.

Surət Hüseynov... piyadaydı, əldə oyuncaqdı.

Ayaz Mütəllibov gəlsəydi mütləq Rusiyanın qoşununu da arxasınca gətirəcəkdi.

Biz hakimiyyətdən hərbi qiyam yoluyla uzaqlaşdırılmışıq. Bunu təşkil edən qüvvələrə gücümüz çatmadı. Sonradan bu hərbi qiyam siyasi qiyamla parlamentdə başa çatdırıldı və Heydər Əliyev hakimiyyəti qeyri-qanuni olaraq qəsb etdi.

Gəncə qiyamıyla başlamış və parlament yoluyla başa çatdırılmış dövlət çevrilişi Azərbaycanı müstəqillik, ardıcıl demokratik inkişaf yolundan sapdırdı. Az sonra respublikanın Müstəqil Dövlətlər Birliyinə daxil olması bu çevrilişin məntiqi sonluğu oldu və 4 iyun qiyamının əsl məqsədini açıq göstərdi.

Vaxt ötəcək, zaman keçəcək, yeni-yeni faktlar aşkarlanacaq və o zaman iqtidarda olduğumuz bir ilin uğurları ilə uğursuzluqlarını, demokratik qüvvələrin Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etmək üçün XX əsrdə göstərdikləri ikinci cəhdi daha düzgün və dolğun qiymətləndirmək mümkün olacaq.

Bu m r h l d  m ğlubiy timiz  baxmayaraq, mən bu gün də tam əminliklə deyə bilərəm ki, bizim strateji x ttimiz, seğdiyimiz müstəqillik, demokratiya v  liberal islahatlar yolu Azərbaycan xalqının mənafeyinə uyğun yeganə düzgün yoldur.

Milli müstəqillik əldə etmək imkanımıza v  Azərbaycanda demokratik cəmiyyət qurmağın m mk nl y n  şübhə ilə yanaşanlar da tezliklə bu sözlərdə n  dərəcədə böyük həqiqət olduğunun şahidi olacaqlar.

Qarabağ haqqında

Qarabağ məsələsi adıyla Azərbaycanın müstəqilliyinə Rusiya imperiyasının birbaşa iştirakı və qurmasıyla təcavüz edilir. Deyək ki, Moskva Yanvar qırğını törətdi. Azərbaycan xalqı buna dözdü və Rusiya imperiyasına qarşı mübarizəsini davam etdirdi. Sonra Xocalı qırğını törətdi, bu da Azərbaycan xalqının müqavimətini gücləndirdi, rus ordusunu Azərbaycandan uzaqlaşdırdı. Rusiya buna dözmədi, əvvəlcədən qızısdırdığı Ermənistanın əliylə Azərbaycanın quzeyinin 20 faizini işğal altına aldı; guya bunu Dağlıq Qarabağ erməniləri etdi. Sözsüz ki, Dağlıq Qarabağda yaşayan 100 min erməninin buna gücü çatmazdı (hətta arxasında duran Ermənistanla birgə də). Burada separatçılarla Ermənistan qüvvələri və Rusiyanın qüvvələri birləşdirildi, üçlükdə bu məsələni həll etdilər, xarici ölkələrdən də güclü dəstək aldılar (çox təəssüf ki, burada İranın da əli oldu).

Rusiya çox gözəl bilir ki, Azərbaycan tam müstəqil dövlət olarsa bütün Qafqaz onun əlindən çıxar. Ermənistan da fikirləşir ki, Azərbaycan müstəqil olsa vaxtilə bütün Sovetlər Birliyində at oynadan ermənilərin heç Qafqazda da nüfuzu qalmayacaq. İran da düşünür ki, Azərbaycan müstəqil olsa Güneyin də müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparılacaq ki, bu da İranın tale məsələsidir. Bax, buna görə də onların hamısı bu məsələyə quduzcasına girişiblər və heç bir şeylərini əsirgəmədən bu yolda qoyurlar.

Ümumən Qarabağ problemini 3 aya, 5 aya həll etmək mümkün deyil, ona görə ki, Rusiya da burada öz mövqeyini itirmək istəmir. Onun bu bölgədə hələ az-çox mövqeyi var və buna görə də Ermənistanı özündən asılı saxlayacaq.

Biz bu durumla sülhə getsək Azərbaycançün xeyirli olmayacaq, çünki Azərbaycanı məğlub ölkə kimi tanıyırlar. Amma hər hansı bir xalq hələ məğlubiyyətini boynuna almayıbsa, demək, məğlub deyil və mübarizəsini davam etdirməlidir. Bununçün ölkədə güclü ordu islahatı getməli və ordu, döyüşən qüvvələr yaradılmalı və xalq öz torpağının azad olunması uğrunda mübarizəyə hazır olmalıdır. Məhz bundan sonra təzyiq edərək məsələləri siyasi yolla həll etmək müəyyən qədər mümkün olacaq, belə olmasa mümkün deyil.

...Qarabağ problemi artıq tamam düyünlənib - Rusiya bu məsələyə bir-iki düyün də artıq vurub. Onun açılma üsuluna gəlicə, bir neçə siyasi gedişlər etmək olar. Məsələn, mənəcə, Qafqaz evi yaratmaq uğrunda mübarizə aparmaq zəruridir; Gürcüstan da, Azərbaycan da Rusiyanın onlara təzyiqindən xoşlanmır və ona müqaviməti gücləndirmək istəyir. Bu iki dövlət əlbir olmalı, sıx iş birliyi yaratmalı, buraya Çeçenistanı da cəlb etməlidir. Ümumiyyətlə, öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan bütün Qafqaz xalqlarının qüvvəsi Rusiyanın Qafqazdakı hərbi və siyasi nüfuzunu zəiflətməyə, onu buradan uzaqlaşdırmağa səfərbər edilməlidir. O uzaqlaşdırıldıqdan sonra, əlbəttə, Ermənistan-İran bloku da zəifləyəcək və zəncir başlayacaq açılmağa. Bundan sonra Ermənistanla danışıqlar asanlaşacaq...

Biz hakimiyyətdə olduğumuz müddətdə Ermənistanın qüvvələrini sıxışdırıb Azərbaycanın işğal olunmuş rayonlarından çıxartdıq. Erməni qüvvələrini Goranboydan, Ağdərədən çıxartmışdıq. Laçından artıq çıxarırdıq. Ermənilər özləri artıq etiraf edirlər ki, hətta Xankəndinin köçürülməsi üçün Yerevanda plan hazırlanırdı. Və o zaman erməni münaqişəsində Azərbaycan üçün ən yüksək qələbə dövrü idi. Ter-Petrosyan mənə yalvarırdı ki, atəşkəs edək, gəl danışıq. O vaxt mən dedim ki, səninlə danışmaq olmaz. Səninlə nə cür danışıcağıq?

Sonradan mənə xaricdən: Türkiyədən, Almaniyadan, Rusiyadan xahiş etdilər ki, mümkün deyil, siz hökmən ikiniz danışmalısınız. Qərar oldu ki, müharibəni dayandıraq və danışıqlara gedək, sonra da qaçqınlar Kəlbəcərə qaytarılsın. Burada BMT-nin də təsiri olmuşdu.

18 iyunda Kəlbəcərdən ermənilər çıxmalı idilər. 14 iyunda mən Amerika səfirinə zəng etdim ki, məsələnin yerinə yetirilməsi üçün nümayəndələr göndərilsin. Ağdamda artıq nümayəndəlik yaradılmışdı ki, bu məsələ həll olunsun. Ermənilər Dağlıq Qarabağdan Amerika səfirliyinə bildirmişdilər ki, biz bilmirik kimlə danışıq: Elçibəylə, yoxsa S.Hüseynovla - Azərbaycanda ikihakimiyyətlik yaranıb; nə vaxt tək hakimiyyətlik olacaqsə məsələni onda həll edərik. Rusiya da bunu çox gözəl bilirdi. Və elə etdi ki, tamamilə qarışıq vəziyyət yaransın və hakimiyyətimiz dağılsın. Buna da nail oldular.

Rusiyanın Qafqazdan əli-ayağı çəkilməyincə Qafqazda etnik-milli məsələlər həll olunmayacaq.

Sülh yolu qaçılmazdır. Bunun bir neçə səbəbləri var. Birincisi, Azərbaycan xalqı bunu istəyir. İkincisi, Ermənistan xalqı özü də sülh istəyir, bu mücadilədən, ağırlıqdan, iqtisadi çətinlikdən yorulub. Üçüncüsü, dünya dövlətlərinin hamısı bunu istəyir, ictimai təşkilatlar bunu istəyir - NATO da istəyir, BMT də istəyir, ATƏT də istəyir, İslam Konfransı Təşkilatı da istəyir ki, sülh olsun. Təkcə Rusiyadakı və Ermənistandakı hərbi qüvvələr bunu istəmir. Ancaq onlar bunun qarşısını asanlıqla ala bilməzlər. Rusiyadakı və Ermənistandakı hərbi dairələrdən başqa, müharibə istəyən hərbi dairələr yoxdur. Bir də İranda belə qüvvələr var ki, Qafqazda vəziyyətin kəskinləşməsində, Azərbaycanın pis vəziyyətə düşməsində maraqlıdırlar.

Bu 3 qüvvə çox haçalı qüvvədir. Bu 3 qüvvənin qarşısını dünya ictimaiyyəti, diplomatik qüvvələr, beynəlxalq qüvvələr asanlıqla ala bilər.

R.Köçəryanla işləmək yeni adam olduğu üçün müəyyən qədər vaxt aparacaq. Bu vaxtın uzadılmasında «nə müharibə, nə sülh» devizi Rusiyaya əl verirdi ki, Qarabağ onun əlində olsun, istədiyi vaxt bu Qarabağ problemini Ermənistanın, istədiyi vaxt da Azərbaycanın başına vurub istədiyini etsin.

Qafqaz artıq bütövlükdə dünya ictimaiyyətinin, dünya dövlətlərinin, böyük təşkilatların (ATƏT, BMT, NATO) gündəliyinə gəlib. Yəni Avropada sakitlik yaranıb. İndi Kosovo məsələsini də həll edəcəklər. Avropada elə bir gərgin ocaq yoxdur.[...] İndi Şimali Qafqazda müəyyən hadisələr: abxaz-gürcü, osetin-gürcü məsələsi, Ermənistan-Azərbaycan prblemi qalır. Bu məsələ gərgin ocaqdır. Bu gərginliyi aradan götürmək üçün dünya dövlətləri buna meyl edəcək. Amerika Xəzər dənizi hövzəsini öz milli maraq dairəsinə keçiribdir. Bu, təkəcə iqtisadi məsələ deyil, təkəcə siyasi məsələ deyil, həm də hərbi məsələdir. Amerika bu siyasətdə ardıcıl olacaq.

Söhbət Qarabağda ermənilərin yaratdıqları və müstəqil daxili, xarici siyasəti, öz ordusu olan bir qurumun Azərbaycan tərəfindən tanınması təhlükəsindən gedir. Biz (Elçibəy iqtidarı - **tərtib.**) müharibəni bundan da əlverişli şərtlərlə başa çatdırma bilərdik, ancaq milli xəyanət yolunu tutmadıq. [...] Şübhə etmirəm ki, Azərbaycan xalqı kimlərsə vəzifə və hakimiyyət ehtirasları naminə torpaqlarının qurban verilməsi ilə barışmayacaqdır.

Xarici siyasət haqqında

Bütün xarici siyasətlər milli mənafe baxımından həll edilir.

[Birillik hakimiyyət dövründə] fəaliyyətimizin çox mühüm sahəsi olan xarici siyasətdə uğurlarımız da oldu, uğursuzluqlarımız da. Lakin ümumi şəkildə götürsək deyə bilərik ki, biz məhz xarici siyasət sahəsində qazandığımız nailiyyətlərin qurbanı olduq.

Xarici siyasət sadəcə 5 ölkəyə getdin-gəldin deyil. Xarici siyasətin strategiyası və taktikası var. Dostunu və düşməni müəyyənləşdirməlisən - dövlət siyasəti budur; "hamı bizim dostumuzdur" prinsipi yanlıştır. "Hamının dostu" olan dövlət əldə-ayaqda oynadılır.

Biz (Elçibəy iqtidarı - **tərtib.**) xarici siyasətimizi onun üstündə qururduq ki, kim bizə dost olacaqsız biz də ona dost olacağıq, bu şərtlə ki, o həm də demokrat olsun. Ona görə harada demokrat varsa biz onların yanındaydıq, harada diktatura varsa biz ona qarşıyıq.

Şəksiz, Azərbaycanın xarici siyasətində Avropaya yönəliş, Avropa uğurlarına yönəliş doğru xətdir. Xarici siyasətdə Ukrayna-Gürcüstan-Azərbaycan-Moldova xəttinin möhkəmləndirilməsi uğurlu siyasətdir. Biz bunu belə qiymətləndiririk. Çalışılmalıdır ki, bu cür xətt Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistanla da sıx olsun.

[GUAM birliyi] o üçlüyü (Ermənistan-Rusiya-İran birliyini - **tərtib.**) poza bilməz (bu, çətinlikdir), amma Rusiyanı əvvəlki vəziyyətindən 50-60 faiz təcrid edə bilər; bu zaman Azərbaycanın və Gürcüstanın mövqeləri güclənər və Rusiya artıq burada istədiyini edə bilməz. Biz bu birliyin tərəfindəyik. Ona Türkiyə, Rumıniya və Qara dəniz ətrafı ölkələr də daxil olmalıdır, çünki Rumıniya, Türkiyə, Bolqarıstan, Ukrayna, Moldova və Gürcüstan uzun müddət Rusiyanın əzabını çəkmiş ölkələrdir.

Çinlə siyasətimiz soyuqdu. Mən deyirdim ki, Çində 40 milyon türk var. Bəs niyə onlara azadlıq vermirsən? [...] Sən mənim millətimi zəlif etmisənsə mən sənə necə dost ola bilərəm?

...Son vaxtlar Doğu Türküstanda, bildiyiniz kimi, uyğur türkləri ayağa qalxdılar. Orada məsələ nə cürdür? Paytaxtı Urumçi şəhəri olan Sincan əyalətinin tam muxtariyyəti var: özünün

idarəetmə sistemi, məktəbləri, dini mərasimləri və s. Uyğurlar Çinlə tamamilə uyşmaz haldadırlar. İndi azadlıqları uğrunda mübarizə aparırlar və buna nail olacaqlar. Çinin dağılması prosesi oradan başlanacaq.

Qəribədir, biz Ermənistanla düşmənlik, müharibə aparırıq. Yunanıstan da Ermənistana köməklik edir. Mən onunla - düşmənim müdafiə edən bir dövlətlə necə dost ola bilərəm? Artıq o, mənim düşmənimdir. Sadəcə, çalışaq ki, düşmən olmayaq. Buna görə də Yunanıstanla mənim münasibətim həmişə soyuq olub. Qoy çıxıb desin ki, bizimçün Ermənistan da, Azərbaycan da eynidir. Yoxsa bir tərəfi müdafiə edib, obiri tərəfi söyəcəksə, türkcə düşmənçilik edəcəksə onunla dostluğum tutmaz.

Vaxtilə mən Bolqarıstanın əleyhinəydim - bu ölkəni düşmən kimi tanıyırdım. Son illərdə türklərlə düşmənçiliyi atıb. Onlara imkan yaradıb. Vəssalam, niyə onunla düşmənçilik etməliyik? Türklərlə düşmənçiliyi yerə qoyubsa buyursun, dostluq edək.

...Mən Livyanın başçısı Qəzzafiyə gəncliyimdə müsbət baxırdım - elə bilirdim ki, bu, bir inqilabçıdır. Sonra gördüm ki, yox, bu, başqa cəmiyyətin adamıdır və qəddar bir insandır. Bir neçə dəfə məni Liviyaya çağırırdı, dedi ki, nə kömək istəyirsiniz eləyim. Ancaq mən bu təkliflərdən imtina etdim, çünki əməkdaşlıq edəcəyim dövlət gərək demokratik olsun.

Məni İran da, Səddam Hüseyin hökuməti də, Livan da rəsmi səfərə dəvət etdi, ancaq bildirdim ki, o cür yırtıcı, irticaçı dövlətlərə getməyəm - bu, mənə yaraşmaz. Deyək ki, getdim İraqa, Səddam Hüseyin də məni yaxşı qarşıladı. Hətta yardım da etdi. Bəs Səddamın günahsız məhv etdirdiyi minlərcə adamın ailələri deməzmi ki, sən də namərd oldun? Bəs onların ah-naləsi necə olsun?!

...Misirdə də sərt rejim var, ancaq orada dünyəvi dövlətdir - qanun var, parlament var, başqa demokratik institutları işləyir. Deyirdim ki, hə, Misrə gedəcəyəm, İsrailə gedəcəyəm.

Doğrudan da, İsraildə güclü demokratik cəmiyyət var. [...] Hər bir xalq azadlıq mübarizəsi aparır. Yəhudi xalqı da min illərdir yurdundan, yuvasından dağılmış haldadır. İsrail onun ana vətənidir. Niyə gəlib burada məskunlaşmasın? Yaxşı, gəlib burda məskunlaşsın və deyir ki, bura mənimdir. Sən niyə onu məhv etməlisən? [...] Yox, mövcud ərəb torpaqlarını almır, sadəcə deyir ki, mənim ərazim buradır.

Nə cür oldu - 1948-də elan etdilər ki, Fələstin bir muxtar dövlət, İsrail bir muxtar dövlət olaraq ikisi də yaşasın. Fələstin dedi, yox, mən bunu qəbul etmirəm - mən müharibə aparacağam. Onda dedilər ki, qoy konfederal dövlət olsun. Gördülər ki, bu konfederal dövlət də baş tutmur, İsrail özünü müstəqil dövlət elan etdi. Uzun müddət başladı mübarizəyə, mövqeyini möhkəmləndirməyə. İsrail Süveyş kanalına qədər böyük bir ərazini tutmuşdu. Ancaq sonra qayıtdı verdi, ona görə ki, yəni mənim ərazim budur - sən məni tanı, mən də sənin ərazinə gəlmirəm. Başqa sözlə, yəhudilər öz müqəddəratını təyin edən xalqdır.

Çoxları deyir ki, yəhudi xalqı islama, xristianlığa düşməndir. Bu, tamam boş fikirdir. O nə islamın, nə də xristianlığın düşmənidir. Sadəcə olaraq, yəhudilər dünya kapitalında həmişə çox fəal rol oynayıblar. Əllərinə böyük kapital yığıblar. Bir çox ölkələrin kapitalına yiyələndiklərinə görə inhisar da bunların əlinə keçibdir. O inhisarı məhv etməkçün yəhudilərə qarşı müharibə elan ediblər. Bunu bir vaxt İngiltərə etdi. Sonra Almaniyada elədilər. Təkcə bu dövlətlərdə yox, Polşada, Rusiyada, Çexoslovakiyada da maliyyə yəhudilərin əlindəydi. Elə buna görə də onları qırırdılar ki, maliyyələrindən məhrum etsinlər. Bu, sadəcə bir talandı, çünki yəhudilərin əlində min tonlarca qızıl toplanmışdı.

Bu gün İran niyə İsrailə qarşı çıxır? O bilir ki, İsrail bir dövlət kimi qüdrətə çevrilsə Yaxın və Orta Şərqi maliyyəsində əsas aparıcısı olacaq. Buna görə də indidən onunla mübarizə aparır.

Kimin İsraildən, yəhudidən xoşu gəlmirsə deyir ki, Əbülfəz yəhudilərin agentidir, sionistdir.

Türkiyə haqqında

Bəs dostumuz kimdir? Əlbəttə, hamıdan öncə qardaş Türkiyə. Tarixən də belə olub. Biz bir millət, iki dövlətik.

Azərbaycan Cümhuriyyəti cəmi iyirmi üç ay yaşadı və bu qısa ömrüylə bu dövlət quruluşunun türkçün nə qədər yararlı olduğunu göstərdi. Mustafa Kamal bunu anındaca gördü, götürdü və inkişaf elətdirdi. Çürümüş əski Osmanlı sultanlığının xarabaları üzərində gənc Türkiyə Cümhuriyyətini qurdu və onun üstündə də durdu.

Türkiyənin inkişaf edərək qabağa yürüməsi, yüksəlməsi, Avropayla çulğlaşması, Avropa və Asiyada önəmli yer tutması bu dövlətin özülünü Atatürkün düzgün qoymasındadır. Müqayisə aparaq. Osmanlı dövləti də imperiyaydı, rus imperiyası da. Hər ikisi çökdü, dağıldı. Hər ikisinin yerində cümhuriyyət yarandı. Birinin yaradıcısı Atatürk oldu, obirininkisə Lenin (sonra Stalin). Hər ikisi yeni dövlət qurdu. Baxın, Atatürkün qurduğu dövlət bu gün də inkişaf edir, demokratiyaya doğru yürüyür, Avropa və Asiyanı bir-birinə çulğaşdırmağa çalışır və bu dövlətin hələ yüz illərcə yaşayacağı şübhə doğurmur. Amma Rusiyada qurulan dövlətin özülü düzgün qoyulmadığına görə, yenə də imperiya xisləti daşdığına görə, yenə başqa xalqları zülm altında saxladığına, onlara azadlıq vermək istəmədiyinə görə, dünyanı hədələdiyinə görə 70 ildən sonra tam dağıldı. Atatürkün dahiliyisə oradadır ki, onun qurduğu cümhuriyyətdə hakimiyyət qeydsiz-şərtsiz milləttir və onun üstündə qurulubdur, Böyük Millət Məclisi də həmişə bu məsələləri yerinə yetirir.

Avropanın müasir orduları üzərində ilk böyük və ruhverici qələbə məhz Türkiyədə qazanılmış, onu da Atatürk əldə etmişdi.

[1988-1991-də] biz düşmüşdük amansız bir qasırğanın içinə, vuruşurduq, yeganə müdafiəçimiz, dostumuzsa Türkiyəydi.

Bu mübarizədə (1988-93 arasında - **tərtib.**) təkləndik, bizə az-çox yaxın olan Türkiyəyə bir qardaş kimi ürəkdən istəsə də erməni-rus-fars üçlüyünün içərisinə girərsə ilişə biləcəyini gördü - o, münafişəyə qoşulsaydı Türkiyənin öz taleyi çox acınacaqlı ola bilərdi, o, bu dövlətlərin arzuladığı müharibəyə cəlb oluna bilər və sonradan, ola bilsin, Rusiya da bundan yararlanaraq Suriya, Yunanıstan və başqa dövlətləri (hətta Bolqarıstanı da) onun əleyhinə qaldıra bilərdi. Rusiya əslində bunu gözləyirdi. Ona görə də Türkiyə məsələyə olduqca ehtiyatla yanaşmağa məcbur oldu və ordusu, hərbi qüvvələri olmayan Azərbaycan təkləndi, torpaqları işğal edildi.

O zaman rəhmətlik Turqut Özal`la söhbət etdik, mənə söz verdi ki, Türkiyə hər il Azərbaycandan 2 min tələbə götürəcək və onların bütün təhsil xərclərini ödəyəcək. Əgər biz beş il hakimiyyətdə qalsaydıq bu, 10 min tələbə edəcəkdi. Ancaq bizdən sonra bunun üstündə durmadılar, hər şey pozuldu, yarımçıq qaldı. Bizdən sonrakıların siyasətinin ən mənfur cəhətlərindən birisi o oldu ki, özümüzdə neyləmişdi cəhənnəmə, gərək Türkiyənin yaratdığı şəraiti dağıtmayaydı; həmin həqiqətən qaradaşlıq yardımından istifadə etməklə gələcək çatışmazlıqları aradan götürməkdən ötrü böyük kadr potensialı, kadr ehtiyatı yarada bilərdik.

Bu gün müsavətçiliyin həmin üç tərkib hissəsi Türkiyənin özündə uğurla yüksəlişə gedir. Çünki Türkiyədə türkçülük haqqında Azərbaycandakına nisbətən daha çox kitablar yazılıb: türkçülük nədir, onun əsaslarını nə təşkil edir və b.? Türkiyə Avropaya yaxındır deyə çağdaşlıq da burada özünə daha çox yer tapıb, Azərbaycana nisbətən inkişaf edib. Türkiyə də bizdən qabaq islam dövlətçiliyini saxladığına görə orada islam mədəniyyəti xeyli irəli gedib... Başqa sözlə, bu ölkədə həmin üç təməlin üçü də inkişaf edir, indi qalır onların sintezi, yəni türk-islam, türk-çağdaşlıq və islam-çağdaşlıq sintezi.

...Türkiyə Azərbaycana nisbətən inkişaf etmiş ölkədir və türk etnosunun da hansı daha çox irəli getsə inkişaf etməyən ona meylli olur. Biz də Türkiyəyə meylliyik, çünki o, bizdən çox irəli gedib. Türkmənlər, özbəklər, qazaxlar... da bizə meyllidirlər, bizə dərin hörmətlə yanaşırlar, Azərbaycanı özlərinə örnək göstərirlər, çünki biz də onlardan bir az qabaqdayıq. Ona görə də mən Bakıda Türkiyənin səfirliyi açılanda dedim ki, türklər üzünü gündöğəyə çevirməlidir; yəni Türkiyə inkişaf etmiş dövlət kimi bizə yaxınlaşmalıdır, biz nisbətən inkişaf etmiş ölkə kimi Orta Asiyaya yaxınlaşmalıyıq, Orta Asiya nisbətən irəli getmiş ölkə kimi daha da uzaq doğuya - Monqolustana yaxınlaşmalıdır. Yəni axın üzünü gündöğəyə dönməlidir; inkişaf etmişlər bir-birinə yardım edə-edə problemlərini aradan götürməlidir. Bunun başqa yolu yoxdur. Bu da normaldır.

Türkiyədə demokratik dəyərlər, məsələn, Azərbaycanla müqayisədə ölçüyəgəlməz dərəcədə inkişaf etsə də bu ölkədəki demokratik institutlar Avropa standartlarına cavab vermir, orada demokratik islahatlara hələ ciddi ehtiyac var. Çox uzağa getməyə - Türkiyə Anayasa (Konstitusiya) Məhkəməsinin sədri bu yaxınlarda etiraf etdi ki, onun ölkəsində məhkəmələr müstəqil deyil... Təəssüf ki, Türkiyədə istər qanunverici, istər icraedici, istər məhkəmə hakimiyyətləri, istərsə də mətbuat Avropa standartlarına tam uyğunlaşdırılmayıb.

Demokratiyanın özülü sayılan hakimiyyətlərin dəqiq bölgüsü məsələsi birbaşa insan hüquqlarıyla bağlıdır. Buna əməl edilməməsi hökmən ölkədə demokratiyanın pozulmasıyla nəticələnə bilər. Məsələn, Avropada uzaqbaşı bir, ya iki jurnalist həbsxanaya düşər bilər, ancaq Türkiyədə onlarca jurnalist dustaqdır. Yaxud Türkiyədə məhkəmədən qabaq cəza vermə hallarının olması heç kəsə sirr deyil. Buradakı həbsxanalar da Avropa tələblərinə uyğun gəlir. Bunlar ciddi şərtlərdir. Avropa Birliyinə girmək insan haqlarını yüksək səviyyədə qorumağı bacarmaq deməkdir. Mən inanıram ki, Avropa Birliyiylə əlaqələr Türkiyədə demokratiyanın daha da inkişafına müsbət təsir göstərəcək. Fikrimcə, Türkiyə nə qədər süni və təbii əngəllərlə qarşılaşsa da bu yolla getməli və ondan imtina etməməlidir.

Ancaq bir şeyi də boynumuza almalyıq ki, Türkiyənin xarici siyasəti, diplomatiyası zəifdir - onun Xarici İşlər Nazirliyi bu məsələylə də bağlı zəif işləyib. XİN gərək Avropa dövlətləriylə ayrı-ayrılıqda danışıqda, onlardakı Türkiyə haqqında yanlış təsəvvürləri dağıdaydı, sübut edəydi ki, bizdəki problemlərə bütün Avropa dövlətlərində də az, ya çox dərəcədə rast gəlmək mümkündür. XİN gərək Fransada, Almaniyada, başqa Avropa ölkələrində müxtəlif məzmunlu təbliğat yığıncaqları keçirəydi, məhkəmə disputları təşkil edəydi, Türkiyənin məhkəmə orqanlarının ədalətinə Avropanı inandırardı. Bir çox şeyləri Avropada hökmən təbliğ etmək lazımdır, ancaq təəssüf ki, XİN-nin bu sahədə fəaliyyəti çox süstdür. Mən bu sözləri Türkiyənin özündə də demişəm, bildirmişəm ki, bu ölkənin dış siyasəti dışsızdır - nazirliyin başçıları ilk vaxtlar bir qədər fəallaşırlar, sonra yenə süstləşirlər.

Çox qəribədir ki, Türkiyə hətta Avropadakı türk cəmiyyətləriylə də yaxşı münasibətlər qura bilmir - onlar başlı-başına buraxılıb, halbuki Fransa, Almaniya, İngiltərə və başqa ölkələrdə yaşayan minlərcə Türkiyə vətəndaşı öz ana yurdundan ötrü ürəkdən yanırırlar və çox şey bacarırlar.

Türkiyə Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edən qüvvədir, Rusiya Ermənistanın tam tərəfindədir, deməli, onların münasibətləri bir tarazlıq yaradır və Amerika da bu tarazlıqda iştirak edir, məsələni sülh yoluyla həll etməyə çalışır. Həmin zaman bu diplomatik xətt xeyirliyi - Rusiya əleyhimizə hər hansı bir təşəbbüsdə bulunsaydı Türkiyə diplomatiyası onu sıxışdırardı və bu məsələdə Amerika daha çox bitərəf mövqe tutmağa çalışardı. Sonradan gördülər ki, bu yol Rusiyaya sərf etmir, Türkiyəni bəhanəylə uzaqlaşdıraraq Fransanı ora gətirdilər. Fransa da Ermənistanı meyilli olduğuna görə Amerika bu məsələdə təkləndi. Əslində Amerikanı ora Azərbaycanın tələbiylə salmışdılar.

Türkiyə televiziyanın iyirmi kanalı var, hansına baxırsansa bir-birindən yaxşı verilişlərdir. O təsirdən qaçmaq çox çətinidir...

ABŞ haqqında

Boynumuza almaliyiq ki, Avropa və Amerikanın çağdaş dünya tərəqqisinin lokomotivinə çevrilməsində demokratiya, o sıradan liberalizm əvəzsiz rol oynayıb.

O zamanlar da mən deyirdim ki, Stalin, Hitler, Mussolini, Franko kimi cəlladlar, məsələn, İngiltərə və Amerikada hakimiyyətə gələ bilməzdilər, çünki həmin vaxtda İngiltərə və Amerikada möhkəm demokratik cəmiyyət vardı. Doğrudur, İngiltərə və Amerikada da o təbiətli adamlar ola bilərdi, amma onları hakimiyyətə buraxmazdılar.

...Bəziləri belə düşünürlər ki, ABŞ və başqa Qərb dövlətlərini Azərbaycanda yalnız neft maraqlandırır. Qəti əminəm ki, insan hüquqlarının etibarlı şəkildə qorunmasını dünyada çox vacib təhlükəsizlik amili kimi qəbul edən Qərb ictimaiyyəti Azərbaycanda demokratiyanın təmin edilməsini iqtisadi maraqlardan heç də az qiymətləndirmir.

...Biz (Elçibəy iqtidarı - **tərtib.**) Rusiyanın nüfuz dairəsindən çıxmağa çalışırdıq, istəyirdik ki, Avropaya, ABŞ-a, ümumiyyətlə, qabaqcıl dünyaya qoşulaq, siyasətimizin istiqamətini tam dəyişək.

Biz fikirləşirdik ki, Amerikanın kiçik dövlət modelini Azərbaycanda quracağıq.

...Təcrübəsiz olmağımıza baxmayaraq, dövlət quruculuğunda götürdüyümüz xətti çoxları bəyənirdi. Açıq bildirirdik ki, Amerika tipli dövlət qurmaq istəyirik. Sadəcə, bizdə parlamentin iki palatası olmayacaqdı - kiçik dövlətdə buna ehtiyac yoxdur. Biz dövlət katibi strukturunu ona görə tətbiq etmişdik. Gələcəkdə onu inkişaf etdirib həm xarici işlər nazirini, həm də dövlət katibini qovuşdurmaq niyyətindəydik. Sonra vitse-prezidentlik haqqında düşünürdük.

Bizim yüksək texnikaya ehtiyacımız var. Çağdaş sənaye texnologiyasının ən güclüsü Almaniyaadır. O həm davamlı, həm uzunmüddətli, həm də nisbətən yaxındadır. Yaponiyadan, ya da Amerikadan gətirəcəksən - yolda nə qədər sınaq, dağılacaq. Amma Almaniya da neft texnologiyası yoxdur, Amerikada, İngiltərədəsə var. Həmin texnologiyanı gətirməkçün bu dövlətlərlə yaxınlıq lazımdır. Yoxsa gedib İranla müqavilə bağlayaq? O, öz neftini çıxarda bilmir, bizimkini necə çıxaracaq? Rusiyanın da müasir texnologiyası yoxdur. [...] Biz Rusiyadan nə götürə biləcəyik?

Amerikaya bildirsən ki səninlə dost olmaq istəyirəm, deyəcək nə eləyim? Gərək izah edəsən ki, səninlə ona görə dost olmaq istəyirəm ki, sən buradan neft çıxarasan, mənə neft texnologiyası verəsən, müəyyən demokratik institutların qurulmasına kömək edəsən, gələcəkdə mənə NATO-ya götürəsən ki, dünya səviyyəsində birdəfəlik təhlükəsizliyim təmin olunsun - bu, mənim marağımdır. Sən də neft götürəcəksən, səndən ötrü burada kommunikasiyalar qurulacaq və Orta Asiyaya çıxışın yaranacaq, burada ən strateji mövqeyi ələ keçirəcəksən - bu da sənin marağındır.

...Belə qərara gəldik ki, Minsk qrupunda üçlük olsun - heç kim Qarabağ məsələsinin həllində yekun söz sahibi sayılmasın, özünü ağa göstərərək burnunu hara gəldi soxmasın.

Türkiyə Azərbaycanın mövqeyini müdafiə edən qüvvədir, Rusiya Ermənistanın tam tərəfindədir, deməli, onların münasibətləri bir tarazlıq yaradır və Amerika da bu tarazlıqda iştirak edir, məsələni sülh yoluyla həll etməyə çalışır. Həmin zaman bu diplomatik xətt xeyirliydə - Rusiya əleyhimizə hər hansı bir təşəbbüsdə bulunsaydı Türkiyə diplomatiyası onu sıxışdırardı və bu məsələdə Amerika daha çox bitərəf mövqe tutmağa çalışardı. Sonradan gördülər ki, bu yol Rusiyaya sərf etmir, Türkiyəni bəhanəylə uzaqlaşdıraraq Fransanı ora gətirdilər. Fransa da Ermənistana meyilli olduğuna görə Amerika bu məsələdə təkləndi. Əslində Amerikanı ora Azərbaycanın tələbiylə salmışdılar.

907-ci düzəlişi tətbiq edərkən, ola bilsin ki, Amerikanın başqa yolu yoxdu. Nəyə görə? Ermənistanla müharibədə Ermənistanı tamam blokadaya salmışdıq, onu tamam iflic etmişdik. Amerikasa bizə müharibə elan edə bilməz, birbaşa təzyiq edə bilməz. Bu, bizə dolayısı təzyiqin bir formasıydı. İş burasındadır ki, Ermənistan da bizi təcrid etmişdi və burada Rusiyanın əli vardı. Bizim marağımızdaydı ki, qatarlar Naxçıvana da işləsin, Ermənistana da, çünki dəmiryolunun bağlanması istəmirdik. Ancaq Rusiya onu Ermənistanın əliylə bağlatdırdı. Əvəzində biz də Ermənistana gedən başqa yolları kəsdik. Qazax-İcevan və başqa maşın yollarını bağlatdırdıq ki, sən də getmə. Bu da bizim cavab təzyiqimizdi. Amerika da onu bizə bağışlamadı.

[Kələkidə olarkən] doğma camaatım mənə arxa durdu, dayaq oldu. İnsafən başqa ölkələr, xüsusən ABŞ və Türkiyə tez-tez işə qarışdılar, bu iqtidarı silkələdilər ki, Elçibəy demokratik adamdır, o, demokratiyanı müdafiə edən şəxsiyyətdir, onu məhv etməyin.

Çox ciddi maneurlərin, Amerika səfirliyinin, Türkiyədəki müəyyən partiyaların, cəmiyyətlərin, ayrı-ayrı şəxslərin (onların hamısına dərin minnətdarlığımı bildirirəm) təzyiqi, müdaxiləsi nəticəsində Kələkiyə dəfələrlə hazırlanmış hücum əməliyyatları yarımçıq dayandırıldı.

ABŞ Dövlət Departamentində M.Olbrayt`ın müavinlərindən hansınınsa Əliyev`ə məktubu olub ki, ABŞ-da olarkən siz demokratiyanı yürüdəcəyinizə söz vermişdiniz və bunun ilkin şərtləri kimi siyasi liderlərin sərbəst fəaliyyətinə imkan yaradılmalıdır - Elçibəyin Bakıya qayıtmasına mane olmamağınızı arzu edərdik.

Qafqaz artıq bütövlükdə dünya ictimaiyyətinin, dünya dövlətlərinin, böyük təşkilatların (ATƏT, BMT, NATO) gündəliyinə gəlib. Yəni Avropada sakitlik yaranıb. İndi Kosovo məsələsini də həll edəcəklər. Avropada elə bir gərgin ocaq yoxdur. İsrail-Fələstin məsələsi də artıq siyasi müstəviyə gedir. İndi Şimali Qafqazda müəyyən hadisələr: abxaz-gürcü, osetin-gürcü məsələsi, Ermənistan-Azərbaycan problemi qalır. Bu məsələ gərgin ocaqdır. Bu gərginliyi aradan götürməkçün dünya dövlətləri buna meyl edəcək. Amerika Xəzər dənizi hövzəsini öz milli maraq dairəsinə keçiribdir. Bu, təkəcə iqtisadi məsələ deyil, təkəcə siyasi məsələ deyil, həm də hərbi məsələdir. Amerika bu siyasətdə ardıcıl olacaq.

ABŞ BMT-nin qayda-qanununa riayət edərək həmişə deyir ki, biz beynəlxalq hüquq, sərhədlərin toxunulmazlığı, ərazi bütövlüyü ideyasını müdafiə edirik. Buna bir misal çəkim. Bizdə Xalq hərəkatı başlandı, sonra Yanvar hadisələri oldu. Bütün dünya dedi ki, Qorbaçov Bakıya ordu yeritməkdə düz edir və bu, SSRİ-nin daxili işidir - orada fundamentalistlər, millətçilər var və onlar ölkəni parçalamaq istəyirdilər; bu, yolverilməzdir. Üstündən çox yox, il yarım keçdi, biz müstəqil olduq və bizi Yanvarda ittiham edən dövlətlərin hamısı müstəqilliyimizi tanıdı. Yeni müstəqil dövlətləri də bütün dünya tanıdı. Beynəlxalq münasibətlərin qaydası belədir - hamı gerçəkliklə hesablaşır.

ABŞ öz azadlığı uğrunda mübarizə aparən xalqlara əməli kömək edir; bu, onun mənəvi borcudur - bir şərtlə ki, xalq bu mübarizəni aparsın. Çeçenistan hadisələri zamanı ABŞ orada insan haqlarının pozulduğunu, qan töküldüyünü bildirirdi.

Doğrudur, bir ölkənin bütün xalqlarını bir ad altında ümumiləşdirmək bəzən faydalı olur. Məsələn, amerikalılar bundan istifadə ediblər. İngiltərə imperiyasından çox narazılıq olduğunu görən ingilislər Amerikada dedilər ki, biz ingilis yox, amerikalı`yıq. Halbuki amerikalı milləti yoxdur; bu, yer adıdır. Ancaq onlar özlərini və burada yaşayan başqa xalqları "amerikalı" etməklə hamını ümumi ad altında birləşdirdilər, bununla da Amerikanın başqa xalqlarını

ingilislərdən itələmədilər; onlar hakimiyyəti öz əllərinə alaraq və hamını "amerikalı" edərək ispanları, italyanları, qızıldərililəri... öz ətrafına topladılar, qüdrətli bir dövlət qura bildilər.

Amerika cəmiyyəti bu saat nəyin üstündədir? Əsasən ailənin (özək ailədir) və cəmiyyətlərin. Amerikada yüz minlərcə cəmiyyət var: şikəstlər cəmiyyəti, çoxgünlər cəmiyyəti, küçədəyatanlar cəmiyyəti, itsevərlər cəmiyyəti və s. Ölkəni onlar saxlayır; dövlətin çox şeydən xəbəri yoxdur, o, çox şeyə qarışmır. Axı müxtəlif elmi-mədəni-idman tədbirlərinin keçirilməsinin, itlərə baxılmasının qayğısını niyə məhz dövlət çəkməlidir? Uyğun cəmiyyətlər var, bununla da onlar məşğul olurlar.

Rusiya haqqında

...Hətta kənar millətlər də... türklərlə qohumluqdan qürur duyublar. Məsələn, Rusiyanın Kazimirovu, Kantemiri, Karamzini, hətta Gertseni deyirlər ki, bizim etnosun (yəni rusların) damarında türk-monqol qanı axır; bundan niyə qorxuruq - onlar ki qəhrəman olublar, bununla fəxr etməliyik.

Başda İngiltərə olmaqla Avropa görür ki, Osmanlı imperatorluğuyla - TÜRK'lə bacarmaq olmayacaq, gənc Rusiya imperatorluğunu gücləndirir ki, yavaş-yavaş türk xanlıqlarını zəbt eləsin. Moskvanı böyüdürlər, Peterburqu böyüdürlər. Get-gedə Tatar xanlığı, Krım xanlığı məğlub edilir, Qazan xanlığı, Həştərxan xanlığı məhv edilir, bütün türk torpaqları zəbt edilir. Sıra Qafqaza yetişir.

Rusiya imperiyası Azərbaycan türklərini məhv etməkcün adını dəyişdirib, onları kiçik-kiçik hissələrə parçalayıb.

...Rus imperiyasıyla Qacarlar dövləti ...arasındakı müharibədə Qacarlar məğlub oldular və ölkənin bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getməyə məcbur oldular. Sonra da itirdiklərini geri qaytarmaqçün müharibə etdilər, ancaq qaytara bilmədilər.

Ruslar sonralar Almaniyanı, Koreyanı, Vyetnamı da elə bölmüşdülər. Dünyanın bölünmüş dövlətlərinin əksərində Rusiyanın əli var. Türkmənistanın özü də bölünərək yarısı Xorasanda qaldı; indi Xorasanda 1,5 milyon türkmən yaşayır. Yaxud Özbəkistanı götürək - özbəklərin torpaqlarını verdi Qazaxıstana. Bunlar istənilən anda düşmənçilik yaratmaqçün edilən gedişlərdi.

İndi rus imperiyası çöküb, dağılır. Haqq-ədalət öz yerini tapır. Onun gördüyü işlər tarixin təbii gedişinin zorlanmasıydı.

Rusiyanın Qafqazdan əli-ayağı çəkilməyincə Qafqazda etnik-milli məsələlər həll olunmayacaq.

Rusiya da, İran da bizə müstəmləkə siyasətiylə yanaşır. Deməli, onlara yox, Avropaya yaxınlaşmalıyıq.

Rusiya çox gözəl bilir ki, Azərbaycan tam müstəqil dövlət olarsa bütün Qafqaz onun əlindən çıxar.

Rus imperiyasından bütün dünya qorxduğu zaman bizim xalqımız Rusiyanın dəmir sərhəd pərdəsini əliyalın söküb atdı.

Qarabağ məsələsi adıyla Azərbaycanın müstəqilliyinə Rusiya imperiyasının birbaşa iştirakı və qurmasıyla təcavüz edilir.

Moskva Yanvar qırğınıni törətdi. [...] Sonra Xocalı qırğınıni törətdi.

Obiri tərəfdən də Rusiyaya qarşı təzyiqlərə başladıq ki, ordunu buradan yığışdır, sərhəd qoşunlarını da. Xarici ordunun ölkəmizdə olması artıq müstəmləkə olmağımız deməkdir.

...Hiss edirdim ki, Rusiyanın Baş Kəşfiyyat İdarəsi çevrilib mənə qarşı. Mənə ən azı 4-5 dəfə terror təşkil ediblər.

Bizə deyirlər ki, siz İrana qarşı, Rusiyaya qarşı düşmənçilik edirsiniz. Deyirik, yox, Rusiya bizə düşmənçilik edir. O, bizə düşmən kəsilibsə buna necə cavab vermək lazımdır - ağlaya-ağlaya, yoxsa yıxılıb-qalxmaqla? Düşmənlə düşmənçilik siyasəti yürütməli, ona özünə layiq cavab verməlisən. Biz elə güclü xalq deyilik ki, onu-bunu əzək. Biz sadəcə düşmənlərimizə qarşı mübarizə aparırıq.

Bu məsələni Rusiyanın Təhlükəsizlik Şurasında günlərcə müzakirə ediblər: neyləyək bu Azərbaycanla? Buna görə də bizi əsasən müharibəyə cəlb edirdilər ki, bəlkə müharibədə çökək, oturaq, iqtisadiyyatımız yeniləşmələrə imkan verməsin.

Bizə deyirlər ki, siz niyə İranla, Rusiyayla dost olmadınız; belə etsəydiniz yıxılmazdınız. Vəzirov Rusiyayla da, İranla da dostdu; bəs onu niyə yıxdılar? Ayaz Mütəllibov da eləcə. Bəs onu niyə saxlamadılar? Azərbaycanda yeni dövlət yaranmışdı və o dövləti saxlamaq çətindi. Bu dövlətin qalmasına nə İran, nə Rusiya, nə Ermənistan, nə də onları dəstəkləyən qüvvələr

raziydi. Bizim hakimiyyəti də onlar devirdilər və burada millətçi olub-olmamağımız rol oynamadı.

Rusiyanın demokratik qüvvələri ilə ilişkileri gücləndirmək lazımdır. Onların fikrini o məsələyə yönəltmək lazımdır - biz bunu Rusiyanın bizə qarşı pis münasibəti kimi qiymətləndiririk və xahiş edirik ki, Rusiya demokratları bu məsələdə öz təzyiqini göstərsinlər. Ən aşağısı, bitərəf qalmasınlar və Qafqazda barışıq yaratmağa kömək etsinlər.

Rusiya sülh məsələlərini, demək olar ki, bir il də geri atdı (1998-də Köçəryanı hakimiyyətə gətirməklə - **tərtib.**) və əgər 5 ildə düzələcəkdisə indi 6 ildə düzələcək. [...] Buna görə də Azərbaycanı və dünya diplomatiyasını belə bir fakt qarşısına qoydu ki, siz çalışmalısınız R.Köçəryanı hərbi fikirlərdən uzaqlaşdırasınız, onu yumşaq bir mövqeyə gətirəsiniz. O, belə bir mövqeyə gəlməyəcək. Nə qədər Rusiyaya lazım olacaqsa R.Köçəryan da bir o qədər hərbi psixozundan söhbət aparacaq və Azərbaycana xox gələcək.

Bizim Milli Məclis tamamilə doğru xətt götürübdür ki, əgər bizim Rusiya ilə bağladığımız müqavilələr dostluq xarakteri daşıyarsa onda Ermənistanı verilmiş 1 milyardlıq silahın istintaqı başa çatmayınca bu müqavilələr ratifikasiya oluna bilməz. Çox düzgün mövqedir - əgər Rusiya düşməndirsə bu nə deməkdir, biz nədən bəhs edək? Əgər dostuqsa bizə qarşı düşmənçiliklə hərbi siyasət yeridən Ermənistanı Rusiyanın 1 milyard dollarlıq silahın məsələsi həll olunmalıdır və ondan sonra biz öz fikrimizi bildirəcəyik.

Bəli, GUAM Rusiyanın Şərqi doğru təzyiqlərinin qarşısının alınmasında sədd olduğuna görə belə ittifaqın yaranmasının tərəfdarıyam.

...MDB əslində yenə də ölüdür. Onun heç bir şeyi yoxdur. Onun üzvlərinin özləri etiraf edirlər ki, qəbul olunmuş neçə yüz sənədin heç biri işləmir. Bu, "yaşamaq" demək deyil axı. Rusiya onu sadəcə olaraq bir forma kimi saxlayır (Belarusun da marağı var) ki, lazım gələrsə keçmiş Sovet respublikalarının başına vurmaq üçün toppuz kimi istifadə edilsin. Ancaq bu da mümkün deyil. Rusiya bu gün öz içərisində Çeçenistanı idarə edə bilmirsə hansı ölkə, hansı respublika axmaqdır ki, MDB-nin xəttiylə təzədən Rusiyanın təsiri altına girsin?

İran haqqında

...SSRİ, Yuqoslaviya necə dağıldısa İran da eləcə parçalanacaq.

Tehran rejiminə mən niyə düşmənəm? Çünki 30 milyon Azərbaycan türkünün əzab-ışgəncə içində saxlayır. Mən onunla necə dost ola bilərəm? Millətimin başını kəsən adamla dost olmaq mümkündürmü? Ona görə də deyirdim ki, bu dövlətlər bizə düşməndir, onlarla o zaman dost olaram ki, mənim millətimə azadlıq versin.

[İranda] xalqlara azadlıq verilmir, ölkədə hərbi-polis diktaturası hökm sürür, vicdan azadlığı, söz azadlığı yoxdur - kim müxalif söz desə onu asır, qətlə yetirirlər. Dinimizin hökmünə görə, qız uşağı dar ağacından asılmaz. Ancaq İran nə edir - hökumətin əleyhinə danışdığına görə gecə onu zorla ərə verərək qızlığını alıb ertəsi gün asırlar! Bundan böyük cinayət ola bilərmi?! Yaxud cinayət etmiş hər hansı adamın boğazına məftil keçirib [qaldırıcı] krandan asır və onu şəhərin küçələrində beləcə gəzdirirlər! Bu cür vəhşilik nə Qur'anda var, nə dində, nə də imanda. Belə allahsız rejim yaşaya bilməz! Cinayətkara, əlbəttə, cəza verilməlidir, amma görəndə ki onu boğazdan asıb bir heyvan ölüsü kimi küçələrdə gəzdirirlər, insan istər-istəməz bunu edən hökumətə, buna fitva verən din xadimlərinə nifrət edəcək. Görün o asılmışın anası, bacısı nə dəhşətli hallara düşəcək! Buna heç kim dözə bilməz. Belə rejim cinayətkar deyil, bəs nədir?!

Özünün varlığını saxlamaq üçün ən adi insan hüquqlarını pozur, öz vətəndaşlarını daim qorxu içərisində saxlayır. Bəli, günahkara ən ağır cəza ver, ancaq onu küçələrdə gəzdirib adamların gözü üçün odunu almağa çalışırsansa artıq insan haqqını pozursan. İnsana təkəcə öz günahına görə yox, başqalarını qorxutmaq üçün cəzalar verilməsi nə üçündür? Ədalətsiz dövləti, rejimi qoruyub saxlamaq üçün!

Yaxud başqa faktı götürək. Parlament qərar çıxarır ki, onun komissiyası gedib maliyyəni yoxlasın. Buna, məsələn, 1 il vaxt verilir. Gedir, 1 ildən sonra gəlir ki, biz tapşırılan işin cəmi 40 faizini yoxladığı, 60 faizi qaldı. Soruşanda "niyə?", deyir ki, bizi yoxlamağa buraxmadılar, icazə vermədilər. Baxın, dövlətin ali məqamı, qanunverici orqanı qərar çıxarır, onu yerlərdə saymırlar. Deməli, bu dövlət çürüyüb.

Ya da bir ali ruhani minbərə çıxaraq deyir ki, cənnətdə fars dilində danışacaqlar, siz də gərək fars dilini öyrənsiniz. Xalqın ağsaqqalı, ruhanisi sayılan bu adam xəstədir. Belə adamlarla dövlət, ölkə hara gedəcək? Onlar bizə qoca, çənəsi əsən, ağılı işləməyən Brejnev, Çernenkonu xatırladırlar; həmin xəstə şəxslər guya Sovet hökumətini idarə edirdilər. Belə rəhbərləri olan dövlət həmişə çökür.

Bizə deyirlər ki, siz niyə İranla, Rusiyayla dost olmadınız; belə etsəydiniz yıxılmazdınız. Vəzirov Rusiyayla da, İranla da dostdu; bəs onu niyə yıxdılar? Ayaz Mütəllibov da eləcə. Bəs onu niyə saxlamadılar? Azərbaycanda yeni dövlət yaranmışdı və o dövləti saxlamaq çətindi. Bu dövlətin qalmasına nə İran, nə Rusiya, nə Ermənistan, nə də onları dəstəkləyən qüvvələr razıydı. Bizim hakimiyyəti də onlar devirdilər və burada millətçi olub-olmamağımız rol oynamadı. Bir Amerika jurnalisti yazmışdı ki, bu hakimiyyəti ona görə yıxdılar ki, ən doğru və demokratik yolla, millət yoluyla gedən hakimiyyətdi.

Mən Əliəkbər Həşimi-Rəfsəncanini hakimiyyətdə olanda tənqid edirdim, indisə onu hələ xarici ölkələr bir yana, bütün İran xalqı tənqid edir. Deməli, mən qabaqcadan onun qiymətini düz vermişəm.

Amerika İrani irticaçı yox, cinayətkar rejim elan edib. Bir var sivilizasiyalı, mütərəqqi rejim, bir də var cinayətkar rejim; dünyanın bir çox dövlətləri də bu fikrə qoşulublar ki, İranda cinayətkar rejim hökm sürür.

Fars şovinizmi türk millətinin hüquqlarını zaman-zaman tapdalayıb. O, Tehran rejiminin əlində bir alətə çevrilib. Biz hər bir xalqın, o sıradan Azərbaycan türklərinin də öz milli müqəddəratını öz torpağında həll etməyin tərəfindəyik və bunun uğrunda mübarizə aparırıq.

Fars şovinizmi mahiyyətə Hitler faşizmindən daha mürtəcedir - Hitler tutduğu ölkələrdə əhalini qırırdı, ancaq onların mədəniyyətinə dəymir, deyirdi ki, kim hansı kitabı oxuyur-oxusun, kim öz dilində danışır-danışsın. Hətta rus şovinizmi də insanları qırır, onlara zülm edirdisə də məktəblərinə toxunmurdu.

Fars şovinizmi o qədər qəddardır ki, həm insanları qırır, məhv edir, ölkədən didərgin salır, xalqın mübarizəsini sındırır..., həm də öz dilində məktəb açmağa, öz mədəniyyətini yaşatmağa qoymur, nəinki qoymur, hətta o mədəniyyəti ...öz adına çıxır; "Azərbaycan" adını oğurlamaq..., "türk" adını yox etmək istəyir. Yəni dünyada bunun qədər qəddar, namərd və alçaq şovinizm olmayıb və yoxdur.

Belə bir şovinizm bir də Jivkov vaxtında Bolqarıstanda olmuşdu. Orada türkcə danışmaq yasaqdı. Pasportda türklərin adlarını zorla dəyişdirib bolqar adları qoyurdular. Türklər ...öz əsl adlarını mürəkkəblə, tuşla qollarına, bədənlərinə döydürürdülər. Bolqarıstan "KQB"si bundan xəbər tutdu, türklərin qolundakı, bədənindəki yazıları yandıraraq sildilər...

Ermənistan haqqında

Ermənistanın xarici və daxili siyasəti çoxdan aydındır. Xarici siyasətdə Ermənistanın əsas taktikası budur ki, Azərbaycana qarşı təcavüz etmək, təcavüzünü davam etdirmək və Azərbaycandan Qarabağı qopartmaq. Bu, Dəmirçiyanın vaxtında başlamışdı, bundan sonra L.Ter-Petrosyanın vaxtında davam edirdi. L.Ter-Petrosyanı bəzən sülh adamı adlandırırlar. Amma 20% Azərbaycan torpağının tutulması, işğalı onun vaxtında başlamışdı. İndi də Köçəryan gəlib. Yəni bu ümumi strateji kurs hər hansı bir adamın dəyişməsi ilə dəyişmir. Sadəcə olaraq, orda bircə məsələ vardır: siyasəti yönəldən adamın xarakterindən də bəzi məsələlər asılıdır.

Köçəryan Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıların, türklərin qırılmasında, qətlində iştirak edib. Bu, Azərbaycan xalqına nifrətlə böyümüş bir adamdır. Bu adamların əlləri artıq Qarabağda qana batmışdır. Əlbəttə, onun artıq cəlladlığından bəllidir ki, o daha hansı siyasəti yerinə yetirə bilər.

L.Ter-Petrosyanın vaxtında Ermənistan müəyyən qədər hərbi müstəvisindən çıxıb sülh müstəvisinə keçmək istəyirdi və diplomatiyada udmaq istəyirdi. Bu, Rusiya üçün bir o qədər də əlverişli deyildi. Rusiya Levonu Köçəryanın əliylə hakimiyyətdən uzaqlaşdırdı və hərbi qüvvələrin, hərbi-polis qüvvələrinin dəstəklədiyi Köçəryanı hakimiyyətə gətirdi. Köçəryan hərbi qüvvələrin, hərbi-psixoloji qüvvələrin köməyi və təzyiqi ilə hakimiyyətə gəldi. Bu o deməkdir ki, Köçəryan onların girovuna çevriləcək və onların diktəsi ilə gedəcək. Bir müddət. Ancaq bundan sonra Rusiyanın Qafqazda hərbin baş verməsində, silah satışının gücləndirilməsində marağı olan qüvvələrinin də dəstəyini alacaq.

...Təkcə R.Köçəryanı və kimisə dəyişməklə Qafqazda heç bir prinsip dəyişə bilməz. Çünki Qafqaz artıq dünya dövlətlərinin, beynəlxalq təşkilatların, BMT-nin, ATƏT-in maraqlı dairəsinə çevrilib və onlar çalışırlar ki, Qafqazda sakitlik olsun, sabitlik olsun, daha çox iqtisadiyyat, mədəniyyət əlaqələri, müxtəlif mülki əlaqələr genişlənsin. Bu maraqlı Avropada üstünlük təşkil edir. Buna görə də R.Köçəryan istədiyi kimi hərəkət edə bilməz. Dünya dövlətləri bu məsələdə öz sözünü deyəcəkdir.

Ter-Petrosyanla danışıqların artıq müəyyən mərhələsi həll olunmuşdu. Oturdular, danışırdılar. O, müəyyən qədər güzəştli danışırdı. Ermənistan qarşısında çıxış edib deyirdi ki, biz bu gün sülhə getməsək 2 il sonra tamam ağır şərtlərlə sülh bağlayacağıq. Erməni xalqını inandırırırdı və düz də deyirdi. Buna görə də bu xətt indikinə nisbətən Azərbaycan xalqına və Qafqazda sabitliyə xeyirli idi.

...Ter-Petrosyan artıq hər b müstəvisindən çıxıb, danışıqları sülh müstəvisində aparırdı. Və danışıqlara artıq Amerika, Fransa və Rusiyanın müəyyən qədər təsiri vardı. O çalışırdı ki, bu müharibəni birtəhər qurtarsın və sonra Ermənistanın qapılarını Türkiyəyə, İrana, Avropaya daha geniş açsın, Ermənistanı iqtisadi tənəzzüldən və ictimai dağıntıdan qurtarsın. Çünki Petrosyan da uşaq deyil - o bilirdi ki, hər il Ermənistandan 130 min erməni çıxıb gedir. Başa düşürdü ki, əgər belə gedərsə 10 ildən sonra Ermənistanda sadəcə olaraq 1,5 milyon erməni qalacaqdır. Bu, xalqın bütünlüklə dağılmasıdır. Buna görə də onlar özləri də həyəcanlıdırlar. İstəyirlər ki, məsələni nə isə bir yerdə düyünləsinlər. Amma R.Köçəryan isə hələ ki, Qarabağdan gəlib və oranın havası ilə gəlib. Qarabağda həmişə deyib ki, qan tökməliyik, Azərbaycanı diz çökdürməliyik, əzməliyik. O, hələ o havadan uzun müddət çıxmayacaq...

Ter-Petrosyan da... bilsin ki, erməni xalqının başına faciə açıbdır. Rusiyanın təhriki ilə erməni xalqını müharibəyə çəkməklə onu elə bir bəlaya salıblar ki, bunun acısını 10-15 il sonra daha aydın hiss edəcəklər. Tarix özü o qiyməti verəcək.

Dəmirçiyən Azərbaycana qarşı, Ermənistan ərazisində yaşayan türklərə qarşı millətçiliyi başlayan, onların oradan çıxarılmasını təşkil edənlərdən biridir. Bu adam prezident seçkisi qabağı belə bir bəyanat verdi ki, mən heç bir güzəştə getməyəcəyəm. Əksinə, Azərbaycana təzyiq göstərib Qarabağ probleminin həll olunmasında Qarabağ ermənilərinin istədiyini yüksük səviyyədə təmin edəcəyəm. Sadəcə olaraq, burada zaman qeyb olunacaq. Dəmirçiyən Köçəryandan heç bir fərqi olmayacaqdır.

Erməni dövlət qura bilməz. Erməni tarixən dövlət qurmayıb və dövlətçi millət deyil. Erməniyə dövləti rus qurub, həmişə deyib "burda otur - burda dur, burda otur - burda dur"...

Dördüncü bölüm

AZADLIQ VƏ DEMOKRATIYA HAQQINDA

Azadlıq haqqında

Azadlıq mənəvi tələbatdır, ideya tələbatıdır. Azadlıq təmtəraqlı materialist yaşayışı yox, sadəcə, başqasının köləsi olmamaq, öz düşüncə və əməllərini özünün istədiyi kimi sərbəst gerçəkləşdirməkdir. Budur problemin kökü və bunu insanların bir hissəsi hələ mənimsəməyib. Deyirlər ki, doğrudur, azadlığı qazandıq, ancaq nə olsun, çörək bahalaşdı, hər şeyin qiyməti qalxdı. Çörəyin bahalaşmasının azadlığa nə dəxli var? Ümumiyyətlə, azadlığın dəyərini ürəklə deyil, qarınla müəyyənləşdirmək həm ayrı-ayrı insanların, həm də insan toplumlarının faciəsidir.

Hər xalq öz gələcəyini azad şəkildə həll etməlidir - bunun başqa yolu yoxdur.

Mən çox şükür edirəm ki, Azərbaycan türkləri azadlıq idealını bu gün bir sıra xalqlardan yüksək səviyyədə mənimsəyib, əsarətə heç cür təslim olmaq istəmirlər.

Bütün dünya xalqlarının bir döyüş fəlsəfəsi var - məğlubiyyətinlə razı deyilsənsə hökmən silaha qurşanıb vuruşmalısən; başqa yol yoxdur. Azadlığını düşünən hər bir xalq bunu etməlidir. Bəzən bizdə deyirlər ki, adamlarımız şəhid olur, torpağımızda qan tökülür - bu cür azadlıq nəyə lazımdır? Belə insanlar azadlığı maddi nemət kimi başa düşürlər.

Bəzən insanlar düşünürlər ki, azad olsaq yaxşı yeyib-içəcəyik, gözəl güzəran keçirəcəyik; o saat keçirlər materializmə. Azadlığa idealist bir məfkurənin, fəlsəfənin, mənəviyyətin məhsuludur - insanın ruhunun qurtuluşudur. Afrikadan aparılan qulları Amerikada çox yaxşı saxlayır, onlardan daha çox faydalanmaqçün onları yaxşı yedirdib-içirir, amma yaxşı da işlədirdilər. Bu qullar həyatlarından razıydılar, çünki Afrikadakından qat-qat yaxşı yaşayırdılar. Amma özünü xoşbəxt sayan bu insanlar quldu, azad deyildi. Bəli, bu cür də yaşamaq olar, ancaq bu, insan həyatı deyil.

Milli mübarizəni azadlıq uğrunda mübarizəylə necə birləşdirmək olar? Sovet sistemində bu məsələnin həlli yolu səhv qoyulmuşdu. Marksizm-leninizm milli azadlıq hərəkatını rədd etmir, əksinə, onu özünün tərkib hissəsi sayırdı. Moskvada sosialist ideoloqları deyirdilər ki, milli azadlıq hərəkatı sosializmdən kənar deyil. Məsələn, Misirdə milli azadlıq mübarizəsi gedir. Bəs Moskva ona nə kimi münasibət bəsləməlidir - mənfi, yoxsa müsbət? Misirlilərin azadlıq

mübarizəsi ingilislərə qarşıdır; deməli, "millət azad olmaq istəyir" və bu, əlbəttə, marksizm-leninizm baxımından müsbət hadisədir. Bəs bu savaşı millətçilik saymaq olarmı? "Yox, o, sosialist hərəkatının tərkib hissəsidir". Bax, bu yanaşma səhvdir - Moskva, əlbəttə, onu mənimsəmək istəyir. İndiki demokratlar bunu düşünə bilmirlər.

Milli azadlıq hərəkatı demokratik hərəkatın tərkib hissəsidir. Biz deyirik ki, Səttar xan hərəkatında demokratik prinsiplər var. Niyə? Nəydi Səttar xanda demokratizm? Bir mübarizədə xalq kütləsi iştirak edərsə o, demokratik xarakter daşıyır, yox, yuxarıdan hərbi çevriliş baş verirsə orada demokratiyadan danışmaq olmaz. Azərbaycanda gedən hərəkatların hamısı bu baxımdan demokratikdir - Səttar xan da, Məmmədəmin də, Xiyabani də, Pişəvəri də demokratik xalq çıxışlarının yönəldiciləri olublar. Çünki onlar məhz xalqın gücüylə, onun vuruşması hesabına hakimiyyət yaradıblar. Pinoçetin hakimiyyətiyə demokratik sayıla bilməz, çünki o, hərbi çevriliş edərək hakimiyyəti dəyişdirib.

Mustafa Kamal`ın müdrik sözü var ki, xalq azadlığa hazır deyilsə azadlığı əldə etməzdən öncə onu azadlığa hazırladırmısan; hazır olmadan ona azadlıq versən də itirəcək. Biz də ikiyönlü iş görürdük - həm azadlığa hazırlaşırıdık, həm də azadlığı yetişdirirdik. Məmmədəmin`in sözləriylə desək, məqsədimiz xalqa azadlığı dadıdırmaq idi. Bunun da öhdəsindən müəyyən qədər gəldik və bu gerçəkliyi heç kəs inkar edə bilməz.

...Hamımızın bir ideyamız olmalıdır - o da Azərbaycanın azadlığı.

Xalqımız doğrudan-doğruya azadlıq idealını mənimsədi. Sadəcə misallara baxın. Rus ordusunu öz ərazisindən yalnız Azərbaycan çıxardı. Nəyə görə? Çünki Azərbaycan xalqı artıq azadlığa yiyələnmişdi, yoxsa heç cür mümkün deyildi. Niyə obirilər bunu bacarmadı? Çünki onlar bu yolu getmədi, Azərbaycan xalqısa getdi. Buna görə də ...Almaniyadan, Baltikyanı ölkələrdən rus qoşunları müqavilələrlə, danışıraq, Avropanın böyük təzyiqi altında çıxarıldısa bizsə bunu öz xalqımızın gücüylə etdik və imperiya bir daha qayıdıb üstümüzə gəlməyə cəsarət göstərmədi - Azərbaycan xalqından qorxdı, çünki onun gücünü 20 Yanvarda görmüşdü.

Biz hələ azadlıq uğrunda mübarizə aparırıqsa sosial-demokratiyadan danışmaq olmaz. Azadlıq məfkurəsi bütün qüvvələri birləşdirir. Azadlıq məfkurəsi milli mənada daha üstünləri bütövləşdirir və millət öz müqəddəratını həll eləyir. Millət öz müqəddəratını həll etməyincə ayrıca bir şəxs öz müqəddəratını həll edə bilməz. Milyonumuz da millətə aidik; milyonumuz müqəddəratımızı birgə həll etməmişiksə onu fərd necə həll edə bilər? Ona görə də bu müstəvidə birinci millətçilik gedir.

...Azərbaycanda yaranan hər hansı bir partiya Azərbaycan xalqının azadlığı uğrunda mübarizə aparmasa o partiya yaşaya bilməz.

Babalardan əziz bir yadigar kimi qalan Vətən eşqini köksündə gəzdirən azərbaycanlılar Azadlığın işığına doğru durmadan yürüyəcəklər! Bu yürüşü dünyada heç bir qüvvə saxlaya bilməyəcəkdir!

Bir il bundan qabaq (4 dekabr 1988-də - **tərtib.**) hər gün, hər dəqiqə, hər an üstümüzdə hədələr gəlir, uzaqdan tankların, təyyarələrin gurultusu eşidilirdi. Böyük bir rəhbərliyin tapşırığı ilə tanklar, toplar bizi mühasirəyə alırdılar. Artıq Azərbaycan döyüş meydanına çevrilirdi. Qadınlarımız, qızlarımız qorxmadan onlarla üz-üzə dayandılar. Bu, Azərbaycan xalqının tarixində böyük qəhrəmanlıq səhifəsi idi, onu da şərəflə yazdı.

20 Yanvar Azərbaycan tarixinə qızıl hərfə yazıldı, imperiyalar tarixinə qara, qapqara ləkə oldu. «Demokratiya, demokratiya» bağırən Vaşinqton və Moskva Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatını qandalladı.

Hörmətli Baş katib cənab Peres de Kuelyar! Sizin başçılıq etdiyiniz Birləşmiş Millətlər Təşkilatı dünyanın ən nüfuzlu təşkilatıdır. [...] Sizi and verirəm millətlərin qoruduğunuz haqqına - Azərbaycan millətinin Azadlıq haqqını müdafiə etməkdə qüvvənizi əsirgəməyin! Bu gün Vətən eşqindən bizim canımızda aşkar bir dərdimiz var, dərmanı Azadlıqdır.

ABŞ öz azadlığı uğrunda mübarizə aparan xalqlara əməli kömək edir; bu, onun mənəvi borcudur - bir şərtlə ki, xalq bu mübarizəni aparsın.

Şəksiz ki, azadlığımız heç bir dövlətin əliylə qazanılmayacaq və qazanılmamalıdır. Öz azadlığını xalqın özü əldə etməlidir.

Azad olmuş yox, azad edilmiş qul nə edəcəyini bilməz. Ya keçmiş qulluğunun həsrətini çəkər, ya da yeni ağa axtarar.

Siz - ey dünyanın demokratik qüvvələri! Bilin ki, iki yüz ildir Azərbaycanın azadlığı uğrunda çarpışanları və şəhid olanları dünya dövlətləri "millətçi", "qiyamçı", "qaçaq-quldur", "dinsiz", "babı", "panislamist", "pantürkist", "əksinqilabçı", "müsavətçi", "kosmopolit", "antisovet", "başkəsən", "fundamentalist", "xomeyniçi", "ekstremist" və s. adlarla öz xalqlarına tanıtmmaq və Azərbaycan xalqına nifrət yaratmaq siyasəti yürüdürlər. İran üsul-idarəsi Azərbaycan mübarizlərini "iğtişaçı", "kommunist", "dinsiz", "rus agentı" adlandırdığı zaman Rusiya üsul-idarəsi "müsavətçi", "panislamist", "fundamentalist", "burjua agentı", "türk agentı", "ekstremist" adlandırmışdı. Hansı şərbaza necə əl verir, elə də edir.

Azadlığı uğrunda mübarizəyə qalxmış Azərbaycan xalqı bu mübarizənin müxtəlif mərhələlərində çətinliklərlə də üzləşib, uğur qazanmağa da nail olub. Bütün çətinliklərə sinə gərərək və uğurlarımıza söykənərək müddətsiz mübarizəni əzmlə davam etdirməliyik.

İndi demokratiyadan dəm vuran bəziləri onda deyirdilər ki, azadlığı biz almamışıq, bizə veriblər. Guya bu xalq havayı yerə şəhidlər veribmiş, havayı yerə qırğına gedibmiş!..

Azərbaycan iki yüz ildir azadlıq uğrunda çarpışan övladlarının şəhid qanı ilə suvarılır.

Siz - ey müqəddəslər müqəddəsi şəhidlər! Tanrı yatdığınız yeri nurla doldursun! Ölməz ruhlarınız qarşısında diz çökürük! Nahaq tökülən qanınız yerdə qalmayacaq!

Həmişə Rusiya və İran Azərbaycandan öz məqsədləri üçün bir-birlərinə qarşı istifadə etmiş, Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsi meydana çıxanda isə düşmənçiliyi bir yana qoyub müvəqqəti barışmışlar. Hər ikisi də bizim bütöv bir ölkə və millət kimi dinimizlə və mədəniyyətimizlə tam azad olmağımızı istəmir.

Dövlət yaşadıqca insanlar öz vətəninə, torpağına sahiblik hissini gücləndirir. Artıq hiss olunur ki, biz istədiyimizə yetişdik. Mən bilirəm ki, Rusiya olmayıb kim olur-olsun, daha Azərbaycanın azadlığı geridönməz amilə çevrilib. Bundan sonra pis-yaxşı, əziyyətli-əziyyətsiz, hər nə cür olsa bu dövlət yaşayacaq. Xalq zaman-zaman özünə gələndən, diktatura və avtoritarizmi sındırandan sonra demokratik cəmiyyət quracaq, millət xoşbəxt yaşayacaq. Məqsəd budur. Məhz bu idealın naminə mən dözdüm, Vətəni tərk edib xaricə getmədim, halbuki mənə dəfələrlə təklif etmişdilər ki, gedirsənsə hər cür kömək edək.

Demokratiya və insan haqları haqqında

Demokratiya bizim varlığımız deməkdir, mənəviyyatımız deməkdir.

İnanıram ki, demokratik, müstəqil Azərbaycanın alternativini yoxdur.

Bizim milli dəyərlərimizin kökünü qazıblar, dağıdıblar. Biz milli şüura dayanaraq onları öz kökünə qaytarmalı, o kökün üstündə də demokratik cəmiyyət uğrunda mübarizə aparmalıyıq. Özü də, bunu eyni zamanda etməliyik - milli yolu gedə-gedə, milli müqəddəratı həll edə-edə demokratik dəyərlərə də sayğı göstərməliyik.

Bəli, bu gün sən demokratiyanı pozaraq millətçi olmayacaqsan. Demokratik qayda-qanunları gözləyəcək, demokratik dəyərləri sındırmayacaq, əksinə, onları mənimsəyərək millətçiliklə demokratiyanı məfkurədə çulğışdıracaqsan və olacaqsan millətçi demokrat.

Demokratiya dünyanın bir sıra xoşbəxt xalqları üçün mənəvi qidadırsa Azərbaycan xalqı üçün dərmandır!

Biz talonla verilən demokratiyanı rədd edirik.

Biz (Elçibəy iqtidarı - **tərtib.**) Azərbaycanı məhz demokratik dövlət kimi dünyada tanıtdırıdık. Artıq heç kəs azərbaycanlılara fundamentalist, fanatik, mədəniyyəti demokratik prinsiplərə uyğun gəlməyən millət kimi baxmırdı.

Azərbaycanda demokratik qüvvələr o qədər güclüdür ki, onları başqa yönə salmaq, yolundan sapdırmaq mümkün deyil.

...Bir həqiqət vardır ki, siyasət, iqtisadiyyat və ictimaiyyətdə birindən o birinə keçmək, dəyişmək, uyğunlaşmaq ideya, fikir və tərəkürdə adaptasiya olunmaqdan qat-qat asandır. Onda biz tarixçilər (əgər mən də özümü tarixçi saysam və tarixçilər məni tarixçi saysalar) nə etməliyik? Demokratiya biz fikir qullarını azad etdi, o cümlədən Azərbaycan sovet tarixçilərini.

Mən deyərdim ki, ölkənin, xalqın inkişafından ötrü ən normal, aparıcı xətt budur ("demokratiya" və "millətçilik" anlayışlarının çulğaşması - **tərtib.**). Bu gün Şərqdə sosial-demokratiya yeriə bilməz, çünki mümkün deyil. Gözümüzün qabağında kommunizm yerimədi; kommunistlər milyonlarla insanı vurdular, qırdılar, əzdlər, ancaq kommunizmi yeridə bilmədilər.

Xarici ölkələrdən gələnələr (1980-inci illərin sonunda - **tərtib.**) deyirdilər ki, siz müsəlman ölkəsiniz, demokratiyadan çox aralısınız - islam dini demokratiyaya ziddir. Bizsə onlara sübut edirdik ki, heç də belə deyil. 1918-ci ildə - Azərbaycanın quzeyində islam dininin ən güclü, ən qatı vaxtında, Azərbaycanda babilər, bəhailər hərəkəti tüğyan etdiyi bir zamanda Məmmədəmin Rəsulzadənin başçılığı altında Azərbaycan xalqı demokratik cümhuriyyət qurub. Bu dövlətin adı iki cür səslənir: "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti", yaxud avropalılardan dili ilə ifadə edilərək "Azərbaycan Demokratik Respublikası". O, xalq cümhuriyyətiydi.

Bilirsiniz Cəbhəmizin adını niyə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi qoyduq? Çünki xalq cümhuriyyəti qurmaq uğrunda mübarizəyə gedirdik. Yoxsa onun adını qoyardıq "Azərbaycan Demokratik Cəbhəsi", "Azərbaycan Liberal Cəbhəsi", "Azərbaycan Mübarizə Cəbhəsi" və s. Bəli, Azərbaycan Xalq Cəbhəsi adını ona görə qoymuşduq ki, qurduğumuz dövlətin Azərbaycan xalqının dövləti olacağına dair mövqeyimizi o zamandan müəyyənləşdirmişdik. İndi də bizə deyirlər ki, niyə "liberal" yox, niyə "mötədil" yox, məhz "xalq" ? Axı biz xalq partiyasıyıq. Azərbaycan xalqının mövqeyini hər yerdə müdafiə edəcəyik.

Biz Meydanda birdəfəlik bildirdik ki, xalq hərəkətini başlamışıq, azadlığımızı əldə edəcəyik və söz veririk ki, demokratik cəmiyyət quracağıq. Bu, bizim hərəkətin mahiyyətidir.

20 Yanvar qırğınından sonra Ayaz Mütəllibovu - kommunist partiyasının adamını iş başına qoydular. Ona göstəriş verdilər ki, sən bir az yumşaq ol, ancaq sıx, yığışdır. Ölkədə hərbi vəziyyəti saxladılar. Seçkilər keçirdilər və s. Bunların hamısı yenə Moskvanın əliylə verilən "demokratiya"ydı - o, bizimki deyildi və biz də ona qarşı çıxırdıq.

Seçkilərdə Azərbaycan Xalq Cəbhəsindən və onun tərəfdaşlarından cəmi 32 deputat seçildi, ancaq Cəbhə məcbur etdi ki, parlament buraxılsın, hər tərəfdən 25 deputat olmaqla Milli Məclis yaradılsın. Moskvanın buradakı əlaltısı Polyaniçkonun və Ayaz Mütəllibovun siyahısıyla seçilmiş parlamenti biz parlamentlikdən çıxardıq, 25 onlardan, 25 bizdən etdik və artıq

Moskva bunun qarşısında dayana bilmədi. O zaman biz bildik ki, artıq Moskvayla bərabər gücdəyik. Bu, Azərbaycan xalqının, hərəkatın və bizim qələbəmizdi.

Biz Milli Məclisi yaratdıq. İşimizə davam etdik. Sonra da Ayaz Mütəllibovu ölkəni idarə edə bilmədiyinə görə hakimiyyətdən uzaqlaşdırdıq. Hətta Moskva da onu müdafiə edə bilmədi. Aradan bir müddət keçəndən sonra - 14 mayda Moskva onu bir də qaytarmaq istədi. Bu zaman biz Ayaz Mütəllibovla, Yaqub Məmmədovla deyil, imperiyayla mübarizə aparırdıq; çünki onların hamısı imperiyanın xidmətçiləriydi. Bax, bu qələbə Meydanda Azərbaycan xalqına aşladığımız azadlıq ruhunun nəticəsiydi - o ruhu Azərbaycana biz gətirdik. Onu sadə fəhlə, kolxozçu, işçi gətirə bilməzdi. Onu Azərbaycanın məhz ziyalıları, siyasi mübarizləri gətirməliyidilər, onlar da gətirdilər.

Mən Meydanda üç vəzifə yerinə yetirirdim. Birincisi, müəllimlik edirdim, xalqa siyasi bilikləri, siyasi dünyagörüşü aşılamaqçün müəllimlik etməyə məcbur olurdum. İkincisi, müxalifətin siyasi rəhbəri kimi çıxış edirdim. Üçüncüsü də, Azərbaycanın tam azadlığı, demokratik hakimiyyət qurmaq uğrunda mübarizə gedirdi və hazırlaşırıdık ki, hakimiyyətin yüksək qədəmlərini ələ alıb dövlət adamı kimi xalqı təmsil edək.

Xalq uğrunda mübarizə demokratiya uğrunda mübarizədir, yəni demokratiya uğrunda mübarizə xalq uğrunda mübarizənin içərisindədir. Tarixdən misallara baxaq - Səttar xan hərəkatı demokratikdi, yoxsa yox? Bəli! Xalqın azadlıq uğrunda mübarizə aparın hissəsinin iştirak etdiyi hər hansı bir hərəkat demokratik hərəkatdır.

Mən o vaxt da dedim ki, AXC uzun zaman vahid qüvvə halında qalarsa kommunist partiyasının tayı olar; belə mövcudluq demokratiyaya ziddir. Dedim ki, çox çəkməyəcək, Xalq Cəbhəsinin içərisindən yeni partiyalar çıxacaq (plüralizmin əsas xətti budur), bu partiyalar inkişaf edəcək və Azərbaycanın ağır vaxtında onlar birləşib klassik Xalq Cəbhəsi yaradacaq. İndi Demokratik Konqres həmin klassik Xalq Cəbhəsinin bir növüdür.

Şəxsən mənə qalanda bu partiyaların (AXCP və Müsavatın - **tərtib.**) birləşməsinin tərəfdarı deyiləm; onlar Azərbaycanda iki ən aparıcı partiyalardır və o qədər iriləşiblər ki, onları təzədən bir qazana yerləşdirmək olmaz. Mən istəyirəm ki, onlar öz ətrafına başqa partiyaları da cəlb etsinlər, böyüsünlər və Amerikadakı kimi iki aparıcı partiya olsunlar. Amerikada da xeyli partiya var, ancaq onlardan yalnız ikisi aparıcıdır. Azərbaycanda da 40-dan çox partiya içərisində meydanda iki ən nüfuzlusunun olması şəraiti normallaşdırır. Mən dəfələrlə demişəm ki, AXCP və Müsavat ən ləyaqətli siyasi müttəfiq, dost və ən ləyaqətli siyasi rəqibdirlər. Ona

görə ki, hər iki partiya inkişaf etmək və aparıcı sözü demək istəyir; özü də bu, ziddiyyət yox, yarış formasındadır. Bir qədər səbr edib 2-3 il buna dözsək mən deyən gəlib yerini tutacaq. Onda xırda partiyalar görəcək ki, müstəqil yaşamalarının bir nəticəsi yoxdur və birləşməyə başlayacaqlar.

İnşallah, bütün türk dünyasında cümhuriyyətlər yaranacaq, demokratiya yürüyəcək. Ondan sonra müsəlman (müsəlman dövlətlərinin xalqları - **tərtib.**) daha xoşbəxt yaşayacaq.

Dini məzmunlu böyük xalq hərəkatının özündə də demokratik mahiyyət var. Məsələn, Xomeyni şah diktaturasını yıxarkən xalqın hərəkatı dini məzmununda, dinin egidası altında gedir, hərəkat isə demokratik səciyyə daşıyırdı; sonra onun hansı məcraya dönməsi başqa məsələdir - bu, sonrakı hakimiyyətdən asılıdır.

Bu cür amansız yalançılar, manyaklar, xəstələr, insanlığa düşmən olan quduzlar demokratik cəmiyyətdə hakimiyyətə gələ bilməzlər. Vay onda ki, bunların əlinə hakimiyyət düşsün - artıq bir-iki nəfəri öldürmür, yüzləri, minləri fəlakətə sürükləyir, öldürür, məhv edir və bundan sadistcəsinə ləzzət alırlar. Bunlar insan qanı içən vampirlərdir. Demokratik cəmiyyətdə belələrinə heç zaman qabağa çıxmağa imkan verməzlər; onlar burada sadəcə oğruya, quldura çevrilə bilərlər. Buna görə də bəşəriyyət demokratiya uğrunda mübarizə aparır ki, belə qaniçilərin hakimiyyətə gəlməsinin qarşısını alsın, cəmiyyətin canını onlardan birdəfəlik qurtarsın.

Bu gün xoşbəxt yaşamaqçün müsəlmana cümhuriyyət gərəkdir.

Mən Səddam kimi vəhşini görəndə Stalin kimi qanlı bir diktator yadıma düşür. Bunlar xalqın başını kəsən cəlladlardır.

Mən dəfələrlə demişəm ki, məhkəməyə aid hər hansı bir məsələdən, qanundan heç zaman qaçmaram, lazım olsa özüm gedib izahat verərəm. Bütün mədəni dövlətlərdə belədir. Dövlətin prezidentini də məhkəməyə çağırırlar, gedib izahat verir. Mən bundan çəkinməmişəm.

Bizə gələn məktublardan birində Buş mənə belə yazırdı ki, sizin inqilabi demokratiyanızı biz müdafiə edirik və bəyənik.

Demokratik hərəkətimiz heç bir güzəştə getmədən ilk növbədə müstəqilliyimizin keşiyində dayanmalıdır, hazırkı iqtidarın müstəqilliyimizə, ərazi bütövlüyümüzə, milli sərvətlərimizə xələl gətirəcək addımlar atmasına yol verməməsi üçün bütün siyasi mübarizə üsullarından istifadə etməlidir. Onlara Azərbaycanı demokratik inkişaf yolundan döndərməyə, yenidən totalitarizmə qaytarmağa imkan verməməlidir.

Dünyanın ən böyük haqqı insanları sevməkdir.

Maarifçilik işini, demokratik idealların - insan hüquqlarının toxunulmazlığının, humanizm dəyərlərinin təbliğini davam etdirmək bizim başlıca vəzifələrimizdən biri olaraq qalır.

Uzun müddət Azərbaycanda siyasi proseslərin ziddiyyətli inkişafı milli münasibətlər sahəsində qeyri-sabit vəziyyət yaratmışdı. Bu sahədə totalitar rejimdən qalma problemlərə müxtəlif siyasi qrupların, hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən qüvvələrin oyunları da əlavə edilmişdi.

Problemi tənzimləmək üçün biz ilk növbədə milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qruplar haqqında fərman hazırladıq (1992-də - **tərtib.**). Beynəlxalq təşkilatların ekspertlərinin rəyinə görə, keçmiş Sovet İttifaqı respublikaları içərisində hələ heç bir dövlətdə milli münasibətlər belə mədəni formada tənzim edilməmişdir.

Bu gün ləzgilər, avarlar aşağı siniflərdə öz dillərində dərs keçirlər və o dərsi keçəndə bizə dua edirlər ki, nə yaxşı bu kitabları bizə verdilər, dilimizdə əlifba buraxdılar. Hollandiyada, Belçikada, İsveçrədə vəziyyət nə cürdür? Hər bir xalq gəlib orada yaşasa deyəcəklər ki, get məktəb aç, oxu. Orada hökumət bəlkə kömək edir, bəlkə də etmir. Bizsə hökumət olaraq kömək də edirdik. Yəni demokratiyanın, insan haqlarının şərtlərini nəzərə alırdıq.

Məlum fərmandan sonra 30-a qədər milli mədəniyyət mərkəzi Bakı şəhərində yerlə və normal iş şəraiti ilə təmin edildi. Azsaylı xalqların çıxardığı 4 qəzet Prezident fondundan maliyyə yardımı aldı. Onlara radio və televiziyanı istifadə etmək imkanı yaradıldı.

Bizim milli siyasət sahəsində atduğumuz əməli addımlar daxildəki təxribatçılara, xarici qüvvələrə respublikamızda millətlərarası qarşıdurma yaratmağa imkan vermədi. Məhz bu məqsədyönlü işin nəticəsidir ki, hakimiyyətdə olduğumuz bir ildə heç bir milli separatçılıq hərəkatı uğur qazana bilmədi. Qondarma "Talış-Muğan Respublikası" avantürasının iflası bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycanda millətlərarası qarşıdurma üçün ciddi zəmin yoxdur.

Gələcəkdə də Azərbaycanda, türk mənəviyyəti dairəsində yaşayan azsaylı xalqların həyatını biz qurmaliyiq, onların mədəniyyətini qorumaliyiq, mədəniyyətlərini inkişaf etdirməkdə onlara yardım göstərməliyik.

Demokratiyanın özülü sayılan hakimiyyətlərin dəqiq bölgüsü məsələsi birbaşa insan hüquqlarıyla bağlıdır. Buna əməl edilməməsi hökmən ölkədə demokratiyanın pozulmasıyla nəticələnəlməlidir.

Biz çalışırıq ki, Azərbaycanda məhbuslarla və ya məsuliyyətə cəlb olunanlarla davranış qanun çərçivəsində olsun. Bu, indi çox kobud şəkildə pozulur. İkincisi də, biz istəyirik ki, ölkədə məhbusların yaşayış şəraiti sovet dövründən "islah əmək düşərgələri" adlanan yerlərdə Avropa standartlarına uyğun olsun. Avropada 4 məhbus bir otaqda qalır, hər cür şəraitləri də var. Orada insanlar, sadəcə, azadlıqdan məhrum olunurlar; vətəndaş hüquqları, başqa hüquqları qalır və qorunur. Azadlıqdan məhrum etmə yalnız müəyyən məhdudiyyətlərin yaradılması deməkdir. Avropa həbsxanalarında dustağın ad günü keçirmək, qohumlarla görüşmək, dostları ad gününə dəvət etmək ixtiyarı var (toplaşaraq böyük dəstəylə məhbusun ad gününü keçirirlər). Azərbaycandasa 10 nəfərlik otağa 40 nəfər doldururlar, məhbuslar növbəylə yatır, yer üstündə dava gedir.

Azərbaycanda son dörd il yarımında çoxlu haqsız həbslər olmuşdur. Daha doğrusu, prokurorluq və polis orqanları harınlıq edib və "yuxarı"dan kiminsə (deyə ki, dövlət başçısının) sifarişiyə yüzlərcə, minlərcə günahsız adam həbsxanaya atılıb. Gələcəkdə bu haqsız məhkəmələrin də sorğu-sualı olacaq, o məhkəməni aparınların özünə də məhkəmə qurulacaq.

Deməli, bizdə bütövlükdə hüquq qaydaları dəyişdirilməlidir. Mövcud qanunların özləri də gözlənilmir, pozulur və ölkədə qanunsuzluq baş alıb gedir. Ona görə də məsələni birtərəfli yox, bütöv həll etməliyik.

Birinci, Azərbaycanda güllələnmənin ləğv edilməsinə çalışmalıyıq; bu, əsas məsələdir, çünki Avropa Şurasına daxil olan ölkələr güllələnməni aradan götürürlər, halbuki bizim cinayət məəcəlləmizdə güllələnmə cəzası düşən 12 maddə var.

İkincisi, indiki həbsxanalar müasirləşdirilməli, Avropa standartlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Biz çalışmalıyıq ki, birincisi, qanunlarımız müasir olsun, ikincisi, o qanunlara əməl edilsin, üçüncüsü, siyasi dustaqlar azadlığa buraxılsın.

Azərbaycanda bu gün 900-ə qədər siyasi dustaq var. Ümumənsə zindanlarda 30 mindən artıq dustağın saxlanıldığı bəllidir. Müqayisədən ötrü deyim ki, biz hakimiyyətə gələndə Azərbaycanda 14 min dustaq vardı. Biz onlardan 10 minini buraxdıq (amnistiyaya saldıq), cəmi 4 min dustaq qaldı. Bəli, bizdən qalmış 4 min dustaq indi 30 mindən çox olub, yəni Azərbaycanda insanları azadlıqdan məhrum etməyə 7 dəfədən artıq səy göstərilib, 7 dəfə artıq xərc çəkilib, deməli, günahsız insanlar həbsxanalara doldurulub.

Biz indi çalışırıq bütün siyasi dustaqlar, o sıradan 110 nəfər AXC üzvü azadlığa buraxılsın. Onları, əlbəttə, siyasi dustaq kimi həbs etməyiblər - həyətlərinə, maşınlarına, evlərinə, ciblərinə, deyək ki, qumbara, tapança, patron, başqa silah qoyublar, çoxunu dövləti silahlı yolla devirməyə çalışmaq üstündə həbs ediblər.

Bu iqtidar Çernobıl qəzasında, yaxud ikinci dünya müharibəsində iştirak etmiş adamlara güzəştə gedir, amma Azərbaycan uğrunda mübarizə aparan adamlara nəinki heç bir güzəşt etmir, əksinə, onları ən ağır, dəhşətli maddələrlə həbsxanalara atır.

Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparanlar həm Rusiyanı hesaba almır, ermənilərin arasında Rusiyanın əsgərlərinə qarşı vuruşurdular, həm də indiki iqtidarın təslimçiliyini qəbul etmir və ona qarşı çıxış edirdilər. İndi bunlar - rus imperiyasının köməyiylə hakimiyyətə gələnlər fürsəti ələ keçirərək, Azərbaycanın azadlığı uğrunda mübarizə aparmış həmin o "söz eşitməyən", "qeyri-itaətkar" adamlardan qisas alırlar. Onlar doğrudan-doğruya əzilir ki, millət yanında başaşağı olsunlar, çünki millət onları qəhrəman kimi, vuruşan igidlər kimi tanıyır, onların Azərbaycanda haqları çoxdur. Bu adamların haqqını tapdayırlar ki, onlar yenə də müti, itaətkar olsunlar və ölkədə onların yox, Azərbaycana xəyanət eləmişlərin, onun torpaqlarını satmışların ad-sanı ucalsın.

Doğrudan da, nə qədər qəribədir - vaxtilə Azərbaycanın azadlığı əleyhinə səs verənlər indi özlərini bu azadlığın qurucusu, bizlərisə "Vətən xaini" adlandırır, vaxtilə Azərbaycanın azadlığı yolunda ən böyük əngəl olanlar bu gün onun azadlıq bayramlarında süni gülüşlərlə özlərini elə göstərirlər ki, guya sevinirlər. Əslində bu bayramlar mahiyyətcə onlara yad olduğuna, özlərinin onun əldə edilməsində heç bir rolu olmadığına görə içlərində ona qarşı bir nifrət var. Elə buna görə də bu bayramlar zamanı bayramı yaradanların, bu uğurda qanını axıdanların, canını qurban verənlərin heç birinin adı da çəkilmir və bu azadlıq oğruları çalışırlar ki, həmin adlar tarixin yaddaşından birdəfəlik silinsin; bu da mümkün deyil, çünki azadlıq mücadiləsində min adam, iki min adam yox, on minlər, yüz minlər iştirak edib. Bu həqiqəti heç zaman gizlətmək mümkün deyil.

Bizim Xalq Cəbhəsinin üzvlərinə sanki ayrıca qanun tətbiq edirlər. Məsələn, deyək ki, birinə qanunla üç il iş veriləndə bunun iki ilini yatandan sonra onu evə buraxa bilirlər, amma bu, cəbhəçilərə şamil edilmir. Cəbhəçilər bir gün belə tez buraxılmır və çalışırlar ki, yeni maddələr tapıb onların buraxılmasının qarşısını alsınlar. Bundan başqa, cəbhəçilər kiçik bir şeyə etiraz edən kimi o saat onu rusca "kriti" adlandırılan yerə göndəririlər, iki-üç il orada saxlayırlar. Həbsxananın özündəki karserlə və sair əzablarla cəbhəçilərə zülm edirlər. Bizim mübarizəmiz tək ona görə deyil ki, cəbhəçilər xilas olsun, həm də istəyirik ki, ümumiyyətlə, Azərbaycanda siyasət sahəsində çalışan adamlar öz görüşlərinə görə həbslərə məruz qalmasınlar.

Bax, bütün bu dustaqların hüququnun bərpası uğrunda mübarizə aparılır. Onların siyahıları çıxarılaq BMT-yə, İnsan Haqlarını Müdafiə Komitəsinə, xarici ölkələrə göndərilib ki, onlar da bu məsələdə iştirak etsinlər, onları buraxdırmaqçün hakimiyyətə təzyiq göstərsinlər.

Düzdür, hələlik haqsızlıq haqq üzərində ötəri qələbə qazanıb, ancaq gec-tez haqq qalib gələcək, hər şey aydınlaşacaq. Bundan qabaq da belə şeylər çox olub, total yalanlar, tarixi saxtalaşdırmalar tüğyan edib. Leninlərin, Stalinlərin, Mircəfər Bağırovların uydurduğu yalanların da, onların özlərinin də sonunu gördük. Yalan üstündə qurulmuş Sovet hökumətinin Bakıya təyin etdiyi katibləri də gördük.

O zamanlar da mən deyirdim ki, Stalin, Hitler, Mussolini, Franko kimi cəlladlar, məsələn, İngiltərə və Amerikada hakimiyyətə gələ bilməzdilər, çünki həmin vaxtda İngiltərə və Amerikada möhkəm demokratik cəmiyyət vardı. Doğrudur, İngiltərə və Amerikada da o təbiətli adamlar ola bilərdi, amma onları hakimiyyətə buraxmazdılar. İndi Almaniyada elə demokratik mühit yaranıb ki, Hitler artıq burada hakimiyyətə gələ bilməz. Rusiyadasa hələ o qorxu qalır. Amma beş-on il də belə keçsə Rusiyanın özündə də bu cür adamların hakimiyyətə yiyələnməsi mümkün olmayacaq.

Avropa Birliyinə girmək insan haqlarını yüksək səviyyədə qorumağı bacarmaq deməkdir. Mən inanıram ki, Avropa Birliyiylə əlaqələr Türkiyədə demokratiyanın daha da inkişafına müsbət təsir göstərəcək.

Azad mətbuat haqqında

Mən mətbuatın üzərinə hər hansı qadağanlar qoyulmasının əleyhinəyəm. Azad mətbuat olmayan ölkədə heç bir demokratik cəmiyyət qurmaq olmaz.

Arzum budur ki, 4-cü hakimiyyət, doğrudan da, əsl güclü hakimiyyət olsun.

Azərbaycanda çağdaşlaşmaya mətbuat da güclü təsir edir. Mətbuatımızın inkişafı və özünün toxunulmazlığını az-çox təmin edə bilməsi mühüm hadisədir. Artıq Azərbaycan söz azadlığı baxımından İran kimi, Türkmənistan kimi, altı il bundan qabaqkı Azərbaycan kimi deyil. İndi jurnalistlərin qabağında durmaq çətinləşib; nəinki ölkənin məşhur adamları və aparat işçiləri, hətta hüquq-mühafizə orqanlarının işçiləri də jurnalistlərdən çəkinməyə başlayıblar. Bu, artıq çağdaş dünya dəyərlərinə yiyələnməyimizdir, çağdaşlığımızdır. Bunlar bizim çağdaş bir xalq olduğumuzu göstərir. Biz çağdaşlığı sevirik, daim ona meyliyik.

...Qorbaçovun verdiyi demokratikləşməylə razı deyildik. Onun məqsədi Sovet İttifaqını bir qədər yeniləşdirmək və bununla da qorumaqdı; onun mahiyyətini saxlayıb formasını dəyişdirməyə çalışırdılar. Bizsə bütünlükdə mahiyyəti dəyişdirmək istəyirdik. Ona görə də bizim "demokratiya" anlayışımızla Qorbaçovunku tamam fərqliydi. Nəticədə nə cür oldu? Uğrunda Qorbaçovun mübarizə apardığı demokratikləşmə baş verdi (bunu imtina etmərik) - məsələn, əvvəlki sistemdən imtina Türkmənistanda, Özbəkistanda da baş verdi. Ancaq onlarda bizdəki kimi olmadı - bizdə bütün xalq hərəkətə gəldi, azadlığını, demokratiyanı xalq özü öz qanıyla qazandı. Gəlin mahiyyətə indi yenidən baxaq - Türkmənistanda, Özbəkistanda bu gün bircə dənə də müxalifət qəzeti çıxmır. [...] Sabah Rusiya bir də güclənsə əlini atan kimi Türkmənistan onun qoltuğuna girəcək, Özbəkistan da buna gedəcək - verilən pay geri alınacaq. Ancaq Azərbaycandan heç kim heç nə ala bilməz, çünki azadlıq Azərbaycan xalqının öz sərvətidir, öz qazancıdır. Mahiyyət, bax, bundadır!

Bizə gələn məktublardan birində Buş mənə belə yazırdı ki, sizin inqilabi demokratiyanızı biz müdafiə edirik və bəyənik. Ancaq çox təəssüf edirik ki, jurnalistlərin birini daxili işlər naziri döyübdür, bunu da nöqsan kimi qeyd edirik.

Başqa olduqca önəmli bir sosial problem onunla şərtlənir ki, insanlar azad danışmaq istəyir. Onun həlli üçünsə mətbuat azad edilməli və azad partiyalar yaradılmalıdır.

Burada (Kələkidə - **tərtib.**) jurnalistlərin mənə mənəvi hayan olmalarını ayrıca xatırlatmaq istəyirəm. Doğrudur, yanıma ardıcıl gələn jurnalistlərin adlarını sadalamaq istəmirəm (onlar çoxdur - birinin adını çəksəm qalanları məndən inciyər), ancaq Natella xanım`dan danışsam günah olar. O, çox böyük fədakarlıq edir, hər həftə Kələkiyə gəlirdi. Bəzən bu gün gedib sabah qayıdır, mənə yeni məlumatlar gətirir, dostlarımla, yoldaşlarımla salamını yetirirdi. Yol-iriz bağlı olanda o dəfələrlə dağları aşaraq, əzab-əziyyətə kişi kimi qatlaşıaraq özünü Kələkiyə yetirib. Qalan jurnalistlər də məni unutmur, hərə bacardıği işi görürdü.

Radiolardan ən çox qulaq asdığı "Azadlıq", "Amerikanın səsi", bir də "Bi-Bi-Si"ydi. "Azadlıq"ı heç vaxt buraxmırdım. Kələkidə qaydadır - hər gün axşam saat 8-də hamı "Azadlıq"a qulaq asır. Bunlardan əlavə, gecə 12-dən 4-ə kimi rusca "Svoboda"nı da dinləyirdim, çünki onun məlumatları daha geniş olurdu. Mən bütün bu radiolara minnətdaram ki, Kələkidə gecələr mənim həmdəməm olublar.

İmkan tapanda Türkiyə telekanallarına da baxırdım. Elə olurdu ki, gecə saat 5-ə kimi radiolara qulaq asır, gündüzlərsə qəzet, kitab oxuyurdum.

Ümumiyyətlə, mənim çox böyük arzumdur ki, Azərbaycanda mətbuat inkişaf etsin, genişlənsin. Bəzən hansısa bir ölkədə, məsələn, 1000 jurnalistin toplantısının keçirildiyini eşidəndə buna həsəd aparıram - kaş yaxın vaxtlarda Azərbaycanın da heç olmazsa 500-700 jurnalistinin qurultayının keçirildiyini eşidəydik, yəni bu boyda söz əsgərləri ordumuzun olduğunu görəydik.

Düzünə qalanda, jurnalistikamızın inkişafından narazı da deyiləm, çünki yazarlarımız belə ağır şəraitdə həqiqətən fədakarlıq göstərirlər - aylarla pul yox, maaş yox, yaxşı geyimləri yox, evdə yeyimləri yox, normal yaşayış şəraitləri yox, bunun heç gileyini, davasını da etmirlər. [...] ...Onlar milli duyğunu, ruhu yaşadan adamlardır. Onların həlledici qismi gənclərdir. Hiss edirlər ki, Azərbaycan dövləti təzə qurulub və istəyirlər ki, gözəl bir demokratik dövlət qurulsun, onlar da gələcəkdə bu dövlətin təmsilçiləri olsunlar. Mən İrənlə, Orta Asiya dövlətləriylə müqayisə edəndə sevinirəm ki, Asiyayla Avropanın qovşağındakı dövlət kimi biz nisbətən inkişafdayıq və daha çox Avropa yönündə, demokratiya yönündə inkişaf edirik - bu, çox yaxşıdır.

Azərbaycan televiziyası Azərbaycan dövlət televiziyasıdır və heç kimin dadasinin, babasının mülkü deyil. Məni orada təhqir edənlər televiziya işçiləri yox, Heydər Əliyevdir - nə deyiblərsə onun göstərişilə ediblər. Buna görə də televiziyanı o qədər də təqsirkar saymıram - onun rəhbərləri də, əməkdaşları da əli-qolu bağlı qullardır.

C.Cabbarlının "Od gəlini" əsərində deyilir ki, "köksündə kölə qəlbi döyünür". Televiziya rəhbərlərinin də köksündə kölə qəlbi döyünür. "Qapı qulları" deyirlər bunlara; onlardan heç nə ummuram. Mən, sadəcə, bu insanları o yaltaq, qorxaq, müti qul psixologiyasından qurtarmaq istədim. Mənim mübarizəmin məqsədi də budur.

Mən bir şeyi də sizdən xahiş edirəm. Elə diplomatik məsələlər var ki, onları tək cə diplomatlar həll etmir, çünki onlar hər şeyi danışa bilməzlər. Diplomat bu cür desə sabah onu ittiham edərlər ki, niyə belə demisən? Bunu jurnalistlər həll edirlər, yazırlar. Onda onların diplomatları məcbur olub bizim jurnalistləri çağırırlar. Bəzi faktları ancaq siz açə bilərsiniz. Məsələn, Köçəryan kimdir, necə adamdır, nə vaxt necə danışdı, türkə necə nifrət edirdi - bunları ancaq siz yazıb dünya ictimaiyyətinə çatdırə bilərsiniz.

İndi Avropa sözlərini gətirib doldurublar dilimizə...; sabah bu sözlərin heç birini bilməyəcəyik. Bu gün "ismi-fail", "ismi-məful" sözlərini anlamadığımız kimi bir zaman da "rasionalizm"i, "irrasionalizm"i bilməyəcəyik. Bu sözləri dilə niyə gətirirlər? Siz mətbuat işçiləri buna ciddi fikir verməlisiniz.

Azərbaycan gənclərinə ilk öncə azadlıq arzulayıram. İkinci şərt türk milli maarif və elmini yaratmaqdır. Bizim evimizi yıxıblar. ...Xahiş edirəm ki, siz jurnalistlər gələcəkdə bu məsələyə çox fikir verin.

İki ilin (1988-1990 - **tərtib.**) keşməkeşliyi tezliklə tarixçilərin, iqtisadçılərin, sosioloqlərin, etnoqraflərin, jurnalistlərin, yazıçılərin, bütən qələm adamlərinin əsərlərində öz əksini tapmalıdır. Məncə, mətbuat da səhifələrində ümumiləşdirilmiş nəticələri dərc etməlidir. Gecikməyimiz, susmağımız gələcək qarşısında bizi günəhli edər. Tarix ona görə qiymətlidir ki, onun ibrət dərslərindən bir neçə əsr sonra da faydalanmaq, düzgün nəticə çıxarmaq mümkündür. Mətbuat işçilərinin bu həqiqəti yaddan çıxarmağa haqları yoxdur.

Azərbaycan Xalq hərəkatının bir qələbəsi də demokratik mətbuatımızın yaranmasıdır. "Azadlıq" qəzetinin [1990-ın dekabrında] bir yaşı tamam olur. Bu bir ildə o, iki dəfə bağlanıb. Komendantlar və hərbi senzorlarla döyüşə-döyüşə çap olunur. Redaktoru, yeni millət

vəkilimiz, təkcə AXC-nin deyil, xalqımızın sevimlisi Nəcəf bəy [Nəcəfov] öz prinsipiallığını davam etdirir. [...] "Azadlıq" bağlananda "Fövqəladə vəziyyət" qəzetini buraxmaqda Ağamalı Sadiq böyük qeyrət və zəhmət sərf etdi.

"Azərbaycan", "Aydınlıq", "Ayna", "Ədalət", "Yeni Müsavat", "Xalq səsi", "Haray" (Sumqayıt), "Humay", "Vətən səsi", "Vətən" (Gəncə), "Azad söz", "Türk yurdu", "Demokrat" (Sabirabad), "Yurd" (Naxçıvan) və başqa qəzetlərimiz xalqımızın iradəsini təmsil edərək bizi məlumatlandıran, gələcəyə səs-ləyən orqanlardır. Bəzən bunların bütün nömrələrini oxumağa vaxt tapmayanda adam çox təəssüflənir və bunların çoxluğuna sevinir. Açıq-aydın görünür ki, çox güclü bir Azərbaycan mətbuatı yaranır.

Bu qəzetlərin hamısından bir narazılığım var, o da Azərbaycanın Güneyindən xəbərsizlikləridir. Arzu edərdik ki, bu boşluğ-u tezliklə doldursunlar.

Beşinci bölüm

DİN, İNANC, ƏXLAQ VƏ ELM HAQQINDA

Din haqqında

Dünya tarixində din-ruhani sisteminin köklərini tapmaqçün xeyli axtarışlar aparmışam.

Din fərdin, yaxud toplumun özüylə Tanrı arasındakı mənəvi-əxlaqi sistemdir.

Ey Ulu Tanrı, düşüncənin və duyğunun anladığı və anlamadığı nə varsa Səndən başlar, Səndə qurtarar. Ulsan, Ucasan, Böyüksən, Sevənsən, Sevilənsən! Bizləri də Səni sevmək və qanmaq üçün yaratdın və dedin: «Mən səni Məni qanmaq üçün yaratdım». Alqış Sənə də, bütün yaratdığına da, yaratdığın və sevdiyini türklərinə də!

Ağlın çox dərin qatlarına gedəndə elə Tanrı da, metafizika da bir varlıqdır. Metafizikanı (fiziki olmayanı) hərə bir cür anlayır - biri xristian dini xəttiylə anlayır, biri Konfutsi düşüncəsiylə anlayır, biri yunan fəlsəfəsiylə anlayır. Bizim - insanların o böyük varlığı dərkətmə, anlayış tərzimiz müxtəlifdir. [...] Bəli, hamı o həqiqəti axtarır. Sən ona "metafizika" deyirsən, mən "Allah" adlandırırım, obiri "Boq" deyir.

Dinlər, miflər müxtəlifdir, çox vaxt da bir-birinə qarşıdır. Elm tək bir sistemdir, dinamikdir, daim inkişafdadır, təkamül və sıçrayışla irəliləyir. Orta çağlarda din hakim mövqedə olanda bütün elmlərin məcmusunu fəlsəfə təmsil edirdi, elmin adından fəlsəfə çıxış edirdi. O zaman din-fəlsəfə münaqişəsi daha kəskin, daha sərt idi. Çatışmazlıqlarına baxmayaraq, formal məntiq fəlsəfənin bir silahı kimi, mifə və dinə qarşı mübarizədə əsas yer tuturdu.

Bəlli olduğu kimi, miflər loqos'a (formal məntiq - **tərtib.**) tab gətirməyərək öz yerini din'lərə, onlar da zaman-zaman tab gətirməyərək öz yerini elm'ə, fəlsəfə'yə verməkdədirlər.

Mifi öyrənmək lazımdır, mif bizim tariximizin bir hissəciyidir. Amma mən Qumilyov'un bu fikrinin tam tərəfindəyəm: "Mif özünə yer tapan yerdə elm yoxa çıxır". Burası da var ki, elmi hamının öyrənməsi üçün onu müəyyən dərəcədə mifləşdirmək lazımdır. Bizdə, məsələn,

fantastika ədəbiyyatı yaranıb. Fantastika özü mifin yeni şəklidir. Demək, elmi fantastikləşdirirlər. Orada hər şey də maraqlıdır. Amma bu marağın özü elmin üstünə gətirilsə, yəni elmi mifə tərəf eləsən elmə marağı artıracaqsan. Yox, mif elə nağılların, əfsanələrin üstündə dayansa cəmiyyətin inkişafını geri çəkəcək.

Bəşər tarixi başlayandan... mif, din və elm bir-birindən yararlanmaqla bərabər, həm də bir-biri ilə kəskin çəkişmə, mübarizə və münaqişədədirlər. Bir sıra tanınmış tarixçi və filosoflar mifi dinin sıxışdırıb aradan çıxardığını, bir başqaları isə, əksinə, bəşəriyyətin inkişafı nəticəsində insan oğlunun mifdən dinə keçdiyini, dinin mifə varis olduğunu yazırlar. Belə ki, dinlərin hamısında özündən əvvəlki əsətlərin (miflərin) bir qismi yer tapdı və yaşadı.

Dinin əsatirə (mifə) münasibəti ilə elmin mifə münasibəti ayrı-ayrıdır. Din bir sıra əsətləri «saf-çürük» edib özünə gərəklilərlə ara-sıra çulğaşdı və onları öz içinə aldı.

Soruşursunuz ki, niyə fəlsəfəylə din ayrıdır? Bu, indiki mübahisə deyil - min illərdir gedir. Bizdəki orta səviyyəli dinçilər, dini də, fəlsəfəni də yaxşı bilənlər tam o dərinliyə gedib onların birliyini tuta bilmirlər, ona görə fikirlər haçalanır.

[...] Tanrı məsələsini hələ qoyaq bir kənara, mələklər haqqında fikirlər nə qədər müxtəlifdir. Mələkləri adətən qadın şəklində çəkirlər.

İslamda Cəbrayıl, Əzrayıl, İsrəfil, Mikayıl kişi cinsindədirlər, mələkdirlər. Amma xristian dinində mələkləri nə cür çəkirlər? İsa peyğəmbər gedir, ətrafındakıların hamısı mələklər - qanadlı qız uşaqlarıdır. Onlar mələyi bu cür təsəvvür edir. Bu böyüklükdə insan cəmiyyətləri mələk haqqında hələ eyni fikrə gəlməyib.

Şeytan məsələsində də Avropada uzun müddət mübahisə gedib. Bir hissəsi deyib ki, şeytan çox eybəcərdir, qalanı deyib ki, o, Allahın (c.c.) mələyi, özü də baş mələyi olubsa necə eybəcər ola bilər? Əksinə, o, eybəcər olsa köüllərə girə bilməz; gözəldir ki, adamları aldada bilir. İnsanlar bəzən şeytanı quyruqlu, yaxud buynuzlu çəkirlər. Bu haradan gəlir - din təfəkküründən yox, mif təfəkkürdən. Miflərdə pis ruhları eybəcər, yaxşı ruhları gözəl təsvir edirdilər.

Bütün dinlərin tarixində çox maraqlı bir epizod var. İnsanlar uzun müddət - bəlkə də 10 min il mifin içində yaşayıblar, onları miflər idarə edib və yaşadı. Bu miflər inkişaf edə-edə gedir. Sonra cəmiyyətin şüuru artır, onun içindən böyük şəxsiyyətlər çıxır, yenidən mifdən dinə keçilir. Hər bir dində mif var və o, inanc qaynağına çevrilir. Məsələn, Yerin öküzün üstündə

durmasını götürək. Bu, bir mifdir. Dinə keçəndə o, bunu rədd edə bilmir, o da deyir ki, Yer öküzün üstündə durubdur.

Mifdən dinə belə keçidin özü bəşəriyyətin inkişafı deməkdir. Sonra zaman-zaman dinlər güclənib, miflər azalıb. İslamda xüsusən azdır, çünki o, sonuncu dindir, halbuki əvvəlki dinlərin əksəriyyətinin yarısını, bəlkə də çoxunu miflər təşkil edir. Amma islam da ondan tam qaça bilməyib, mifin müəyyən şərtlərini özündə saxlayıb.

İslamda mifləri kimlər yaradıb - farslar. M.F.Axundzadə deyir ki, farslar qədər əfsanəyə inanan xalq yoxdur; onlar əfsanəçi xalqdır. "Şahnamə" əfsanə üstündə yazılıb. Bunların başqa dastanlarının bir dənəsi də düz deyil, hamısı nağıl, əfsanədir. Firdovsi, farslar həm dini, həm də tarixi mifləşdiriblər.

[...] Zaman-zaman islam dininə mifləri kütləyə xoş gəlməkçün saldılar. Məsələn, deyək ki, İmam Hüseyin 3 yaşında əjdahanın ağzını cırdı. Məkkədə, yaxud Mədinədə əjdaha nə gəzirdi ki, İmam Hüseyin də bağda oturub onun ağzını cırsın?! Bax, bu, mifdir. Yaxud həzrət Əli barmağını saldı, Xeybər darvazasını tulladı, bir tayı məğribə düşdü, bir tayı məşriqə, hələ də tapa bilmirlər. Bu da başqa mifdir. Bəli, Xeybər qalasının darvazasını həzrət Əli öz adamlarıyla çıxarıb. Qalanın divarlarını sökmək mümkün deyildi, ona görə dəmir qapıları çıxarıblar. Güc verib yerindən çıxararaq qırağa qoyublar. Sonra mifdə deyilir ki, həzrət Əli qapı tayını aldı əlinə, onunla vurdu düşmənlərin hamısını, sonra tulladı. Elə deyil. Həzrət Əlini Xeybər davasında vurublar, zirehi parçalanaraq düşüb. Bundan sonra döyüşə-döyüşə geri çəkilib; divarda dəmir lövhə vurublarmış ki, bu, Xeybər qalasıdır. O lövhəni sökərək özünə zireh edib və vuruşub. Bu əhvalatı farslar mifləşdirirlər, çünki savadsız, cahil kütləni ancaq belə miflərlə idarə etmək olar - gerçək din ona çox da xeyir etmir.

...Biz nə mifologiyanın, nə də dinin əleyhinə deyilik. Ancaq mif və din ...asan qavranıldığı üçün geniş insan kütləsinə təsir edib onu öz tərəfinə çəkə bilmişdir. Elm və fəlsəfə isə həm özünü təqdimat baxımından, həm də qavranılma baxımından çox mürəkkəbdir, çoxlu maddi əsas və ağır zəhmət tələb edir. İnsanlar daha çox asana qaçır, daha çox mifdə və dində rahatlıq, dinclik tapırlar.

...Bir nöqtəyə daha diqqətli yanaşmalıyıq - bütün dinlərdə ilahiyyətşünaslıq var, ancaq dünya hələ də Tanrını qavramaqda tək bir fikrə gələ bilməmişdir.

Dünyanı dərk etməyin bir neçə yolu var: dinlə, fəlsəfəylə, tarixi-məntiqi metodla. Amma Füzuli tamam başqa yol seçib. Məsələn, o deyir ki, Tanrı ...peyğəmbərə vermədiyi şer yaratmaq bacarığını mənə bəxş etdi və mən dünyanı şerin gözüylə gördüm - deməli, poeziyayla da dünyanı görmək olar.

Din dünyanın dərkini iman, inam, inanc üzərində qurur, fəlsəfə məntiq üzərində. Bu fikir çəkişməsi min il davam etmişdir; yeddinci yüzildə həzrəti-Məhəmməd peyğəmbər bu fikir dartışmasını birləşdirib onları vahid bir axına yönəltmiş, bu gün bir milyard insan oğlu onu özünə ana yol seçmişdir.

Tanrı nur göndərir, işıq göndərir, vəhylər göndərir və bu, dərkolunmaz məsələdir. Biz onu öz dilimizdə dərk edirik - ərəb ərəb dilində, türk türk dilində dərk edirik. [...] Sadəcə olaraq, peyğəmbər ərəb olduğuna görə bu vəhylər ona ərəb sözlərlə çatdırılmalıydı. Daha düzgün desək, vəhylər radio-televiziya dalğaları kimi ötürülür, insansa onu öz dilində açır, şifrələyir. [...] Allahın eşitməsini, görməsini də məhz buna bənzər şəkildə başa düşməliyik və Onda insana xas cəhətin olduğunu düşünmək kobud yanlışlıq olardı.

Bir qədər din tərəfdən, din və tarix baxımından yanaşsaq təsəvvür edin ki, Azərbaycanda 7-8 peyğəmbər olub, ona görə də yazmışam ki, "peyğəmbərlər yurdu Azərbaycan".

Azərbaycan Ulu Tanrının su ilə odun öpüşündən sevə-sevə yaratdığı, Xızır İlyas peyğəmbərin, Qut savcısı Qutay peyğəmbərin, Azər peyğəmbərin, Lut peyğəmbərin, Azərdüşt peyğəmbərin, Yafəs peyğəmbərin və onun oğlu Türk'ün sevimli, gözəl, görklü yurdudur.

...[İbrahimxəlil peyğəmbərin atası] Azər peyğəmbəri götürək. Azər peyğəmbər haradan gedib, haradaydı? İkiçayarasından - Mesopotamiyadan gedib. Bu, bu tərəfdən. Qur'anda deyilir ki, Nuhun gəmisi gəlib Cudi dağında dayanıb (başqa dini kitablarda Ağrı dağının adı çəkilir). Başqa qaynaqlarda da bildirilir ki, gəmi yerə enəndən sonra Nuh 3 oğlunu ayırdı. Yafəs şərqə, demək, Azərbaycana getdi.

Bəli, Yafəs gəldi Azərbaycana. Onun oğlu Türk bu areala - Azərbaycana, Orta Asiyanın içərisinə düşür. Qırğız mifində onu İssıkgöldə doğulmuş sayırlar.

Sonra gəlir Zərdüşt peyğəmbər, Mani peyğəmbər, Məzdək'in özü peyğəmbərlik iddiasında olub, İl peyğəmbər, Xızır İlyas. Bunların hamısı peyğəmbərdir, ancaq sami tipli deyil. Samilərdə peyğəmbərlər doğulurlar, ölürlər.

"Muğan" sözü necə olur Koreyada da var (sərkərdə adı olub), Azərbaycanda da (yer adıdır) və muğ'ların ona nə dəxli var? Muğlar məsələsinə gələndə fikirləşdim ki, bu ad IV-V əsrlərdə yarana bilər; Mani peyğəmbər Mani-Muğ dininin aparıcısıydı. [...] ...Azərbaycandır, türkdür. Mani'nin atası Həmədandır, özü Mədinədə anadan olub. Sonra yenə köçüb qayıdıblar Həmədana. Mani'yə burada peyğəmbərlik yetişib. Onun əsərləri bütün Avropaya və Çinə yayılıb. [...] Amma o, bizim ədəbiyyatımızda (xüsusən Nizami'də) rəssam Mani kimi tanınıb. Çox böyük rəssammış. 23, ya da 24 yaşında özünü peyğəmbər elan edib.

Azərbaycan peyğəmbəri Xızır peyğəmbər'in də məkanı Savalandır; bütün tarix kitablarında yazılıb ki, o, Savalanda mağaraya girib, atını çəmənliyə otürüb və qeybə çəkilib.

Mən əsasən Zərdüşt'ün üstündə dayanırdım. O, Urmiyanın yaxınlığında, Şiz şəhərində anadan olub. Bir sıra alimlər onun yurdunu zorla Orta Asiyaya çəkirlər, amma elə şey yoxdu. Onlar istəyirlər ki, belə böyük şəxsiyyət Azərbaycana aid olmasın.

İran şovinizminin, fars şovinizminin zərdüştüklə necə mübarizə apardığını, zərdüştüyün fars şovinizminin alətinə necə çevrildiyini və onu necə dəyişdirdiklərini, onu necə mifləşdirdiklərini aydınlatmağa çalışmışam. Yazdım, yazdım, amma yarımçıq qaldı. Bu da çox maraqlı mövzudur, axı Zərdüşt dini dünyanın ən ilkin təkallahlı dinidir. [...] Zərdüştçülükdə də Allah təkdir - Ahuramazda'dır. Əhrimən şeytandır.

Bəli, zərdüştçülük təkallahlı dindir. Çox qəribədir ki, avropalılar artıq etiraf və qəbul ediblər ki, təkallahlılıq xristianlıq məhz zərdüştçülükdən götürüb.

[Avropalılar] yazıblar ki, xristian təkallahlılığının əsas mayasının bir hissəsi zərdüştçülükdən götürülüb. Bu, çox maraqlı faktıdır. Bəs nə cür olub ki, islam onu görməyib, götürməyib? [...] Zərdüşt dini düşür farsların əlinə... [...] Sasanlılardan çox qabaq - Əhəmənililərin, Daranın vaxtında bu dini təzədən yığıdırıb yeni şəkildə dövlət dini elan edirlər. Bu zaman onun əsl qat'ları itir, amma müəyyən qat'ları qalır. Zərdüştçülük davam edir.

İsgəndər indi "İran" adlandırılan yeri tutanda "Avesta"nın öküz dərisində yazılmış iki nüsxəsindən biri olub Əhəmənililərin sarayında, onu götürüb yandırılar, ikinci nüsxəsisə başqa şəhərdə olub, onu aparıblar, yenə indiki terminlə desək, Yunanıstana. Çox qəribə bir

mənzərə yaranır - dünyanı dərkətmənin Yunanıstanda dəyişdirilməsinin əsas şərtlərindən biri də zərdüştcülükdür. [...]

"Avesta"dan təbiətə aid hissələri götürərək dinə aid hissələri rədd ediblər. Sonra bu itib. Daha sonra iranlılar Orta Asiyada dövlətlər yaradırlar: Parfiya və s. Bundan bir qədər keçmiş, Sasanlılar yenidən hakimiyyətə gələndə göstəriş verirlər ki, həmin kitablardan tapıb yığsınlar. Hətta Yunanıstana da adam göndərlər ki, qalan nə varsa gətirsinlər. Beləliklə, "Avesta"nı təzadən tərtib ediblər; bu edilənsə "Avesta"nın özü deyil. Onun əsl qat'larını əlavələr etməklə saxlayıblar, qalanlarını bütöv dəyişdiriblər.

Atəşpərəstlikdə, yəni odseverlikdə od Allah deyil; o təxminən Məkkə rolunu oynayır - Məkkə Allahın evi olduğu kimi od da Allaha bağlayıcı rəmzdir, sitayiş mənbəyidir. Gedib Məkkədə, pirlərdə, məsciddə Allaha sitayiş edirsən. Onlar məbəddir. Odun da ətrafında fırlanıb Tanrıya sitayiş edirlər, odun üstündə Tanrının mahnılarını oxuyurlar. Allahın rəmzi olan ilk od, müqəddəs od [Azərbaycanda] Şiz'ə göndərildi. Sonra zaman-zaman bütün odlar oradan aparılır. Başlayırlar onu parçalamağa.

Neçə min ildən sonra Xorasan'da ikinci od peyda oldu; onu da Allah göndərib. Burada olan od bütün xalqın təmsilçisidir. Bu od öncə kəndliləri, sonra ordunu və hakimiyyəti himayə edən, qoruyan oddur. Xorasandakı od sənətkarların himayəçisi olur (axı əvvəldən sənətkarların himayəçisi yoxdu). Ölkədə doğrudan-doğruya sənətkarlıq inkişaf edir. Sənətkarlar, ticarətçilər təbəqəsi yaranır. Axı yarananda onun təmsilçisi də olmalıdır. Onu da od təmsil edir. Çox qərribə proses baş verir - farslar hakimiyyətdə güclənirlər.

Göydən üçüncü od farsların mərkəzinə - Parsaya'ya düşür və əkinçilərin himayəçisinə çevrilir. Bununla dini kahinlik Parsayaya keçir. Nə qədər kahin varsa Parsayaya ziyarətə gəlir və o kahin ocaqlarında dövlətin və sülalənin yaşamasına uyğun olaraq dini dəyişdirməyə və təbliğat aparmağa başlayırlar.

Beləliklə, dini hakimiyyət Azərbaycandan ayrıldı, keçdi farsların əlinə. Azərbaycanda nə qaldı - yenə kəndlilər, ordu, bir də dövlət hakimiyyəti. Bu zaman çox maraqlı bir vəziyyət yaranır - kahinlərin hamısı Parsaya'ya yığılırlar, amma hakimiyyətin başçısı (məsələn, Sasanlıların padşahı) taxta çıxmaq mərasimindən qabaq Mədəindən - imperiyanın mərkəzindən pay-piyada gəlir Azərbaycana. [...] Urmiyada Şizə. Orada oda sitayiş edərək bildirir ki, mən taxta çıxıram, ey ulu Tanrı, ulu Ahuramazda, məni qoru. Burada bir çox mərasimləri yerinə yetirir, sonra gedib oturur taxtda; yoxsa otura bilməzdi.

Bəli, mərkəz Azərbaycandı, ona görə bizanslı rumlar - yunanlar hücum edəndə, İrənlə vuruşanda birinci Azərbaycandakı atəşgahı dağıdıblar. Bu dağıtmadan sonra hakimiyyət mərkəzi də keçib Parsayaya. Bu, böyük bir tarixi gedişdir.

Sonra İrənin hansısa bir sahəsində dördüncü odu çıxarırlar. O da başqa bir təbəqəni təmsil etməyə başlayır. Beləliklə, dörd müqəddəs od məkanı yaranır və parçalanma gedir. Ancaq Tanrı vahiddirsə, deməli, onun göndərdiyi od da vahid olmalıdır. İslam dinində Tanrının başqa

evi yoxdur - ancaq Məkkədir. Məkkəyə "Beytullah" ("Allah evi") deyirlər, dinimizin mərkəzi odur. İstədilər ki, Mədinəni də mərkəz etsinlər, alınmadı. Dedilər Mədinə peyğəmbərin şəhəridir, Allaha aid deyil. Yəni mərkəziyyət pozulmadı, dağılmadı. İrandasa vahid din sistemini etdilər 4 parça, ondan sonra başladı ölkə daxilində ruhanilik bir tərəfdən, o birisi başqa tərəfdən təfriqəyə. Həm dövlətdə, həm dində parçalanma getdi, həm də hərə başladı öz oduna dastanlar, nağıllar qoşmağa. Hərə öz odunun müqəddəs olduğunu sübut etməyə çalışdı. Din məhv oldu, mifləşdi.

"Avesta"nın adı əslində "Zənd Avesta"dır. Bu, "Avesta"nın özü deyil, onun şərhidir. Bununla da kifayətlənməyərək [farslar] "Pa Zənd Avesta" ("Avesta" şərhinin şərh) da yaradıblar. Bizdə buna "haşiyə" deyirlər. Bütün Orta Asiyada qədimdən mövcud fars miflərini doldururlar bu kitaba. "Avesta" kitabını din əsəri olmaqdan çıxarıb mifləşdirir, öz istəklərinə uyğun şəkllə salırlar. İslam bu əsərlə tanış olanda görür ki, tamamilə miflərdən ibarətdir.

Qut Tanrı adıdır və Almaniyayadək gedib yayılıb. [...] "Xuda" sözü "qutay"dandır; əslində o, "xuday"dır. Farslar ... "Xuday-namak" kitabı yazıblar. Oradakı "xuday" "qutay"dır, [...] yəni "ay qutu", "ay Tanrı". "Ay Tanrı", "gün Tanrı", "ulduz Tanrı" çox-çox sonralar "Oğuznamə"lərdə "Ay xan", "Ulduz xan" və "Gün xan"a çevrilib. Demək, öncə olur "ay qut", "gün qut", "ulduz qut"; bunlar Tanrının sifətləridir. Onun yerdə təmsilçisi insan olandan sonra insan xan sayılır: Ay xan, Gün xan, Ulduz xan; o daha qut ola bilməz - qut Tanrının sifətidir.

Çox qəribədir ki, "Xuday-namak"a - "Avesta"nın sistemini davam etdirən bir əsərə farslar götürüb öz hökmdarlarının adlarını saldılar: Tanrı Hörmüz Qubada belə dedi, Keyqubad saray tikdirdi və b. Belə şeylərlə doldurdular dini kitabları... "Xuday-namak"ı ərəbcəyə çevirib verdilər həzrəti-Ömərə. O da oxuyub dedi ki, nağıldır, yığışdırın - belə din olmaz. "Onların inancı budur" deyildiyində həzrəti-Ömər göstəriş verdi ki, orada yazılanlar allahsızlıqdır, onların kitabı Tanrıdan gəlmə deyil.

..."Avesta" yazılarda, bu din meydana çıxanda həmin ərazidə farslar yoxdu. Fars öz tarixini aparır miladdan öncə VIII yüzilliyə (1200'cü ildən 800'cü ilədək). Zərdüşt dini axı bundan çox-çox qədimdir.

Deməli, ərəblər Zərdüştün özünü də, ideyasını da qəbul etmədilər və bununla da qurtardı. Ancaq o dinin adı "Zərdüşt dini" deyil - "mağ" da gedir, "muğ" da gedir. Mən indi düzgününü axtarıram. Ola bilsin ki, "mağ" ilkin, "muğ" sonrakı variantdır və hər ikisi bu dinin adıdır.

Onun təbliğatçısı Zərdüşt olduğuna görə dinə "zərdüştçülük" deyirlər. Əslində bu, düzgün deyil. Məsələn, peyğəmbərlərin adıyla islam dininə "Məhəmmədiyyə", xristian dininə "İsaviyyə", yəhudi dininə "Musaviyyə" deyirlər, halbuki dinin adı belə deyil. Zərdüşt bu görüşləri təbliğ etdiyinə görə ona "zoroastrizm", "zərdüştçülük" və s. ad veriblər. Əslində o, "muğ" dinidir - mən qat'lara baxdım, onlarınsa bəzilərinə "mağ", bəzilərinə "muğ" gedir.

"Bağ" da, "boğ" da oradandır. "Mağ"la "bağ"ın eyniliyi maraqlı faktlar ortaya qoyur. "Bağdad" adı çıxır meydana. "Muğ"la "buğ"un yadigarı olan "boq"sa Avropaya, daha doğrusu, Bizans və Rusiya imperiyasına keçir.

Məzdək Həmədandandır, özü də farslara qarşı çıxıb. [...] Nizamülmülk onların hamısını saxtalaşdırılmış fars qaynaqlarından götürməli olub, ona görə orada yalanlar istənilən qədərdir.

İranda atəşpərəstlik çağında bəzən bir məbəddə 11-12 min qadın saxlanılırdı və onlar heç kimə ərə getmirdi (məbəd arvadlarıydı bunlar). Ən gözəl qız Hörmüzə qurban verilərək yandırılırdı (Cəfər Cabbarlının "Od gəlini"ni yəqin ki, yaxşı xatırlayırsınız...). Tarixçilər yazır ki, məbədə toplanmış qadınlarla evlənmək mümkün olmadığına görə oğlanlar qız tapmır, evlənməkçün yad ölkələrə gedirdilər. Elə ki islam dini gəldi, İrani tezliklə bu sosial bələdan qurtardı. İslamın burada qəbulunda bu amilin də müəyyən rolu olub. Çində də islamın geniş yayılmasına ailə amili mühüm təsir göstərib.

İmam Cəfər Sadiq, Əbu Hənifə, Məhəmməd Şafii, Buxari, Məhəmməd Təbəri, Qəzzali kimi nəhəng müsəlman ilahiyyatşünas alimləri dinin nüfuzunu qoruyur, onu yeni deyim və metodlarla geniş kütləyə aşılایrdılar.

Bir var böyük Tanrı məntiqi. Metafizik idrakın məntiqiylə fiziki idrakın məntiqi ayrılır. Fizikanı dərk etməkçün əşyanın təbiətini bilməlisən; bilməsən - olmaz. Əşyanın təbiətini öyrənməkdəsə dini məntiqdən istifadə çətin olur - əşyanın öz məntiqi var. Məsələn, ...təsadüfləri qəbul etməyən insanlar var. Din də təsadüfü qəbul etmir - hər şey zərurətdir, Tanrı yaradıb. Məsələn, ev uçdu - Tanrı edir, sel gəldi - Tanrı edir; hər şey Tanrıdır. Din budur.

Dinin özünün də fəlsəfəsi var. Dinin öz məntiqi var, fəlsəfəninə başqa məntiqi var. Fəlsəfənin məntiqiylə dinin məntiqi tutmur. Bu haqda istəyirsinizsə Qəzzalının "İhya ülumiddin"inə baxın.

İmam Qəzzalının Farabiyə, İbn Sinaya qarşı yazdığı kitab "İhya ülumiddin" ("Din elmlərinin dirildilməsi") adlanır. O, opponetlərinə üz tutaraq deyir ki, mən din elmlərini yenidən dirçəltmişəm, yəni bildirir ki, sizin məntiqlə dinin məntiqi tutmur - Tanrı məntiqi kəlam'la gedir. İslam dininin məntiqi kəlamın üstündə qurulub, onun fəlsəfəsi kəlamdır. Kəlam elmi islamın fəlsəfəsidir. Amma o da daha çox qədim dünya fəlsəfəsinə - Şumer, Akkad, Misir, Yunan fəlsəfələrinə dayanan fəlsəfə sistemidir.

Taleyi də Tanrı həll edir, hər şeyi Tanrı həll edir. Burada başqa məntiq ola bilməz. Amma fəlsəfəyə zərurətlə bərabər təsadüf də qəbul edilir. Təsadüf varsa bəs kiminkidir? Din deyir ki, dinindir. Amma fəlsəfə deyir ki, yox, o, əşyanın öz təbiətindədir - insanın özü öz taleyini həll edir. Dində də var ki, insan faili-muxtardır. Bu da dinin məntiqidir - sənə ağıl vermişəm ki, bunu elə.

Demək, tarixdə uzun müddət dinlə fəlsəfə mübahisə aparır, özü də, mövqelərini bəzən möhkəm saxlayırlar.

Filosofların böyük hissəsi materialistdir, niyə?

Filosof Farabi - bu nəhəng dahi təmiz müsəlmandır. İbn Sina onun kitablarının, əsərlərinin şagirdidir. Bəs Farabi bu məsələni nə cür həll edir? Onun haqqında dünya filosofları, tədqiqatçıları deyirlər ki, o, eklektikdir. Nədir eklektik? Yəni dünyanı bütövlükdə götürən. O, dini də, dünyanı da bütövlükdə götürür. Farabi çox qəribə filosofdur. [...]Adı Məhəmməddir. Tarxan oğludur. Ulu babasının da adı Tarxandır. Farab şəhərindədir, təxəllüsü "Türk"dür. Beləliklə, onun tam adı belədir: Məhəmməd ibn Tarxan əl-Farabi ət-Türki.

Farabi fəlsəfəyə gələndə artıq islam dini dünya diniydi. [...]...Farabi tapmalıdır ki, "fizikadan o tərəfdəki şey" nədir? O, islama uyğun cavab verməlidir. Və çox maraqlı, qəribə cavab alınır: Tanrı varlığı yaratmayıb, varlıq Tanrıdan yaranıb. [...] Demək, varlığın Tanrıdan yaranmasına ilkin təkanı Tanrı verir; varlığın özü də buna hazırdır. İndi yaranışın, törənişin qaynağına, mənbəyinə ad tapmaq lazımdır. Ad belə qoyulub: ilkin mövcudluq Tanrıdır, varlıq ikincidir. Farabi fəlsəfəylə islam dinini barışdırır, yəni islama qarşı da deyil, fəlsəfəyə qarşı da.

Platon daha çox idealizmin üstünə gedir, Aristotel'sə idealizmdən daha çox qaçır, bunlar çoxlu mübahisə aparırlar. Bəs Farabi neyləyir? O götürüb ikisini də birləşdirir, deyir ki, Platon da düz deyir, Aristotel də, ancaq burası var ki, onlar ayrı-ayrı dillərdə danışsınlar, həyata baxışları

müxtəlifdir. Buna baxmayaraq, ikisinin də düşüncələrinin kökü yenə gedib çıxır metafizikaya, yəni yaradıcı qüvvəyə; sadəcə olaraq, onun mahiyyətini fərqli izah edirlər.

Farabi Platonla Aristoteli birləşdirərkən onların hər birinin səhvlərini də müəyyənləşdirib. İndi təsəvvür edin ki, o nə qədər nəhəng bir iş görüb - Platonla Aristoteli ayrı-ayrılıqda təhlil edəsən, onların ziddiyyətlərini qoyasan ortaya və vahidlik nöqtələrini, yəni idealizmlə materializmin kökünü tapasan! Çox qəribədir ki, dünyanın bir çox böyük filosofları iddia edir ki, materializm və idealizm insanların görüşlərinə görədir.

Deməli, Farabi din və fəlsəfə sistemlərini birləşdirir, ikinci təlim yazır. Aristotelinki birinci təlimdir, Farabininki olur ikinci təlim. IX əsrdən sonrakı fəlsəfədə Aristotelinki "Təlimül-əvvəl" ("Birinci təlim") adlandırılır, Farabininkinə "Təlimüs-sani" ("İkinci təlim") deyilir. Buna görə də fəlsəfədə Aristoteli "müəllimül-əvvəl", Farabini "müəllimüs-sani" adlandırırlar.

Belə demək mümkünsə, "din elmləri"nin fəlsəfə elmləri qarşısında geri çəkildiyini görən Qəzzali "Din elmlərinin dirildilməsi" adlı dörd qalın cildən ibarət əsərini yazmışdır. Burada o, Farabi və İbn Sina kimi böyük filosofları tənqid edir, kəskin şəkildə islam dinini fəlsəfəyə qarşı qoyurdu. Bundan sonra dinlə fəlsəfənin mübarizəsi daha da kəskinləşmişdir.

İmam Qəzzali Farabiyə azca toxunub. İbn Sina da Aristotellə Farabidən daha çox uzaqlaşdı. Çünki İbn Sina təbiət elmlərini daha incəliklə bildiyinə görə dünyagörüşünü təbiət elmləri üstündə qurur. Sonralarsa çox qəribə hadisə baş verir: Nəsirəddin Tusi özünün böyük ilahiyyatşünas olduğuna baxmayaraq İmam Qəzzaliyə qarşı çıxır və filosofları müdafiə edir, İmam Qəzzalinin bilmədiyi yerləri aşkarlayır. Tusinin Qəzzalini tənqid etdiyi əsərinin adı belədir: "Təfavütül-fəlasifə" ("Fəlsəfənin ziddiyyətləri, ayrılıqları", yaxud "Fəlsəfənin ziddiyyətlərinin tənqidi").

[...] Nəsirəddin Tusi sonradan Qəzzaliyə qarşı ikinci əsər də yazaraq adını qoyub "Təfavütüt-təfavüt" ("Tənqidin tənqidi"). Qəzzali filosofları tənqid edir, Tusi də tənqiddə tənqidlə cavab verir.

Yunan dünyagörüşündən gəlir ki, Yer tərپәнmir, hər şey (Günəş, Ay, ulduzlar) onun ətrafında fırlanır. Bu, geosentrizmdir, yəni Yer mərkəz götürülür. Din də Yer tərپәнmediyini deyir. Amma islam dinində - Qur'anda belə bir ifadə keçir: mənim yaratdıqlarımın hamısı üzür. Buradan çıxış edəndə, demək, Yer də üzür. Ancaq Qur'anda bir yer də var ki, Tanrı Yeri tərپәнməz, qalanlarısa onun ətrafında fırlanan, üzən yaratdı. Gərək buna cavab verəsən.

Yunan elmində də Günəşin mərkəz olduğu bəzən deyilirmiş, ancaq bu fikir - heliosentrizm geniş yayılmayıb. Burada dünyanın elm meydanına çıxır dahi türk alimi Biruni. O, müşahidələri nəticəsində ilk dəfə qəti şəkildə deyir ki, Yer hərəkət edir, onun ölçüsü də var, yumrudur və Günəş mərkəzdir.

Biruni bu çox doğru fikrə gəlir ki, Yerin, yaxud Günəşin mərkəz götürülməsi elmə heç bir xələl yetirmir, bunun üstündə mübahisə etməyin mənası yoxdur.

Biruni nəyi tapmışdı - zaman və məkan bütövlüyünü! Zaman və məkanı vəhdətdə götürəndə nəyin mərkəzdə olması fərq etmir.

Xristian dini deyir ki, Yer tərpənmir, Qaliley deyir ki, Yer tərpənir. Tutub onu verdilər inkvizisiyaya, zorla dedirdilər ki, Yer tərpənmir. Çıxanda ayağını vurdu yerə, dedi ki, hər halda, Yer tərpənir. Kopernik'sə Günəşin mərkəz olduğunu yazanda dedilər ki, çox böyük kəşf edib, astronomiyada inqilab yaradıb.

Sonra gəlib çıxdı Eynşteyn'ə. O, nisbilik nəzəriyyəsini işləyəndə, zaman və məkanı bütöv götürəndə dedi ki, Yer tərpənmir, Kopernik də kəşf-zad etməyib, bunun elmə heç bir dəxli yoxdur - istəyirsən Yeri mərkəz götür, istəyirsən Günəşi; Yerdə oturub hər şeyi öyrənmək olar. Bu zaman xristian dini ayağa qalxdı ki, Eynşteyn Yerin tərpənmədiyini sübut etdi, demək, xristian dininin dediyini təsdiqlədi. Bunda Eynşteyn məktub yazdı ki, yox, elə deyil - Yer tərpənir, amma Yeri tərpənməz götürməkdən elmə zərər gəlməz. Deməli, Eynşteyn gəlib çıxdı neçə yüz illər öncə Biruni deyənin üstünə!

Eynşteyn nisbilik nəzəriyyəsini hazırlayanda görüb ki, çox şeylər səhv çıxır. Təzədən gedib Nyutonu öyrənərək bir az da düzəldib. Sonra Qalileyi öyrənib; onun da bütün sistemi Şərq təfəkkürü üstündə qurulub, çünki Avropada ilkin olaraq İtaliya Şərq elmini özündə toplamışdı.

Sual çıxı bilər ki, niyə bunu İngiltərədə tapmadılar, İtaliyada tapdılar? Çünki o zaman İtaliya Şərq mədəniyyətini Avropaya daşıyırdı. Nəsirəddin Tusi'nin "Təhriri-Üqlidis" əsərini də orada çap etmişdilər. Bu əsərdə Tusi Evklidin (müsəlman Şərqində o, Üqlidis adlanırdı) əleyhinə çıxırdı. Paralel xətlər nəzəriyyəsinin ünsürləri həndəsədə Tusidən qabaq da (məsələn, Evkliddə) səslənirdi, ancaq onu nəzəriyyəyə halına salan məhz Tusi oldu.

Nəysə, Biruninin gəldiyi nəticələri Avropa da mənimsədi.

Qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov'un bir fikri var; deyir ki, dinlər hər şeyi həll etmədilər - bəşər yenə uzun müddət Allahı (c.c.) axtaracaq. Tanrını dərk etmək mükəmməlləşir. Bəzən elə olur ki, dinlərin verdiyi Tanrı haqqında təlim artıq bizimçün yaramır, müəyyən suallar yaranır. Ona

görə biz də təzədən Tanrı haqqında yeni, daha mücərrəd, daha mürəkkəb, daha da yeniləmiş tərzdə düşünürük, amma əsas, özül pozulmur.

Məsələn, islam dini əsasında Tanrını dərk etmə bir az da genişlənə bilər. Orada bir hökm var ki, Tanrı insanı ona görə yaratdı ki, o, Tanrını dərk etsin: səni ona görə yaratmışam ki, mənə tanıyasan. "Tanıyasan" ərəbcə "yarəfəni" şəklində işlənir; "irfan" sözüdür. Ona görə də irfan sahibləri deyir ki, əsas o biri elmlər yox, irfan elmi'dir. Allah insanı onu irfanla dərk etməyə yaradıb, irfansa bilik deyil - irfanın da kökündə bilik dayanır, ancaq irfan bilikdən başqa bir anlayış, idrak formasıdır.

Sufizm ...dinlə fəlsəfənin qarışığıdır.

Sufi ideyasının sonunda mütləq dinə, Allaha, hansı dindənsənsə o dinin təriqətinə bağlanacaqsan. Sufizmdə 4 məsələ əsasdır. Birincisi şəriət'dir. Sufi şəriəti öyrənməlidir. İkincisi təriqət'dir. Şəriəti öyrəndəndən sonra o, bir təriqətə mənsub olmalıdır. Üçüncüsü mərifət'dir. Dördüncüsü isə həqiqət'dir. Yəni şəriəti mərifətlə öyrənsən, sonra təriqətə girərsən; orada da mərifətlə öyrənməlisən, çünki mərifət üsul kimi sənə lazımdır - yalnız mərifətdən keçməklə həqiqətə çatırsan.

Vacib əsasları 3 götürənlər də var: şəriət, təriqət, həqiqət. Nə üçün üçünü götürürlər? Bunlar deyirlər ki, mərifət mərhələ deyil, idrakın bir formasıdır, növüdür. Bunların fikrinə görə, şəriəti öyrənərək təriqətə daxil olacaq, mərifətə - ən yüksək anlayışa, filosof kimi dünyanı dərk etməyə yetişəcəksən; həqiqətə də yalnız bundan sonra gedə bilərsən.

Bu, bir sistemdir. Orada hökmən təriqətə düşəcəksən. Təriqət adamlarının əksəriyyəti islam dinində bir şəxsi mütləq böyük götürməli, öz nəslini aparıb o şəxsə bağlamalıdır. Necə? Kimisi deyir mənim təriqətim Əbubəkri xətfinə bağlanır, kimisi deyir Ömər, kimisi deyir Osman, kimisi deyir Əlinin (ümumiyyətlə, 4 xüləfəyi-raqdınə - bəyənilmiş, icmanın seçdiyi xəlifələrə - bağlanmalıdır). Bu təriqət hökmən onlardan birinə bağlanmasa o sufi təriqətini qəbul etməzlər. Azərbaycanda, deyək ki, Səfəviyyə təriqəti Şah İsmayılın vaxtında kimə bağlıydı? İmam Əliyə. Amma Azərbaycanda, məsələn, Sührəverdiyyə təriqəti var (böyük şeyx Sührəverdinin təriqəti); o, birbaşa həzrət Əbubəkriyə bağlıydı.

Şiə təriqətlərinin hamısı imam Əliyəyə bağlanır. Sünnilərdə peyğəmbərdən sonra seçilmiş digər üç raqdin xəlifəyə bağlanılır.

Özünü tam sərbəst sayan təriqətlər də var, ancaq belələri çox azdır. Bunlar deyirlər ki, təriqətin şeyxi elə birbaşa Allahla bağlıdır və insanları Allaha bağlayır; o, mürşid, ardıcılırsa mürid'dir. Mürid Tanrıya çatmaqçün mürşidin təlimindən, göstərişindən keçməlidir.

Bu sistem ancaq islam aləminə aiddir və idealist fəlsəfəylə bağlı deyil.

İdealist fəlsəfəyə bütün dünyada yayılıb. Nədir onun mahiyyəti?

İdealist fəlsəfənin əsasını Platon qoyub və sonradan da çoxlu idealist filosoflar yetişib. Məsələn, Kant və Hegel çox görkəmli idealist filosoflardır. Birdən-birə onların qarşısına Feyerbax çıxır. O, artıq materializmə tərəf sürükləyir və idealizmin üstündən keçir. Ondan sonra Marks və Engels böyük bir materialist fəlsəfə sistemi, təlimi qoyub gediblər (qəbul etmədik, səhvləri var - bunlar başqa şeydir).

İdealist fəlsəfədə Tanrı əvəzinə yaradıcı güc məsələsi yoxdur. Xristianlar Allahı bir cür, müsəlmanlar başqa cür, buddistlər də onlardan fərqli dərk edirlər. İdealist fəlsəfədə yaradıcı güc metafizik haldadır - fizikaya dəxli yoxdur və təsəvvür də edilmir. Düzdür, islamda da deyilir ki, Tanrı təsəvvüredilməzdir: nə istidir, nə soyuq; nə böyükdür, nə kiçik; nə xeyirdir, nə şər və s. Ancaq Tanrının islamda 99 sifəti var. Məsələn, O, Rəhmandır, Rəhimdir, Qadirdir, Nasirdir, Adildir, Cabbardır, Cəmidir... Bunların hamısı Onun sifətləridir. İdealist fəlsəfədəsə yaradıcı ruh'un sifətləri yoxdur - o, sadəcə olaraq, dərkolunmaz böyük bir varlıqdır.

İdealist fəlsəfəyə söykənməyən islam dinində - Qur'anda həzrət peyğəmbərə Tanrıdan göstəriş var ki, səndən ruh haqqında soruşacaqlar; de ki, bu haqda Tanrı mənə az şey öyrədib. [...] İdealist fəlsəfəyə bütövlükdə ruh üzərində qurulub. Deməli, din başqadır, idealist fəlsəfə başqa. Ancaq sufilər istəyiblər ki, həm idealist fəlsəfədən, həm də dindən yararlansınlar, onları birləşdirdinlər. Hətta bəzən buna nail də olublar. Amma müəyyən təriqətlər, seçilmiş insanlar, təlim görmüş qruplar bu birləşdirməni qəbul etsə də, tarixdə idealist fəlsəfəylə din arasında nə qədər barışıq və yaxınlıq yaransa da onlar yenə tamam ayrı-ayrı sistemlər olaraq qalır.

Bütün bu açıqlamalardan sonra yenidən əsas mətləbə dönürəm. İdealist düşüncədə millət böyük bir ruhdur, ruhun törədicisidir; deməli, o parçalana bilməz.

Millətimiz yalnız ərazi baxımından parçalanıb. Ruhunu təmsil edən millətin mədəniyyəti, ədəbiyyatı, dili, tarixi və başqa göstəriciləridir ki, bunlardan da heç biri parçalanmayıb; Azərbaycanın güneyində də, quzeyində də hətta yeməklər də, bayramlara münasibət də eynidir. Müsəlman olmaqlarına baxmayaraq Azərbaycan müsəlmanıyla ərəb müsəlmanı arasında böyük fərqlər var, çünki onlara milli xarakter hopub.

...Avropada xristian dini fəlsəfəni sıxışdırıb zorla meydandan çıxarmış, yüzillər boyu fəlsəfə ilə məşğul olmaq qadağan edilmiş, fəlsəfə ilə məşğul olanlar amansızcasına təqib edilmişdir. Orta əsərdə islam dini xristian dininə baxmış elmə və fəlsəfəyə loyallı idi. Qur'anda elm yüksək qiymətləndirilir, Allah ən böyük bilici (alim) sayılır, elmi bilmək Allahın ən gözəl keyfiyyətlərindən biri kimi təqdim edilir.

Qur'anda bir ayədə deyilir ki, «elm müsəlman kişi və qadın üçün fərzdür», yəni Allah qarşısında borcudur. Həzrəti-Məhəmməd peyğəmbərin dili ilə hədisdə müsəlmanlara göstəriş tərzində deyilir: Utlubul-elm minəl-məhdi ilə-ləhdi (Elmi beşikdən qəbrəcən öyrən).

İbn Rüşd elmlə dinin mübahisəsinə belə bir maraqlı yekun vurmuşdur: "Din xəstələr üçün dərmandırsa fəlsəfə də sağlamlar üçün qidadır".

Dövlətdə dinin yerini dünyada artıq təyin ediblər və ən gözəli də odur - nə din dövlətin işinə qarışır, nə də dövlət dinin. [...] Din mənəvi dəyərləri təmin edir, dövlətsə yaşam və siyasi dəyərləri. Onları bir-birinə qatanda dünya da bir-birinə qarışır.

Bu gün Azərbaycanda islam dini hansısa [dövləti] məsələyə qarışırsa burada yaşayan xristianlar, yəhudilər də qarışacaq, hətta son vaxtlar yaranmış krişnaçılar da qarışacaq. Axı belə olmaz. Məsələn, götürək Amerikayı. İslam dininin, eləcə də başqa dinlərin nə haqqı var Amerika dövlətinin işinə qarışsın?

İslam mənəvi dəyər kimi Avropada qəbul olunacaq, ancaq neyləsə də siyasətə müdaxilə edə bilməyəcək, çünki mümkün deyil.

İslam nə istəyir? Yoxsula çörək istəyir, ona yardım edilməsini istəyir və s. Yəni islamın sosial tələblərini xristianlar: fransızlar, ingilislər və b. doxsan doqquz faiz yerinə yetiriblər, bəlkə bir-iki faizi qalıb - məsələn, namaz qılmaq, oruc tutmaq kimi. İran, ərəblərsə sosial tələbləri yerinə yetirməyib, ona görə də İranda da, ərəblər arasında da sosial-demokratiya meydan oxuyacaq, islam dini də meydan oxuyacaq, çünki əhalinin ona ehtiyacı var. Amerikadasa əhalinin islam dininə mənəvi ...ehtiyacı olsa da siyasi həyatda ona ehtiyac duymur.

...Demokratiya olan yerdə islam dininin sosial tələbləri elə yerinə yetiriləcək ki, ancaq mənəvi dəyərlər qalacaq. Ona görə də demokratiya gələndə dinin öz yerini gözəl təyin edir - din Allahdan gələn nə təyinatı varsa o işlə məşğul olur, başını siyasətə qatmır və İrandakı kimi ölkəni gətirib bədbəxt günə qoymur. Orada dövlətə mollalar rəhbərlik edir, bütün ölkəni də dağıdıblar. Qardaş, idarə eləyə bilmirsən də. Onlar məscidi idarə edə bilər, ölkəni, siyasəti, tankı, topu, Amerikayla danışıqları yox! Get mollalığını elə də. Mən gəlib sənə məscidinə qarışmıram ki. [...] Sənə nə işin var ki, idarə belə olacaq, ordu belə qurulacaq və s.?

Din siyasətdə iştirak edə bilməz. Dini siyasətə alət eləməzlər. [...] Dini siyasətə qatan adam mənəvi aləmdə namusu pula qatan adam kimidir. Pul gündəlik lazımdır, istifadə edəcəksən, ancaq namusun pula dəxli yoxdur - o, pulla ölçülmür. Axı demək olmaz ki, kim pulludursa o, namusludur, kim puluzdursa - namussuz. Namus ...mənəvi anlayışdır. Din də mənəvi anlayışdır; onu maddi həyata - siyasətə, davranışa, yaşayışa, orduya, nə bilim, vuruşa, döyüşə... qatmazlar.

...Siyasət də dinin işinə qarışmamalıdır. Biz siyasətçilər dinin işinə qarışmamalıyıq. Ancaq danışanda islam dininə münasibətimizi siyasətçi olaraq bildirməliyik ki, ümumən dinlərə münasibət budur, islam dininə, xristian dininə isə bu.

Bizimçün dinlərin heç biri başqasından üstün deyil. Bütün dinləri Tanrı göndərmiş və onlar bərabər qəbul edilib. Ancaq müsəlman olan islamı çox sevəcək, xristian olarsa xristian dinini.

Dinlərə sayğı göstərməlidir.

İslam haqqında

...Mən inanmıram ki, İslamın mahiyyətini, onun gerçək fəlsəfəsini dərk edən kimsə ondan üz döndərə bilsin.

İslam dini təlim kimi də çox mükəmməldir. İslamda elə sual yoxdur ki, ona cavab verilməsin. [...] Qur'an'dan başqa, şəriət də, Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.s.) hədisləri də, İslam filosof və alimləri də konkret məsələlərlə bağlı o qədər geniş izahlar, şərhlər veriblər ki, artıq istənilən sualın cavabı var. Amma Xristianlıqda, yaxud başqa dinlərdə cavabsız qalan suallar var.

Təkcə ilahi qüvvə haqqında təlimi götürsək İslamda ilahi qüvvə bütöv, vahid və tam mücərrəddir. [...] Ümumiyyətlə, İslamda Tanrı anlayışı həddən artıq mücərrəddir. Məsələn, deyilir ki, Tanrı nə ağdır, nə qara, nə rəngi var, nə ölçüsü, yəni O, tamam mücərrəd bir varlıqdır. Onu mahiyyətini ancaq peyğəmbər açır.

...Allah (c.c.) qəzəblidir, adama cəza verəndir, ancaq Onun cəza verəcək sifətləri ondursa bağışlayacaq sifətləri əllidir. O, Adildir, Qadirdir, Rəhmandır, Rəhimdir və s. Allah buyurur ki, bəd işlər görmə, sənə cəza verəcəyəm, amma son anda tövbə qapısı açıqdır - Allah günahkarı bağışlaya bilər. Yəni İslamda elə bir şey yoxdur ki, insan donub qalsın.

İslamda bir alim yeni fikir deyəndə onun ruhla danışdığını, şeyxin, dərvişin və b. Allah vergisiylə fikir söylədiyini qəbul edirlər. Bəs Avropada o cür adamlara nə deyirdilər? [...] "Cadugərdir, şeytanla əlaqəyə girib" deyə yandırır, başını kəsir, başqa ağır cəzalar verirdilər. İslamdasə nə danışsən danış - sərbəstsən, amma yaxşısını Allah bilər. İslam dinində təkamül var, bu dində yeniləşməyə imkan verilir.

İslam dinində elm ən birinci məsələ sayılır. Rozentalın "Biliyin təntənəsi" kitabına baxın, görün İslam necə böyük bir sistemdir. Cədvəl formasındadır: Tanrı - Qur'an, sünətlər - hədislər, təqlid - qanun, hüquq - şəriət.

İslam haqqında ən qatı dinsizlər, ateistlər də yazırlar ki, İslam məntiq və fəlsəfəylə, elmlə silahlanmış, çulğaşmış sinkretik dindir. [...] Nədir sinkretik din? Yəni fəlsəfəni də, ədəbiyyatı da, dili də, mədəniyyəti də rədd etmədən içinə alıb həzm edə-edə böyüyən dindir. Başqa

dinlər: yəhudi dini də, xristianlıq da, buddizm də belə deyil. İslamsa öz mövqeyinin hamısını məntiqlə izah etməyə icazə verir, ancaq yalnız Allaha məntiqlə izah etməzlər.

İslam daha çox geniş xalq kütləsinə dayanan, müəyyən bir təbəqənin yox, ümmətin ruhunu, həyatını təmin edən, sosial həyatıyla bağlı dindir. Bütün insanlar Allah (c.c.) yanında bərabərdir, hamı Allahın quludur. Nə cür olub zənci hərəkəti başlayıb IX əsrdə? Bunların başçısı Qarmat deyib ki, Qur'anda bütün insanların Allahın qulu olduğu yazılıb, sizsə zənciləri qul kimi işlədirsiniz; Allahın qulunu özünüzə qul etmişiniz - demək, siz Allaha şəriksiniz. Qur'andasa deyilir ki, müşrikləri - Allaha şarik qoşanları öldürün. Və qullar üsyana qalxır, quldarlığı ləğv edir.

Xristianlıqdasa qul birbaşa Allaha tabe deyil - o, Tanrıyla danışmaq istəyəndə, Ondan günahlarının bağışlanmasını istəyəndə keşiş vasitəsilə əlaqə saxlayacaq. Deməli, xristianlıqda vasitəçi var, İslamdasa həmin vasitəçiyə ehtiyac yoxdur. Vasitəçi bircə nəfərdir - peyğəmbər, gəlib sözünü dedi, qurtardı; qalanı Qur'andır, ayədir. Bax, buna görə də liberalizmə ən yaxın din İslamdır.

Hədislərin birində deyilir ki, övladlarınızı incitməyin ki, siz öləndə onlar sevinərlər (Tanrıya xoş gəlmir). Bu, liberal metoddur. Əmir Teymur deyir ki, mən rəiyyətə, insanlara elə xidmət edəcəyəm ki, onlar o dünyada Tanrıya yalvarmasınlar ki, buna cəza ver. Yəni İslam sistemi böyük bir mədəniyyətdir.

VI-XI yüzillərdə xristian dünyasında dinin böyük təzyiqi nəticəsində azadfikirlilik boğulduğu, bilik ocaqları qapadıldığı, Avropada bir zülmət və cəhalət hakim kəsildiyi halda, İslam aləmində azaddüşüncülilər mübarizəsi gedir, yüzlərlə elmi və dini cərəyan özünün doğru olduğunu sübuta çalışır, Haqqı tapmaq bütün mübahisələrin ana xəttini təşkil edirdi.

Avropa alimlərinin bir çoxu bildirir ki, müsəlmanlar orta əsrlərdə yaratdıqları mədəniyyəti yenidən öyrənib çağdaş səviyyədə təqdim etsələr başqa mədəniyyətə ehtiyacları yoxdur.

Sonralar dinlərin müxtəlif inkişaf mərhələlərində Allah daha əlçatmaz oldu, mücərrədləşdi. İslamdasa daha mücərrəddir. Ona görə də başqa dinlər İslama uduzdular.

İslam aləmində ən böyük dahi filosof Məhəmməd Farabi (870-950) bu iki dünyabaxışını (din və fəlsəfəni - **tərtib.**) birləşdirib, bütün nə çarpaşlıq varsa hamısını fəlsəfi dünyagörüşün -

ağlın xətasız məntiqinin rəhbərliyi altında birləşdirərək vahid bir dünyagörüşü sistemi yaratmışdır. Onun bu üsulunu anlamayan Avropa filosofları ona "eklektik" damğasını vurmaqla böyük türk-islam filosofunun dühasının işığını zəif göstərməyə çalışmış, bununla da Şərq zəkası qarşısında nə qədər qorxuya düşdüklerini gizlədə bilməmişlər.

X yüzildə yaşamış bu nəhəng filosof (Məhəmməd Farabi - **tərtib.**) özünəqədərki bütün fəlsəfə sistemlərini o qədər aydın mənimsəmiş və elə bir tam şəkildə sistemə salmışdır ki, onun əsərlərini oxuyarkən insan möcüzəyə bir daha ağılla inanır. Farabi «ilkin» və «ikinci», yaxud «vacib» və «mümkün» varlıqların vəhdəti nəzəriyyəsini elə geniş işləmişdir ki, ondan sonra gələn filosoflar bu məntiqdən uzaqlaşa bilməmişlər. Sonrakı filosofların yaradıcılığının mayası Farabi sistemindən götürülmüşdür. [...] Farabi özünəqədərki dünyagörüşü çulğışdıraraq (sintez edərək) onu yeni bir mənada çözləmiş (analiz etmiş) və bununla da yeni baxış təlimi yaratmışdır.

...XI əsrdə müsəlman Biruni Yerın yumru, kürə şəklində olduğunu və Günəşin ətrafında fırlandığını yazanda İslam alimləri ona heç nə demirdilər, ancaq xristian Qalileo Qaliley XV əsrdə Yerın hərlandiyini söyləyən kimi kilsə onu verdi inkvizisiya məhkəməsinə, başına oyunlar gətirib sözünü geri götürtdü. Bir neçə yüz il sonra Kopernik də Biruni deyəni təkrarladı ki, Yer Günəşin ətrafında fırlanır, inkvizisiya onun başlıca əsəri olan "Göy sferalarının dolanması haqqında" kitabını düz 200 il qadağan etdi, Cordano Bruno kimi böyük alimi tonqalda yandırdı. Elə bu ötəri müqayisələrdən görürük ki, İslam dini alimə dəymirdi, xristian dininə nisbətən o, qapılarını elmə daha geniş açmışdı, elmi itələmir, əksinə, onu özünə çəkirdi.

IX yüzildən başlayaraq türk təfəkkürü Yaxın və Orta Şərqin ictimai-siyasi həyatına daxil olub getdikcə yüksəlir, yönverici mövqə qazanırdı. Belə bir vəziyyətdə - XI yüzilin ortalarında Orta Asiyada öz qüvvələrini toplayan oğuzlar Ön Asiyaya çıxdılar. Çox çəkmədi ki, oğuzlar bütün Orta və Ön Asiyanı birləşdirib Böyük Səlcuq imperiyasını yaratdılar, türk düşüncə tərzı Yaxın və Orta Şərqdə hakim mövqə qazandı. Şaman duyğusu ilə sami təfəkkürü çulğışdı, sufilik yeni bir təkənlə önə çıxdı. Dünyaya baxış çarpazlaşdı. Yaradanı - ilk təkəncını və yarananın ilkinini, bunların arasında bağılığı doğru təyin etmək bütün məsələlərin ana xətti idi. XII yüzilin müsəlmanı VIII yüzilin müsəlmanından düşüncə və yaşayışına görə çox fərqləndi.

"Mərifət" sözü indi dilimizdə daha çox əxlaqa aid söz kimi, "qanacaq" mənasında, "ədəb" mənasında işlədilir. Orta yüzillərdə isə bu söz, sufilərə görə, dünyanı dərk etməyin əsl mənasını bildirən məfhum idi. Bir çox mütəfəkkirlər mərifəti idrakın son əsas mərhələsi hesab edirdilər.

Yeri gəlmişkən, göstərə bilərik ki, "mərifət" bir fəlsəfə kateqoriyası kimi hələ ki, Avropa fəlsəfəsində tam dəqiqləşib öz yerini tapmamışdır. [...] XX yüzildə Avropa filosofları «anlama»nın fəlsəfə və idrakda yerini müəyyənləşdirmək üçün bu mövzuya tez-tez müraciət etsələr də hələ elə bir böyük uğur qazanmamışlar.

Mərifət Yaradanı və Gerçəkliyi (Haqqı) anlama yolu ilə bilməkdir. XII yüzildə Səlcuq imperiyasında elm, fəlsəfə, din və mədəniyyət çiçəklənmə dövrü keçirərkən mərifət də yeni bir təkanla yüksəlməyə başladı. Orta Asiya, Azərbaycan, İran, İraq, Suriya və Kiçik Asiyada İslamla şamançılığın yeni çulğaşması onlarca sufi təriqətinin yaranması ilə nəticələndi. Şərq fəlsəfəsi və İslam dininə yeni bir ruh - şaman ruhu gəldi.

Mərifət təlimini öyrənmək üçün bugünkü tədqiqatçı Əhməd Yəsəvi (XII), Nizami Gəncəvi, Şəms Təbrizi, Rumi, Yunus Əmrə, Şeyx Səfiəddin və Şeyx Sədrəddini, Nəsimi, Şah İsmayıl və Füzulini dərinləndirən öyrənməlidir.

...Azərbaycan və Anadoluda Şəms Təbrizi, Mövlana Rumi, Şeyx Səfiəddin (1254-1334), Keyikli Baba, Abdal Musa, Qaraca Əhməd və b. onlarca məşhur şeyx-alim və onlarca sufi ocaqları fəaliyyət göstərirdi. Anadolu və İraq alimləri öz biliklərini, mərifət bilgisini kamilləşdirmək üçün Azərbaycana səfər edib sonra öz yurdlarına dönüdürlər.

Yunus Əmrə'nin bəzi şeirlərində adı çəkilən Keyikli Baba Azərbaycanın Xoy şəhərindən idi. Əsl adı bəlli deyil, yanında ceyran gəzdirdiyinə görə hər yerdə "Keyikli Baba" adı ilə tanınırdı. O, Sultan Orxanın Bursanı fəthində iştirak edərkən belə öz ceyranı da yanında imiş. Sonra Bursanın yaxınlığında yaşamış, çoxlu davamçıları olmuşdur. Keyikli Baba orada vəfat etmiş, Sultan Orxan onun qəbri üzərində məqbərə tikdirmişdir.

...Qaraosmanoğlunun bu sözünü təsdiqləyirəm ki, farslar küçələrdə oturub yalnız "Şahnamə"ni, Sədi və Hafizi əzbərdən danışır bundan ləzzət alır, bununla da özlərini unudur, məfkurə tərəfdən təcrid edilirlər. İranın zəifləməsi də buradan başlayır. Ancaq İranda bir şey də var ki, sufizm inkişafa təkan verir. Orada indiki İslam daha çox sufidir.

Sufi olmayanlar sufileri, xüsusən də nəhəng arif-əşiqləri çox çətin ki, anlayalar.

Böyük ariflərin əsərlərini şərh etmək o qədər də asan olmur. Onların əsərlərini bilmək yox, duymaq və onların aləminə girmək gərəkdir.

Orta əsərdə İslam dini xristian dininə baxmış elmə və fəlsəfəyə loyaldı. Qur'anda elm yüksək qiymətləndirilir, Allah ən böyük bilici (alim) sayılır, elmi bilmək Allahın ən gözəl keyfiyyətlərindən biri kimi təqdim edilir.

Qur'anda bir ayədə deyilir ki, «elm müsəlman kişi və qadın üçün fərzdır», yəni Allah qarşısında borcudur. Həzrəti-Məhəmməd peyğəmbərin dili ilə hədisdə müsəlmanlara göstəriş tərzində deyilir: Utlubul-elm minəl-məhd iləl-ləhd.

İslamda (Qur'andan başlayaraq) elmin mövqeyi, elmə münasibətə aid geniş məlumat üçün Rozentalın «Elmin təntənəsi», A.Metsin «Müsəlman intibahı» əsərlərinə baxmaq kifayət edə bilər.

[XIX] yüzilin 40-cı, 50-ci illərində Rusiyaya qarşı Qafqaz xalqlarının azadlıq müharibəsi geniş vüsət almışdı. Sonralar bu hərəkatın mərkəzi Çeçenistana keçsə də ilk öncə onun ideya mərkəzi Azərbaycan, xüsusilə də Kürdəmir, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Dərbənd, Şəki və Zaqatala olmuşdur. Şeyx Şamilin başçılıq etdiyi şeyx, molla və başqa ruhanilər nəqşbəndi sufi təriqətinin başçıları idilər və XVIII yüzildə - XIX yüzilin birinci rübündə Azərbaycanın göstərilən bölgələrində təkkə, dərgah, zaviyələr yaratmış, bütün Qafqaz müridlərini buradan yönəltdi.

Qorbaçov İslam dövləti yaratmaq istədiyimizi uydurmaqla xristian aləminin gözündə demokratiyaya zidd olduğumuzu göstərmək üçün açıq-aşkar böhtana əl atmışdır. Bəli, biz müsəlmanıq, ancaq Qorbaçov və onun bəzi köməkçiləri Azərbaycan millətinin müsəlman duyğusunu yaralamaqla nə demək istəyirlər?

...İslamdakı demokratik dəyərlər sosial-demokratiyaya yaxındır, yəni sosial-demokratların istəyiylə İslamın istəyi çox üst-üstə düşür. İslamın tələbləri sosial-demokratiyanın tələbləridir. İslamda demokratiya sol demokratiyadır.

Türklərin arasında olan sünni-şiə problemi dərin kökə dayanıb. Bu insanların hamısını çağdaş baxımdan sırf dindən və təriqətdən çıxara bilməyəcəksiniz; deyə bilərsiniz ki, sünni təriqəti, şiə təriqəti ləğv olunsun, ancaq bunu gerçəkləşdirə bilməyəcəksiniz. Bəs bunun barış nöqtəsi haradadır və onu nə cür tapmaq olar? Bu, çox böyük problemdir. Deyək, bu gün "İran"

adlanan məkanda təqribən 65 milyon əhali yaşayır ki, onun ən azı 50 milyonu şiədir. Bu şiələr İmam Hüseyn, Həzrət Abbas məclisləri çağırırlar. Bu, düzdür, yoxsa düz deyil? Ləğv edəkmi bunu? Bunun səbəbkarı, yaradıcısı İmam Hüseynidir; necə olur ki, siz buna qarşı bir söz demirsiniz, ancaq onun tərəfdarını (Səfəviləri - **tərtib.**) pis adam sayırsınız? Onun özünün şərəfinə məclislər düzəldirik, tərəfdarınisa lənətləmək istəyirik, niyəsinə başa düşmürəm. Problem üzə çıxarılmalı, müzakirə edilməlidir.

[XI yüzildə] Büveyhilər sünni xəlifələri məcbur etdilər ki, əzanın sonunda "Əliyyə vəliyullah" sözlərini artırınsınlar. Bunun Şah İsmayıl nə dəxli var ki? Səlcuqlular gələndə əzandan bu ifadəni çıxardılar. Şah İsmayıl hakimiyyətə gələndə onu yenidən BƏRPA etdi. İndi nə deyirsiniz - əzandan o çıxarılsın, ya yox? Sən, mən kimik? Bəs 60-65 milyon əhalinin fikri necə olsun - o, nəzərə alınmasın?

Misirdə sünnilər də var, şiələr də. Çox yaxşı da yola gedirlər. Qarşıdurmaları olmur, vuruşmurlar. Ancaq oranın şiələri İrandakı və bizdəki kimi məhərrəmlik keçirmir, sinəvurma da yoxdur.

Sünni-şiəlik problemiylə ilk dəfə Nadir şah köklü şəkildə məşğul olmaq istədi. Din alimlərini başına yığıb məsləhətləşdi. Nadir şah onlara dedi ki, bütün təriqətləri gözdən keçirin.

IX əsrdən sünnilərdə Əbu Hənifə, Malik ibn Ənəs, İbn Hənbəl və Şafii öz məzhəblərini yaratmışdılar. Onlar İmam Cəfər Sadiqin tələbələri idi, buna görə də hənəfi, maliki, hənbəli və şafii məzhəblərinin tərəfdarları olan sünnilər də İmam Cəfər Sadiqə hörmət bəsləyirdilər. Bu imamın nənəsi Xəlifə Əbubəkri nənəsi olduğuna görə də sünnilər İmam Cəfər Sadiqə ehtiramla yanaşırdılar. Bunları nəzərə alan Nadir şah məsələni cəfəriyyə təriqətinin, yəni İmam Cəfəri Sadiqin təriqətinin üzərində qurdu. Deməli, təlim onunkudur və sünni də qəbul edir, şiə də. Demək, orada bugünkü kimi ziddiyyət yoxmuş. (Bu ziddiyyəti İran zəmininə də gətirən farslar sonralar onu türkü türkə, müsəlmanı müsəlmana qırdırmaqçün əllərində bir silaha, fars siyasi ideologiyasına çevirdilər). Buna görə də Nadir şah Cəfər Sadiq təliminin üstünə getdi, onu qəbul etdi, bunun üstündə də onu vurub öldürdülər.

Bu məsələ yenə də qalır müşkül. Ola bilsin ki, Türkiyə, Azərbaycan, İran demokratikləşəndə dini ziddiyyət davası yumşalacaqdır. Dində bunu müzakirə edəndə həqiqəti tapıb üzə çıxarmaq olur. Bu gün Türkiyədə də bu məsələ var - orada «ələvilər» deyilən 10 milyonlarca adam yaşayır. Siz baxın ki, dünənə qədər Türkiyədə Novruz bayramını keçirmirdilər ki, şiələrin bayramıdır, ancaq indi keçirməyə başlayıblar. Dünənədək orada Pir Sultan Abdalın şerini oxumurdular ki, o, Şah İsmayılın, şiələrin təbliğətçisidir. Bunları şiəliyin təbliği kimi qiymətləndirərək icazə vermirdilər, amma indi hamı başlayıb oxumağa.

Bu, sufilikdir, bundan çıxış yolu var. Sufilər sünnilərə də, şiələrə də bir az mötədil yanaşıblar.

Səfəvilinin yaratdığı böyük bir arealdakı türk mədəniyyəti var və onun əleyhinə getmək olmaz. Səfəvilik türkdilli poeziyanın inkişafında böyük rol oynayıb. Əgər məsələyə bu cür mənfi yanaşılsa o biri tərəfə gedib çox pis nəticələr ortaya çıxar. Nə çıxa bilər? Onda deyirlər ki, yaxşı, Sultan Səlim niyə 40 min şiənin başını kəsdirib? Buna nə deyəcəksiniz? Buna görə də

məsələnin bu mahiyyəti TARİXİ aspektdən yox, MƏDƏNİYYƏT və DİN aspektindən öyrənilsə başqa məna verər...

Bizim tariximiz şərəfli bir tarixdir. Şah İsmayılın Sultan Səlimlə müharibəsi sünni-şiiəlik üstündə deyildi. Belədisə nə cür oldu ki, Şah İsmayıl və onun dövləti Hindistandakı sünni Moğol dövlətiylə qardaşlıq edirdi, amma Osmanlı dövlətiylə dava aparırdı? Bu, siyasətdir və təriqətdən siyasət kimi istifadə edib.

Deyirlər ki, Çaldıran müharibəsi türkün dağılmasıdır. Elə deyil. Ankara ətrafındakı böyük döyüşdə Əmir Teymurun İldırım Bəyazidi yenməsi türkün türkə qəsdı deyil, dünya tarixinin gedişidir. Bu, səndən və məndən asılı deyil. Bax, bu gün Ukraynanın Rusiyadan azad olmasına və müstəqillik qazanmasına çox millətlər baxıb deyir ki, mümkün deyil - hər ikisi slavyan xalqıdır; dünənə qədər ona lazımdı və panslavyanizmlə birləşib özünü meydana qoymuşdu, indisə deyir ki, müstəqil yaşayacağam. Deməli, dövlət problemi başqa şeydir, milli məsələ tamam başqa şey.

Bu iki təriqətin düşmən olduğunu desək, «hər şey səhv olub, İslamın belini bu sındırıb» söyləsək sonrası nə olacaq? Vəhəbilər o tərəfdən çıxıb bəyan edəcəklər ki, elə biz deyəndir - sünni-şiiə məsələsinin ərəbə dəxli yoxdur, onu müsəlmanların içinə farslarla türklər gətiriblər, ona görə də bunları rədd etmək, ilkin İslama qayıtmaq lazımdır. Bununla biz onda onlara bəraət qazandırırıq, halbuki onlar dindən ideoloji məqsədlə istifadə edirlər. Şah İsmayıl Xətayiyə Sultan Səlim bir-birinə qarşı mübarizə aparsalar da, bir-birini qılıncdan keçirsələr də hər ikisi türk tarixinin nəhəng, müqəddəs adamlarıdır. Gəlin onların siyasətinə din müstəvisindən yanaşmayaq.

Əxlaq haqqında

Çox təəssüf ki, indi məktəblərimiz, elmimiz tənəzzülə gedir, dağıdılır, mövcud mənəvi sərvətlər də yoxa çıxır; bu, çox qorxuludur.

Bir vaxtlar ən yüksək binalar məscidlər və kilsələrdi; bu, dinin, yəni ruhun nüfuzunun göstəricisiydi, sonralarsa ən möhtəşəm, uca binalar universitetlərininki oldu, XIX əsrdən universitetlər məscidləri, kilsələri üstələməyə başladı, bir qədər sonra lap elə Moskvadakı dövlət universiteti, ya Peterburq universiteti, başqa böyük universitetlər ucaldı. Təəssüf ki, indisə ən böyük binalar banklarıdır; bu, mənəviyyatın qorxulu bir duruma düşməsinin göstəricisidir. Bəli, ən böyük, ən gözəl binalar PUL'undur! Bu, indiki cəmiyyətin böyük mənəviyyatdan pula doğru üzüaşağı sürüşdüyündən xəbər verir. Niyə bank binaları ən ucadır, çünki cəmiyyətdə pulun mövqeyi hər şeydən üstündür! Mən bu qorxulu simptomun nəticələrindən bərk təşviş keçirirəm.

...Siyasətlə məşğul olmaq xatirinə kişi kişiliyini itirirsə yarı yolda qalacaq. Kişilik siyasətin uzunmüddətli olmasına zəmanət verən bir amildir. Mən burada kobud şəkildə "kişilik" anlayışını nəzərdə tutmuram. Azərbaycan xalqının özünün çox konkret kişilik anlayışları var. Mən millətimizin əxlaqına, mədəniyyətinə uyğun şəkildə kişiliyin saxlanılmasını nəzərdə tuturam.

Yerliçiliyin özü maraqlı hissdır və çox da pis deyil. Doğrudur, hamı ona qarşı çıxır, amma mən elə götürmürəm, axı yerlipərəst insan bir bölgənin vətənpərvəridir. Adamlar bir-birini tanıyırlar, uzun müddətli ünsiyyətlə bağlanıblar, onlar bir-birindən qırıla bilməzlər. Ancaq dar yerliçiliyi ümumi vətənpərvərliyə qarşı üz-üzə qoymaq çox yaramaz və şərəfsiz məfkurənin məhsuludur.

Hər şeyi hamı həyatda özü qazanmalıdır. Bunu uşaqlarıma da deyirəm: niyə mənə görə şöhrət qazanmalısən? Niyə mənə görə gedib çıxmalısan qəzetin yuxarı səhifəsinə? Mən bunu ədalətli saymıram. Gəlib deyirlər ki, icazə verin, uşaqlarınızdan müsahibə götürüm. Deyirəm ki, mənimkilərdən istedadlı yüzlərcə uşaq var, niyə gedib onlardan götürmürsünüz?

Atam müharibədə həlak olub, bizi dayım saxlayıb. O, çox sərt adamdı. Ümumən kənd adamlarımızda əxlaq məsələləriylə bağlı bir sərtlilik vardı. Məsələn, adam böyüklərin yanında öz uşağının adını çəkməz, onu qucağına almazdı. Mənim böyük qardaşım İbrahimin uşaqları dayımın yanında ona yaxınlaşanda o, üzünü yana tutardı. Biz belə mühitdə böyümüş, tərbiyələnmisik. Bu, Azərbaycanda bir əxlaq normasıdır.

İstəyirəm ki, ailə həyatım siyasi həyatıma qətiyyənlə qatışmasın. İxtiyarı yoxdur - mən buna imkan vermərəm! Bütün fitnələrin qarşısını almaq üçün qəsdən ailəmlə siyasi həyatım arasında dəmir pərdə çəkirəm. Fikrimcə, ailə elə müqəddəs bir nemətdir ki, onu hətta ən əhəmiyyətsiz kölgələrdən belə qorumaq ailə başçısının ən birinci vəzifəsidir.

Ailə də dövlət kimidir - onun sirlərini ən sayıqlıqla qorumaq gərəkdir, onun sərhədlərindən içəridə nə baş verdiyini ən məhdud sayda adamlar bilməlidir. Məncə, ailə insanın özünə məxsus ən məhrəm özəl sərvətidir və başqalarının onun daxilinə boylanmaq istəməsi yolverilməzdir. Siyasətçilər bu məsələdə xüsusən həssas olmalıdırlar, çünki onların, əxlaq qaydalarını gözləməyi sevməyən rəqibləri də az olmur və həmin rəqiblər səni məğlub etməkdən ötrü ailəni nişangaha götürə bilər.

Bax, bu mülahizələr üzündən mən ailəmdən danışmağı xoşlamıram. Ancaq bunlar heç də o demək deyil ki, mən ailəmi cəmiyyətdən təcrid etmişəm və onun başqalarıyla ünsiyyətinin qarşısını alıram. Əksinə, fikrimcə, mənim ailəmdə əsl demokratik atmosfer hökm sürür - hərə öz hərəkətlərində tam sərbəstdir. Sadəcə, mən üzərimə düşən vəzifəni layiqincə yerinə yetirməyə çalışıram.

Bir çox adamlar məni tənqid edir ki, niyə uşaqları (həyat yoldaşını nəzərdə tutur - **tərtib.**) xarici ölkələrə, yaxud hansısa yığıncağa, tədbirə aparmadın? Bilirsiniz, ölkənin vəziyyəti ağır olanda xalq belə işlərə xüsusən pis baxır və onun buna haqqı var. Ölkənin belə günündə, üzr istəyirəm, arvadını da qoltuğuna vurub Avropanı, Amerikanı gəzmək nə deməkdir? Mən düşünürdüm ki, xalq xoşbəxt olsun, sonra biz də istədiyimiz kimi sərbəst yaşayarıq.

Üzr istəyirəm, mənim oğluma iki cüt ayaqqabı alınanda deyirəm ki, onun birini verin kasıb uşağına. Gərək xalqla ayaqlaşasan. Amma elə şeylər var ki, gərək tərəzinin gözünü əyməyək. Məsələn, mənə irad tuturlar ki, Əbülfəz artıq xarici maşında gəzir. Mən keçmiş prezidentəmsə, siyasi liderəmsə avtobusla gedib-gəlməklə fəaliyyət göstərə bilmərəm - avtobus növbəsinə dursam siyasi işlərə vaxt qalmaz. Bütün dünyada siyasi xadimlərin xidməti və ya şəxsi maşını var. İndi Azərbaycanda şəxsi minik avtomobillərinin 60 faizi xarici markalıdır. Bəs niyə hətta orta təhsili olmayan adicə bir kommersantın xarici maşının olması təbii sayılır, ancaq dövlətin prezidenti olmuş şəxsə bu, çox görülür?!

[Elm haqqında](#)

Elm mədəniyyətin ana xəttidir. Elm cəmiyyətin irəli aparıcısı, onu həmişə tərəqqiyə aparən bir qüvvədir.

Bizim düşüncəmizə görə, BİLGİ (ELM) çözlənən və çulğayan, çözlənən və çulğanan, çözləyən və çulğayan daimi bir titrəyiş, tərpəniş və yürüşdür. Bu böyük bildidə tarix elminin yeri əvəzsiz və ölçüyəgəlməzdir.

Elm tək bir sistemdir, dinamikdir, daim inkişafdadır, təkamül və sıçrayışla irəliləyir. Orta çağlarda din hakim mövqedə olanda bütün elmlərin məcmusunu fəlsəfə təmsil edirdi, elmin adından fəlsəfə çıxış edirdi. O zaman din-fəlsəfə münaqişəsi daha kəskin, daha sərt idi. Çatışmazlıqlarına baxmayaraq, formal məntiq fəlsəfənin bir silahı kimi, mifə və dinə qarşı mübarizədə əsas yer tuturdu.

Lap orta çağda İslam aləmində elm iki yerə bölünürdü: elmül-ədyan - din elmləri, yəni dinləri öyrənən elm və elmül-əbdan - fiziologiya elmləri, yəni təbiətsünaslığı öyrənən elm. Sonra elm inkişaf etdi, İslam fəlsəfəsi yarandı. İslam alimləri fəlsəfəni elmlərin elmi sayır, təbiəti öyrənməyə və ayrı-ayrılıqda fizikaya, riyaziyyata geniş yer verir, məktəblər, rəsədxanalar açdılar. İslam dünyasında, o sıradan Türkiyədə bu elmlər yüksək inkişaf etdi.

Öz dövrlərində dünyanın ən böyük filosofları olan Kindi, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Bəhmənyar və b. məntiq və fəlsəfəni cəmiyyətdə yüksək bir mövqeyə qaldırmışdılar.

Elm və fəlsəfə... həm özünü təqdimat baxımından, həm də qavranılma baxımından çox mürəkkəbdir, çoxlu maddi əsas və ağır zəhmət tələb edir.

...Elm və fəlsəfə çətin mənimsənilsə də bəşərin ən böyük nailiyyətləri elmin hesabına olmuşdur.

Alimlər, siyasətçilər bilməlidirlər ki, başqasının yalanı birini-beşini bədbəxt edirsə onların yalanı minləri, milyonları, xalqları və ölkələri bədbəxt edə bilər. "Güclü birini, bilikli minini yıxar" atalar sözü burada yerinə düşür.

İbn Xaldun... tarixin müqayisəli metodundan danışaraq yazır: "Keçmiş indiyə və gələcəyə suyun suya bənzəməsindən daha çox bənzər".

...Tarix elmindən yaramaz məqsədlər üçün də geniş istifadə edilməyə çalışılmış, çox vaxtı da buna nail ola bilməmişlər. Buna görə də bu elmdən ucuz şöhrət axtaranlar, ondan gəlir yeri kimi yararlanırlar... daha çox istifadə etməyə çalışmışlar.

Tarix elmi Sovet İttifaqında yalan marksist ideologiyanın yalançı quluna çevrildi.

Ümumiyyətlə götürsək, mən marksist-leninçi metodologiyaya qarşıyam.

Marks'ın və Lenin'in böyük tarixi səhvlərini mən universitetin üçüncü kursunda oxuyarkən anlamağa başlamışdım, 64-74-cü illərdə universitetdə dərs deyərkən bu səhvləri tələbələrimə və mənə yaxın olan alimlərimizə deyirdim. [...] Bununla yanaşı, Marks və Engels'in elmdə bir sıra xidmətlərini sadalayırdım, indi də inkar etmirəm. Xüsusən də Engelsin təbiətin tarixi və dialektikası, Marksın cəmiyyətin tarixi və dialektikası ilə ciddi məşğul olmaları və hər ikisinin bir yerdə müəyyən yeni ideyalar kəşf etməsi tarix elmi baxımından çox qiymətli idi. Marks və Engels tarix elmi haqqında yazırdılar: "Bizim tanıdığımız tək bir elm var - tarix elmi! Tarix iki cəhətdən nəzərdən keçirilə bilər, onu təbiət tarixi ilə insanlar tarixinə bölmək olar. Ancaq bu iki cəhət bir-biri ilə qırılmaz dərəcədə bağlıdır". Bizcə, sonuncu cümlə tarixin əsas düsturudur. Bu düstur başqa fikirləri, məsələn, tarixin obyektivi və subyektivi olan xalqlar, "tarix yazıdan başlayır", "tarix Şumerdən başlayır", "tarixi xalqlar, qeyri-tarixi xalqlar", "təkmərkəzçilik", "avropamərkəzçilik" və s. və s. alt-üst edir, onları puça çıxarır. Belə ki, bütün varlığın varoluşundan tarix başlayır.

Dinlərə görə, Tanrı varlığı yaradan andan zaman-tarix başlayır. Yunan filosoflarının təliminə görə, bütün varlıq - fizika (təbiyyat) bir bütövdür, onun mənbəyi və hərəkətvericisi, daha doğrusu, ilkin təkanvericisi fizikadan (təbiyyatdan) oyanadır - metafizikadır (mə bə'd ət-təbiyyat'dır). Bir çox orta çağ İslam filosoflarına görə, Varlıq iki bir-birini tamamlayan tamsdır: MÜTLƏQ VARLIQ, VACİB VARLIQ.

Bunlara diqqətlə yanaşsaq, Tanrı metafizika, mütləq varlıq və böyük Demirüq və ya ideya (Hegel'də) bir-biri ilə çox yaxındır. Eləcə də yer-göy (dində), fizika, vacib varlıq, təbiət bir-biriylə həttə eyniyyət təşkil edir. Tarix elminin vəzifəsi bu ikincini yaranışından bugünədək öyrənməkdir, əsl tarix də budur. İnsan cəmiyyətinin təbiətin ayrılmaz bir hissəsi olduğunu əsas götürən L.Qumilyov tədqiqatlarında bu prinsipə üstünlük vermişdir.

...Sözün əsl mənasında tarixin başlanğıcı iki anın birindən götürülməlidir: əgər metatafizika (ya da dində: Tanrı) fizikanı yaratmışsa, onda metatafizikanın (Tanrının) yaradıcılığa başladığı andan; yox, fizika özü fəallaşaraq bir təkənla metatafizikadan qoparaq yaranmışsa, onda fizikanın hərəkətə başlama anından tarix başlayır. Hər iki anda tarix fizikanın yaranması (ya da yaradılması olsun) ilə başlayır.

...Tarix elmi inkişaf etməkdə olsa da inkişaf mərhələsinə çatmamışdır. Daha doğrusu, tarix bilgisi başqa bilgilərin başarılarından gərəyincə yararlına bilməmiş, nə yazıq ki, bu gün də yararlına bilmir. Məsələn, fiziklər maddələrin, kimyaçılar elementlərin, bioloqlar bitkilərin özünü, tərkibini və mənşəyini öyrəndikləri şəkildə tarixçilər ellərin, ulusların, xalq və etnosların, mədəniyyətlərin, dinlərin-inancların, dillərin tarixini, mənşə, törəmə və çulğasma prinsiplərini öyrənə bilməmişlər. İtin, pişiyin, almanın, armudun, şam ağacının və dəvənin hansı ölkələrdən hansı ölkələrə yayıldığı və onların ilkin yurdlarının hara olduğu açıqlandığı halda, xalqların, toplumların, mədəniyyət və inancların mənşəyi və yerdəyişməsi hələ ki, çox qaranlıq qalmışdır.

Ümumiyyətlə, bütün tarix boyu, ayrıca da olaraq son üç-dörd yüzildə tarix elmindən siyasi, ideoloji münaqişələr məqsədiylə ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən istifadə edildiyindən (kullanıldığından), tarixçilər arasında parçalanma, ciddi fikir ixtilafı yarandı, bundan ən çox itirən biz insanlar və tarix elmi oldu. Tarix elmini elmiyindən uzaqlaşdırıb ondan siyasi-ideoloji məqsədlə istifadə etmək bəşəriyyətə, sağlam insan düşüncəsinə xəyanətdən başqa bir şey deyildir!

Dünyanın bir yerində, demək olar ki, qazılmamış, yəni arxeoloji qazıntı aparılmamış yer qalmadığı halda, başqa bir yerində bir-iki qəbiristanlıq və ya kurqan-təpədə qazıntı aparılmış (dediyimiz kimi, qızıl axtarmışlar), bunun ucbatından da ölkələrin və xalqların tarixi birtərəfli öyrənilmişdir.

Hər bir elm öz tarixini və öyrəndiyi elmin tarixini öyrənməkdədir və buna məcburdur, çünki bunsuz gərəyincə inkişaf edə bilməz.

İctimai elmlər sırasında sayılan tarix elmi dəqiq maddi sübutlara, məlumatlara (arxeologiya, etnoqrafiya, etnologiya) və dəqiq zaman ölçülərinə və məkana dayandığı üçün dəqiq elmlər sırasına da daxil ola bilər.

Tarixçi, tarixçi-filosof, ruhunda daşdığı böyük Gerçəklik naminə hər cür saxtalaşdırmanın qarşısını almalı, sözün əsl mənasında saxtakarlığa qarşı dör-dör döyüşməlidir. Tarix elminin cəlbəciliyi, insanlar üzərində güclü təsiri vardır. Buna görə də sovet diktaturası tarix elmini marksist-leninçi ideologiyanın "əsaslarından biri kimi" götürərək onu ideologiyanın əlaltısına çevirmişdi. Tarix elmində yalanla azca həqiqət elə qarşdırılıb kütlənin mədəsinə yeridilirdi ki, insanlar bunu asanlıqla həzm edir, beyinlər asanlıqla dumanlanırdı.

Sovet tarixçiləri yeni tezis meydana atdılar: ruslar, ümumiyyətlə götürdükdə slavyanlar qul olmayıblar, quldarlıqdan yan keçiblər, birbaşa feodalizmə daxil olublar. Çox qəribə bir mənzərə yarandı: almanlar da quldarlıqdan yan keçiblər. Bunun ardınca gürcü və erməni tarixçiləri də dəridən-qabıqdan çıxıb sübut etmək istəyirdilər ki, gürcülər də, ermənilər də quldarlıqdan yan keçiblər. Sonra bu sovet tarixçiləri dilemma qarşısında, iki yol ayrıcında qaldılar - bu ölkələrdə feodalizm IX yüzildən sonra başlayıb, quldarlıq da olmayıb; deməli, X yüzildək bu xalqların dövləti olmayıb? Onda iki yol seçildi: birinci, bu ölkələrdə feodalizmin tarixini qədimə sürükləmək; ikincisi, Marks'ın əsərlərində bir-iki yerdə işlətdiyi "Asiya istehsal üsulu" ifadəsini əsas götürmək, ona yeni şərhlər vermək, quldarlıq istehsal üsulundan fərqli olan yeni bir istehsal üsulu tapmaq və oraya daxil olmaq! Nəticədə daima "Asiya feodalizmi", "hərbi-demokratiya dövlətləri", "tayfa dövlətləri" və başqa təyinatlar meydana çıxdı. "Asiya istehsal üsulu" haqqında mübahisələrə 1938-ci ildə Stalin'in göstərişi ilə qadağa qoyuldu, 60-cı illərdə sovet tarixçiləri bir daha bu problemi ortaya atdılar, içindən heç nə çıxmadı...

Bir məsələdə daha diqqətli olmalıyıq: Avropa və Rusiyanın bir sıra tarixçi və şərqşünaslarının əsərlərində çox qiymətli cəhətlər var. Onların xidmətini heçə endirmək olmaz. Etiraf etmək gərək ki, XVIII-XX yüzillər Avropa və Rusiyası biz türklərin tarixini, ədəbiyyat, incəsənət, din, fəlsəfə və mədəniyyətini bizim özümüzdən çox öyrənmiş, yüz minlərlə əlyazmalarımızı qoruyub saxlamış, bu yolda var-dövlət, qızıl-gümüş, milyardlar xərcləmişlər. Bu baxımdan biz Avropa elm və mədəniyyətinə minnətdar olmalıyıq, ondan səmərəli faydalanmalıyıq.

Altıncı bölüm

ŞƏXSİYYƏTLƏR HAQQINDA

Türk siyasi xadimləri haqqında

Mən Azərbaycan türklərinə dünyanın bir neçə böyük şəxsiyyətini öyrənməyi məsləhət bilirəm. Onlardan birincisi bütün zamanələrin ən böyük dahisi olan Məhəmməd peyğəmbər`dir (s.ə.s.). Onun həyatını, peyğəmbərlik tarixini, ideyalarını, hədislərini, ümumən dövrünü yaxşı bilmək lazımdır. İkinci Farabi`dir; onun dini və fəlsəfi baxışlarıyla tanışlıq elmimizçün olduqca faydalı olar. Üçüncü və dördüncü Məmmədəmin Rəsulzadə`ylə Mustafa Kamal Atatürk`dür ki, onları bütövlükdə, incəliklə mənimsəməyi hər bir Azərbaycan ziyalisinə gərəkli, siyasətçilərimizçünsə həyati zərurət sayıram. Yeni, çağdaş dünyanın qapılarını necə açmaqda onların irsi ən dəyərli yardımçımız olacaq. Şəxsən mənim dünyabaxışım onların nəzəri irsinə dayanıb və indi də fəaliyyətimdə onların göstərişlərini əsas götürürəm.

Mən Məmmədəmin Rəsulzadə`ni peyğəmbər sayıram - türkün peyğəmbərlərindən biri də Məmmədəmin Rəsulzadə`dir. Bunu Məhəmməd peyğəmbərin özü deyib ki, məndən sonra elə adamlar gələcək ki, onlar keçmiş peyğəmbərlərin çoxundan üstün olacaq. Mən Məmmədəmin Rəsulzadə`ni, İsmayıl bəy Qasıralı`nı, Mustafa Kamal Atatürk`ü, Əli bəy Hüseynzadə`ni o cür şəxslərdən sayıram. Çünki bu adamların dediyi sözlər 50, 100 il sonra həyata keçib və keçməkdədir. Nə fikir ortaya qoyublarsa hamısı gerçəkləşməkdədir. Ona görə də onları peyğəmbər qismində sayıram.

Mən gəncliyimdən - ikinci və üçüncü kurslardan Atatürk`ü və Məmmədəmin Rəsulzadə`ni başa düşdüm. Üçüncü kursda ayıldım ki, həyata düzgün baxmıram, çünki o zaman Lenin, Stalin, başqaları həddən artıq təriflənirdi, dillərdə Napoleon, Hitler kimi adlar dolayırdı. Sonradan Atatürkü, türk dünyasının nəhənglərini öyrəndim və gördüm ki, Atatürk türk dünyasının son iki yüz ildə yetişdirdiyi ən nəhəng şəxsiyyətdir. Doğrudur, Əmir Teymur (türkü sevməyənlər onu "Teymurləng" - "Axsaq Teymur" adlandırmaqdan zövq alırlar), Çingiz xan böyük cahangirlərdir, dünya imperatorluğu yaradıblar; onları danmaq olmaz - böyük, azman dahilərdir. Sultan Səlim Fateh, Sultan Bayazid, Səlcuqlu sultanı Alp Arslan və b. türk dünyasının, türk dövlətçiliyinin, doğrudan qürur mənbəyidir. Ancaq Atatürk yeni, modern, çağdaş bir dövlətin təməlini qoydu. Həmin dövlətin nümunəsini, bizimçün böyük fəxrdir ki, ilk dəfə Azərbaycanda Məmmədəmin Rəsulzadə qoymuşdu - hələ Türkiyədə cümhuriyyət fikri yoxkən o, Azərbaycanda artıq qurulmuşdu.

Rəsulzadə`dən sonra Atatürk də cümhuriyyət qurdu. Dedilər ki, onu saxlaya bilməyəcək, ancaq Atatürk bütün dünyaya göstərdi ki, türk cümhuriyyət qura da bilər, cümhuriyyətdə yaşaya da bilər və bu yaşayışı onun təbiəti tələb edir. Atatürk inanmışdı ki, cümhuriyyət

...monarxiyadan qat-qat irəliyə gedən bir quruluşdur. Bu, o dövrgün demokratiyaya doğru çox mühüm addım deməkdi.

Mustafa Kamalın böyüklüyü həm də onun türk millətinin ruhunu ən həssaslıqla duymasında və bu ruhun gücündən türkün qurtuluşuyçün yararlanmağı bacarmasındaydı. Atatürkədək heç bir sultan deməmişdi ki, ey türk, sənsən özünün xilaskarı! Ancaq o bəyan etdi ki, bir əfəndi var - o da türk xalqıdır, millətimizdir; bir haqqı qoruyan qüvvə var - o da millətin qüvvəsidir; hakimiyət də şərtsiz-söhbətsiz millətidir və sən özün özünü xilas edəcəksən - möhtac olduğun qüdrət sən öz qanındadır!

Atatürk milləti, Vətəni azad etməkçün və çağdaş dövlət qurmaqçün dahiliyini ortaya qoydu. Bəli, Mustafa Kamal Paşa ağır vəziyyətə düşəndə bəzən, ola bilsin ki, demokratiyaya zidd sərt ölçülər götürürdü, amma buna baxmayaraq o, diktator olmadı, daha doğrusu, bunu istəmədi. O dedi ki, demokratiyanın yeganə alternativini demokratiyadır - ona qarşı heç nə qoya bilməyəcəksiniz, çünki ondan da yaxşı şey yenə demokratiyadır. Bütün ətraf qonşularla yaxşı münasibət saxlamaq, dünənki düşmənlərlə barışmaq, xilafətdən imtina etmək, dini dövlətdən uzaqlaşdırmaq... böyük uzaqgörənlik, siyasətdə çeviklik tələb edirdi və Atatürkün dahiliyi həm də onun çox-çox illər öncəni görməsindədir.

Azərbaycanda cümhuriyyəti yaşatmağa bizim gücümüz çatmadı, çünki rus imperiyası çox güclüydü (İran da mane olurdu). Qırmızı Sovet imperiyası gəlib bu dövləti yıxdı. Ancaq Mustafa Kamal`ın yaratdığı Türkiyə Cümhuriyyətiyə hərbi qüdrətcə güclü olduğuna görə özünü qoruya bildi. O, xarici işğalçıları ölkədən qovdu və dövlətin müstəqilliyini yaşatdı. Beləliklə, dünyada böyük türk millətinin yaratdığı və türk millətini təmsil edən dövlət yalnız Anadoluda mövcud olub yaşadı. Onun yaşaması və qalması gələcəkdə Azərbaycan, Özbəkistan, Orta Asiyanın başqa türk cümhuriyyətləri və xalqları üçün həyat qaynağı və yolgöstərən mayak oldu - ona baxaraq öz müstəqillikləri uğrunda mübarizə apardılar. Bu, Atatürk`ün TÜRK milləti qarşısında ən böyük xidmətiydi.

Atatürk həm də bir qəhrəmanlıq rəmziydi. O, bütün türk mübarizlərinin örnəyinə çevrilmişdi. Hətta Hindistanda, indiki Banqladəşdə milyonlarca müsəlman küçələrə axışib Atatürkün adını çəkir, ona qibtə etdiklərini bildirirdilər. Gənc Türk Cümhuriyyətinə yardım etməkçün Hindistanda (əsasən indiki Pakistan və Banqladəş ərazilərində), Çində müsəlmanlar pul yığıb göndərirdilər. O zaman bu xalqlar da həm rus imperiyasına, həm də Böyük Britaniyaya qarşı mübarizə aparırdılar. Amma onlar ya qələbə çala bilmir, qələbə qazananda da bir il, iki il, üç il sürür, sonra yenə imperiya tərəfindən məğlub edilirdilər. Atatürk ingilis ordusu, yunan ordusu, Avropa dövlətlərinin orduları üzərində böyük qələbə qazananda Hindistandan olan hindli millət vəkili Londonda parlamentdə çıxış edərək belə bir söz dedi ki, bu gün xəbər almışam ki, Mustafa Kamal həm imperiya ordusu, həm də ingilis ordusu üzərində qələbə qazanıb; bu, azadlıq uğrunda mübarizə aparan xalqlarımızın ilk böyük qələbəsidir. Mən bu qələbəni qazanan Mustafa Kamalın və türk əsgərinin qarşısında bu parlamentdə baş əyirəm!

Və baş əyir də. (Xatırladım ki, o zaman Hindistan bu sözlərin söyləndiyi Böyük Britaniyanın bir hissəsi, dominionu, Hindistanın qubernatorusa Böyük Britaniyanın birinci vitse-kralı sayılırdı).

Avropanın müasir orduları üzərində ilk böyük və ruhverici qələbə məhz Türkiyədə qazanılmış, onu da Atatürk əldə etmişdi. Bundan ruhlanaraq ərəblərin Misirdə, Əlcəzairdə, Tunisdə fransızlara, ingilislərə qarşı azadlıq mübarizəsi gücləndi. Sonra Hindistan başladı.

Mustafa Kamal Paşa Atatürk dünyaya yeni baxış gətirdi.

Onun çağında dünya üç yerə bölünürdü: kapitalist sistemi, sosialist sistemi, üçüncü dünya. Kapitalist sistemi başda dururdu. Üçüncü dünya dövlətlərinin əksəriyyətində azadlıq metodu Mustafa Kamalın metoduydu. Məsələn, deyək ki, Misirdə ingilisləri qovur, hakimiyyəti ələ alır və Misri müstəqil edirlər. Eyni hadisə İraqda, Suriyada, Livanda, ta Çində, Hindistanda baş verir. Bu, yeni - üçüncü dünya dövlətlərinin azadolma metodudur.

Dünyanın böyük şəxsiyyətləri Mustafa Kamal haqqında çox yüksək fikirlər söyləyiblər. Məsələn, Hindistanın böyük dövlət xadimləri Mahatma Qandi və Cavahirləl Nehru onu çox yüksək dəyərləndiriblər. Almanların, ingilislərin bir çox böyük tədqiqatçıları Mustafa Kamalı "türkün boz qurdu" adlandırırdılar. Yazırdılar ki, türklərin boz qurdu gəldi və onlara xilas yolunu göstərdi.

[...] Əslində boz qurd heyvan onqonu deyil (mənsəcə onqondan gəlsə də), iki sistemin birliyidir. Tayfalar bölünürlər. Heç kim eyni bayraq götürməz. Kim eyni bayraq götürsə, deməli, obirinə təslimdir. Həmişə də əkslik götürülür, ona görə də türklərin bir tayfası qara budun, obirisi ağ budun olur. Qara budun qara qurda sitayiş edir ("qara budun" eyni zamanda "kütlə" deməkdir), ağ budunsa ağ qurda. Bunlar zaman-zaman bir-biriylə müharibə aparır, döyüşürlər. Sonra xarici düşməne - Çinə və ya başqasına qarşı birgə vuruşur, birləşirlər. Birləşəndə bunlar öz onqonlarından əl çəkə bilməzlər, ona görə də ortağ ad tapırlar - ağla qaranı birləşdirərək edirlər ala. Alayundlu tayfası var; ağ qoyunla qara qoyun birləşəndə alayund əmələ gəlib, alayund tayfası yaranaraq iki tayfanı birləşdirir. Buradasa ağ qurdla qara qurd birləşir - boz qurda çevrilir; o, qaranlıq içində ağ işıq verici bir qurddur, birləşdirici simvoldur.

Bozqurdçular deyirlər ki, bütün heyvanları ələ öyrətmək olar, yalnız qurddan başqa - onu qəfəsdə saxlamaq olmaz, yoxsa özünü öldürər. Yəni o, təlimə gəlməyən mübarizdir. Mustafa Kamal da məhz bu baxımdan türkün boz qurdu.

Bəli, Mustafa Kamal Paşa Atatürk doğrudan-doğruya türklərin xilaskar boz qurdu oldu; özü də yalnız türklərin yox. Yaponiyada Mustafa Kamalın heykəli qoyulub, Tunisdə Atatürkün adını daşıyan xiyaban və onun heykəli var, Banqladeşdə Atatürk xiyabanı salınıb. Ona böyük şəxsiyyət kimi hər yerdə təzim edirlər.

Atatürkün ideyaları nəinki sağlığında, hətta ölümündən sonra da yol göstərməyə qadir və bu mayaka göz yummaq ağır itkilərlə sonuclandır. Məsələn, o dəfələrlə deyib ki, bugünkü Sovetlər Birliyində dinbir-qanbir qardaşlarımız yaşayır; bir zaman gələcək, bu dövlət çökəcək, o zaman qardaşlarımız azadlıq istəyəcəklər; onların sizə müraciət etməsini gözləmədən siz bu günə hazır olun və anında yardıma yetin. Yaxud Türkiyə Böyük Millət Məclisində o durub deyib ki, biz Sovetlər Birliyiylə dostuq, mehriban qonşuyuq və bunu axıradək yürüdəcəyik. Parlamentdən çıxarkən yaxın adamlarına bildirir ki, mən dedim, birdən siz də inanarsınız ha; bilin ki, sizin bir barışmaz düşməniniz var - qırmızı rus kommunizmi. Türklər, təəssüf ki, ulu Atatürkün tövsiyələrini unudular və indiki xoşagəlməz duruma düşdülər.

Mustafa Kamal Atatürk deyirdi ki, mən cümhurbaşqanı olmasaydım bu gün milli eyitim bakanı olurdum. Bu vaxta kimi savaşı silahlı savaşı, ordu savaşıydı, mən ona komutandım. Amma bu gündən sonra dünya savaşı eyitim savaşıdır, maarif savaşıdır. Müəllimlərin qurultayında deyirdi ki, o savaşı başında siz duracaq, o savaşı qəhrəmanları da siz olacaqsınız.

Özünün çox qürur duyduğu, dünyanın qürur duyduğu, türkün qürur duyduğu milli savaşıdan, milli mücadilədən Atatürk qalib çıxıb, amma buna baxmayaraq o, maarif savaşındakı qələbəni öz qələbəsinə bərabər tutur, savad uğrunda mübarizəni özünün azadlıq, istiqlal mübarizəsiylə tən götürürdü. Belə bir dahinin qoyduğu bu prinsip zaman-zaman haradasa itirildi, geriləmələr, yayınmalar oldu. İndi hökumət ciddi yanlışlığı başa düşür və məcburən ona qayıdır.

Türk aydınları haqqında

Ziyalı elmdə, incəsənətdə, mədəniyyətdə müəyyən yaradıcılığa malik, ardıcilları yetişdirən, xalqın (yaxud millətin) həyatı təhlükəyə düşəndə ön cərgədə dayanan, onun qabağında gedən adama deyirlər.

Cümhuriyyət qurmaq ideyası türklər arasında qətiyyətlən göydəndüşmə, yaxud təsadüf sayıla bilməz. Bu ideyanın özülünün qoyulmasında Ziya Gökalp`in mühüm xidməti var. Əlimərdan bəy Topçubaşov, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu kimi gerçəkdən də böyük türklər artıq cümhuriyyətçi tərəkürü meydana gətiriblər. Onların başlıca xidməti budur ki, onlar vaxtında dərk ediblər ki, türkün inkişaf, tərəqqi, qurtuluş yolu cümhuriyyətdədir, onu gətirmək lazımdır.

Alimlərimizdən Ziya bəy Bünyadov, Süleyman bəy Əliyarov, Yusif bəy Yusifov, Mahmud bəy İsmayılov, Şövkət xanım Tağıyeva, mərhum Mirəli Seyidov, mərhum Xudu bəy Məmmədov, mərhum Aydın bəy Məmmədov, mərhum Zelik Yampolski, mərhum Məmmədəli bəy Hüseynov, Tofiq bəy Hacıyev, Kamil bəy Vəliyev, Zakir bəy Məmmədov, İsa bəy Qəmbər, mərhum Malik bəy Mahmudov, mərhum Əbülfəz bəy Hüseynli, Qiyasəddin bəy Qeybullayev, Məhəmməd bəy Tantəkin və b. (adlarını çəkmədiklərim mənə bağışlasın) hər cür hücum və təzyiqlərə məruz qalır, «millətçi», «pantürkist», «feodal dövrünün tərənnümçüsü» və s. damğalarla, 37-38-ci illərin havası ilə təhdid edilibdir. (Ölənələrə min rəhmət, qalaqlara Tanrı yar olsun!).

Tarixçilərin Bilgi, Millət, Bəşər və İnsan qarşısında necə ağır, məsuliyyətli və şərəfli bir vəzifəni daşdığı göz qabağındadır.

Əjdər Tağızadə`nin adını 10-12 ildir bu mübarizədə eşidirəm - biz Xalq Cəbhəsinin ilk qurultayını çağıranda Əjdər bəy gəlmişdi. Biz Bakıda hakimiyyətdə olanda Çingiz Göytürk gəldi. Ancaq bundan da qabaq doktor Məhəmmədətağı Zehtabi hər yerdə Azərbaycanın azadlığı uğrunda çarpışdı.

Doktor Zehtabi mənim Bakıda müəllimim, ustadım olub. O, Pişəvəri`nin hökumətində gənclər təşkilatının aparıcı şəxslərindəndi. Azərbaycanın güneyində müstəqillik uğrunda mübarizə aparıb.

Sonra zaman gəldi, dəfələrlə həbs edildi. Gördü ki, vəziyyət yerimir, dedi ki, siyasi maarifçilik zəif olduğuna görə yerimir; gəlin öncə millətimizi maarifləndirək. «İran türklərinin tarixi» adlı

çox sanballı bir kitab yazdı. Bu da bir çıxış yoluydu, yəni türklər öz kökünə qayıtsınlar, bundan qürur duysunlar, düşünsünlər ki, onların tarixi İranda farsların tarixindən qədimdir, bu torpaq onlarındır, onlar bura gəlmə deyil, əksinə, türklər burada yerləşəndən sonra farslar gəlib. Bu, çox önəmli, həm ideoloji, həm də mədəni işdir. Zehtabi ömrünü elə bu yolda sərf elədi.

Sonra mərhum Əli Təbrizli`ni götürək. Hələ 20 il bundan qabaq Əlyazmalar İnstitutundan onun ərəb əlifbasıyla türkcə yazılmış «Ədəbiyyat və milliyyət» kitabını gətirib kserosurətini çıxarıb oxuyurduq. Sonradan onunla telefonla tanış olduq. O, Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü uğrunda ömrünün sonunadək mübarizə aparıb.

Əli Kamali də o sıradan. Səməd Behrəngi`nin işlərini necə unutmaq olar? Behrəngi öləndə bizə dedilər ki, onu Tehran rejiminin agentləri öldürüb çaya atıblar, ancaq yalandan bəyan etdilər ki, çayda boğulub. Niyə öldürdülər? Çünki o, folklor toplayırdı, folklorun toplanmasına milli ruhun, milli mədəniyyətin özünə qayıtmasıdır. Buna da mane oldular.

Qədir Rüstəmov, Flora Kərimova, Alim Qasimov, Səkinə İsmayılova, Afaq Bəşirqızı və b. elə yüksək şəxsiyyətli sənətkarlardır ki, medaldan, ordendən, addan ötrü heç vaxt heç bir qarını döyməzlər, buna rüşvətlə nail olmağışa ağıllarına belə gətirməzlər. Əslində onlar maddi baxımdan imkanlı deyillər. Bu böyük sənətkarların ən dəyərli sərvəti xalq sevgisiydi - onları hamımız sevirdik.

Yazıq, min yazıq, bu (bir əli siyasətdə, bir əli elmdə olan - **tərtib.**) məmur-alimlər, ya da alim-məmurular həmişə ikilik arasında qalmış, tez-tez ya bilərəkdən, ya da bilməyərəkdən çəşmiş, aldanmış, aldadılmış və xalqı da çəşdirmiş, aldatmışlar. Yazıq, nə yazıq ki, bu növ alim-məmurular bu günümüzdə də az deyil. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının akademikləri - İqrar Əliyev, Ağamusa Axundov və onların bir çox davamçıları bu zümrədəndirlər.

Azərbaycanın yüksək intellektual səviyyəli gözəl alimləri, dəqiq elmlər sahəsində çox güclü mütəxəssisləri var. Hətta Azərbaycanda yetişən dəqiq elmlər üzrə mütəxəssisləri Türkiyəyə çatan kimi universitetlərə, institutlara işə götürürlər, çünki bizim mütəxəssislərin hazırlığı çox yüksək səviyyədədir. Amma indi Azərbaycanda maarifə, elmə ögey, yabançı, yırtıcı, dağıdıcı, düşmən münasibət var. Rüşvət, pul bunların hamısını dağıdır. Gələcəkdə indiki iqtidarın cinayətlərindən biri də bu sayılacaq.

O zaman r hm tl k Turqut  zal`la söhbət etdik, mənə söz verdi ki, Türkiyə hər il Azərbaycandan 2 min tələbə götürəcək və onların bütün təhsil xərclərini ödəyəcək. Əgər biz beş il hakimiy td  qalsaydıq bu, 10 min tələbə ed c kd . Ancaq bizdən sonra bunun üstündə durmadılar, hər şey pozuldu, yarımçıq qaldı.

Dostları haqqında

Bilirsiniz ki, mən Mustafa Kamalı çox sevir və onun dahiliyini də qəbul edirəm. Mustafa Kamaldan ingilislər soruşublar ki, nə cür oldu ki, bu azadlığa nail oldunuz, bu mücadilədə qələbə çaldınız? Cavab verib ki, mən gördüm ki, tarix buna gedir, xalq da buna gedir; sadəcə olaraq, mən onların qabağındakı əngəlləri götürməklə məşğul oldum. Yəni Azərbaycan xalqı azadlığa gedir - yol da ora gedir, zaman da onu tələb edir; sadəcə olaraq, yolumuzdakı əngəlləri götürməyə çalışıram.

Dostlarıma münasibətdə də eləyəm. Mən dostluqdan fayda güdmürəm; sadəcə, dostluğa mane olanlardan uzaq dururam. Keçmiş dostum mənə düşmənçilik edəndə ona düşmən olmuram - əngəl kimi özümdən aralayıram ki, qabağımda durma, qoy öz yolunla gedim.

Mən dostlarımla saf-çürük etmirəm.

Yaxın dostlarımla çoxlu sınaqlardan çıxdılar, mənimçün əziz oldular. Özü də, təkcə dostlarımla yox - xeyli insan mərdliyi, əqidəsi, məsləkiylə mənə dayaq oldular. İnanırdım ki, xalqımız hələ hər şeyi itirməyib, onun çox güclü, sağlam qüvvəsi var. Hətta hakimiyyətimiz dövründə mənə qarşı olan bir çoxları hakimiyyətdən gedəndən sonra mənimlə mehribanlaşdılar. Amma hakimiyyət dövründə mənə yaltaqlananların da içərisində mənə düşmən olanlar tapıldı.

[Kələkidə] yadıma tez-tez Yaşar Türkezər düşürdü. Nəyə görə? Çünki heç bir təmənnası yoxdu. Hər hansı hərəkət olan kimi bayrağı götürüb irəli gedəcək və bununçün heç kəsdən heç nə ummayacaq. Yaşar Türkezər bu bayrağa məndən də çox vurğundur. Mən bayrağı şüurla, ağılla sevirəm. O da şüurlu, ağıllı oğlandır, ancaq onun içində bayrağa vurğunluq vəcdi var və o, bayrağı vəcdlə götürür. Fikirləşirsən ki, kaş belə vəcdlə yaşayan insanlarımız çox olsun.

Alman alimi Avqust Müller söyləyir ki, Əbubəkr Məhəmmədə (s.ə.s.) o qədər vurğundu ki, peyğəmbərin dediyi Tanrıya bəlkə ondan da çox inanırdı. Bilirsən, bir var tələqin edən, bir də var inanan. O inanan çox qəribə varlıqdır. Tələqin edəndə müəyyən şübhələr ola bilər, o öz-özünün səhvini düzəldər. Amma vurğun adam başqa cür fikirləşir. Məsələn, Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s.) deyir ki, hamı səhv edə bilər, ancaq Əbubəkr düşünür ki, peyğəmbər səhv edə bilməz, buna görə də onun bütün dediklərinə tam inanırdı.

Deməli, vurğun adam vurulduğu adamı, yaxud ideyanı vəcdlə sevir. Bu gün Azərbaycanda ideyanı vəcdlə sevən adamlar xüsusən gənclərimizin içərisində çoxdur.

Rəhmətlik Hacı Əbdül (ona "Məşədi Əbdül" deyərdik), Mustafa bəy, Gültəkin ana, Elman Türkoğlu tez-tez yadıma düşürdü. Əqidəyə, məsləkə vurğun insanları, yaxın dostları xatırlayırdım. Partiya rəhbərlərindən, məsələn, İsa bəy`lə görüşməyi arzulayırdım, ancaq nə onu buraxırdılar, nə də məni. Arada Pənah Hüseynov, yaxud Arif Hacıyev könlümə düşürdü. Bəzən Nəcəf`dən ötrü darıxırdım, bir-iki ay keçirdi, bir də gördün Nəcəf özü gəlirdi, dincəlirdim. Görürdüm ki, o da mənimçün qəribsəyib.

...Silahdaşlarımı, arxadaşlarımı, cəbhədaşlarımı həbs edirdilər, aparıb əziyyət verirdilər. Əziyyət verərək söyürdülər ki, sənın rəhbərin Elçibəydir, ondan imtina elə. Özünü döyürdülər - dinmirdi, özünü söyürdülər - susurdu, məni söyəndəsə cavab verirdi, lap çox döyürdülər. Yəni insanları sındırmaq istəyirdilər ki, siz onun üstündə əzab-əziyyət çəkirsiniz. Bununla həm də məni sındırmağa çalışırdılar ki, bu adamlar sənə görə zülm içindədir.

Açığı, çıxılmaz bir vəziyyətdəydim. Bu adamlar əziyyət çəkməsin deyə qarşımda bircə yol qalırdı - çıxıb xaricə getmək. Uzun müddət düşüncələr içində çapaladım ki, bəlkə çıxıb gedim xaricə, bu adamların da canı qurtarsın. Ancaq onu da fikirləşirdim ki, mənim xaricə getməyimlə bu insanların özləri də sınıar - «bizi atıb getdi» deyə düşünərlər.

Özü haqqında

Təəssüf ki, əksəriyyətimiz idealizmin mahiyyətini bilmirik, çünki hamımıza materializm öyrədiblər. Doğrudur, mən də idealist fəlsəfəni elə də kamil bilmirəm, ancaq ruhən və mənən idealistəm.

...Çox yekəxana çıxmasın, tarixçi olduğum üçün tarixin özünün bir fəlsəfəsi var mənim beynimdə. Orada belə bir şey var: insanların ən yüksək işi ruh məsələsidir. Ancaq bu ruh maddisiz olmur. Maddiyatdan kənar o ruh müəyyən bir dövr bədəndə qərar tuta bilər - müəyyən bir dövr.

Həyatımda ən xoş günlərdən biri 1989-cu ilin 16 iyulunda AXC-nin yaranması və ona sədr seçilməyimdir.

Ən ağır sarsıntılarıım: 20-23 Yanvar 1990, Daşaltı əməliyyatı, Xocalı faciəsi, Şuşa və Laçın xəyanəti...

Ən çox təsirləndiyim şey dostlarıımı itirməkdir (bütün mənələrdə).

S e v g i m - millətə!

V u r ğ u n l u ğ u m - azadlığa və ədalətə!

-15-

Հ ը լ կ ու մ - մ ի լ լ է տ Ե!
Հ Ե Մ Ր Մ Ո Ւ Յ Ո Ւ - ա զ ա ճ ի գ ա
ե Վ Ք Ա Ն Ո Ւ!
Հ Ի Տ Ա Տ Ո Ւ Մ - մ ՚ յ ձ ի մ ի կ ը ռ ի յ
Հ Բ Օ Ր Յ Ո Ւ - զ ու չ լ ա ռ ի մ ա!
ե Վ Մ Ո Ւ Ք Չ Ա Ն Ո Ւ Յ Ո Ւ Մ
Հ Մ Ո Ւ Յ Ր Յ Ո Ւ Մ - յ ա լ ա Վ Ո Ւ Յ Ա Ր Ա
ե Վ Ս Ո Ւ Մ Ա Վ Յ Ո Ւ Ն Ա Ր Ա!
Հ Ա Բ Ե Օ
16 յուլի 1990-թ. ա. ա.

İ t a ə t i m - müəllimlərimə!

B o r c u m - dostlarıma və məsləkdaşlarıma!

N i f r ə t i m - yalançılara və simasızlara!

Bilmirəm nə qədər doğru düşünürəm, ancaq istəyirəm ki, azad, xoşbəxt cəmiyyət quraq, onda elmdən, alimlikdən qətiyyənlə uzaqlaşmaram. Amma indi görürəm ki, bu mümkün deyil - xalqa mənim siyasətçiliyim alimliyimdən daha çox xeyirlidir. Düzdür, gələcəyə özümdən sonra çoxlu elmi kitablar qoya bilərəm, ancaq gözümlə baxa-baxa xalq aclıq, dilənçilik, zülm altında yaşayırsa yazdıqlarımdan nə fayda?! Öncə cəmiyyəti sağlamlaşdırmaq, sonra sağlam cəmiyyətə sağlam elm, sağlam ədəbiyyat verərik...

Mənim başımı 1991-in 23 avqustunda yardılar. O zaman məni ağır zədələmişdilər. Dincəlmək üçün İsmayilli`nin Basqal kəndinə getdim. Basqalla Lahıc yaxın kəndlərdir. Orada yaşadığım bir aylıq həyatımı Məmmədəmin`in Lahıc həyatına uyğun sayıram. Məmmədəmin Lahıca "Əsrimizin Səyavuşu"nu yazmışdı, bizsə Basqalda AXC-nin Proqramı`nı yazdıq.

...Yeni dövlət qurmaqda və onu demokratik üsullarla idarə etməkdə mən Heydər Əliyevdən on qat səriştəliyəm!

Bəli, mən bir prezident kimi Qarabağı qurtarmalıydım və onun uğrunda da mübarizə aparırdım. Düzdür, Kəlbəcəri itirdik, ancaq iki rayonu da geri aldıq. Qarabağı qaytara bilməməyimizə və Kəlbəcəri itirməyimizə görə, bəli, xalq bizi qınamalıdır - bu qınaq düzdür. Ancaq Çin sərhədlərinə qədər türk bayraqlarının dalğalanacağını mən bir tarixçi kimi deyirəm. Alim Əbülfəzlə prezident Əbülfəzi qarışıq salırlar. Mən aliməm, sosioloqam. Zamanın gedişini qabaqcadan görüb deyirəm ki, ay camaat, bir zaman gələcək, Çində türk bayrağı dalğalanacaq. Həqiqətən də, bu bayraqlar Çində də dalğalandı. Çində 40 milyon uyğur öz bayrağını qaldırıb. Bu gün dünyada 27 türk bayrağı dalğalanır. Mən bunu neçə il qabaqdan deyirdim.

Mənim haqqımdakı böhtanları təkəcə bizim xalqın arasında yox, dünya miqyasında yayıblar. Avropalılara belə deyiblər ki, Əbülfəz islam fundamentalistidir - dindən danışır, məscidlər açdırır və s. İrandasa bəyan edirlər ki, Əbülfəz Avropanın agenti və dinsizdir. Kimin İsraildən, yəhudidən xoşu gəlmirsə deyir ki, Əbülfəz yəhudilərin agentidir, sionistdir. Görürsünüz ki, hər damğanı vururlar.

Maraqlıdır, İran deyir ki, Əbülfəz sionistdir, yəhudilərin casusudur. Rusiyadasa deyirlər ki, Əbülfəz fundamentalistdir. Hansına necə sərf edirsə məni o cür də qələmə verir.

Hərəkət başlamamışdan qabaq mənim adımları "millətçi", "başqa millətlərə qarşı nifrət toxumu səpən", "eqoist", "Hitleri yamsılayan, onun yoluyla getmək istəyən" və s. qoymuşdular. Zaman keçdi, Xalq hərəkəti başlandı. İlk başlanğıcdan mənim adımları "ekstremistlər" cərgəsinə düşdü. Yanvar hadisəsindən sonra rus hərbi qərargahı böyük bir xəritə düzəltdi. Bu xəritədə elə çəkmişdilər ki, guya bu "ekstremistlər" in mərkəzində duran məniməm. Guya həmin "ekstremistlər" in sol qanadı, sağ qanadı, mərkəzi qanadı, mötədil qanadı var, bizsə millətçilik, bizi də buna görə tutublar.

Məni İran da, Səddam Hüseyn hökuməti də, Livan da rəsmi səfərə dəvət etdi, ancaq bildirdim ki, o cür yırtıcı, irticaçı dövlətlərə getməyəm - bu, mənə yaraşmaz. Deyək ki, getdim İraqa, Səddam Hüseyn də məni yaxşı qarşıladı. Hətta yardım da etdi. Bəs Səddamın günahsız məhv etdirdiyi minlərcə adamın ailələri deməzmi ki, sən də namərd oldun?

...Çox qərribə vəziyyət yaranır: qabaqlar deyirdilər ki, o özünə ev almışdı ki, xalqa da ev versin? İndi deyirlər ki, özünə neçə otaqlı mənzil alır. Onda deyirdilər ki, küçədə piyada gəzir, camaatın içində gedir. İndi deyirlər ki, xarici maşına minir. Onda xalqla səmimi danışanda deyirdilər ki, ciddi adam deyil, bundan prezident çıxmaz. İndi deyirlər ki, o vaxt sərtlik göstərdi, Gəncədə qan töküldü.

Mədəniyyətə yeni baxış lazımdı ki, o, dövlətin əlində təzyiq, yaxud təbliğat alətinə çevrilməsin. Mən bütün yubileylərdə iştirak etmişəm. Qara Qarayev`in yubileyini, Fikrət Əmirov`un konsertlərini və b. keçirdik. Hansında görmüsünüz ki, bir adam durub desin ki, yubileyləri təşkil etdiyinə, özü də şəxsən burada iştirak etdiyinə görə prezidentimizə təşəkkür edirik?

Mənim haqqımda iki şeyi xalq həmişə deyir: birincisi, qətiyyətsizdir - özü idarə etmir, onu idarə edirlər; ikincisi, qorxdu, qaçdı Kələkiyə. Budur mənim üstümdə qalan ittihamlar. Onlara da cavab verəcəyəm, qoy nə deyirlər desinlər.

Mən bu ittihamların heç birini qəbul etmirəm. Azərbaycan xalqına bircə bunu bildirmək istəyirəm ki, prezident adam tutdurmaz, prezidentin insanları həbs etdirməyə ixtiyarı yoxdur - bütün dünyada qanun buna icazə vermir. Bu, ancaq diktatorların, avtoritarların işidir. Bununla polis, məhkəmə orqanları məşğul olmalıdır. Əgər adam doğrudan da cinayət edibsə onun cəzası verilməlidir. Beynəlxalq qanunlara əsasən, məhkəmə cinayəti sübuta yetirib hökm verməyincə heç kəsə cinayətkar demək olmaz, ancaq bizdəsə hətta dövlət başçısı birbaşa televiziyada deyir ki, filankəs cinayətkardır. [...]

Bəli, o, "vətən xaini", "cinayətkar" adlandırır, məhkəmələr də onun qərarını təsdiqləyir, yerdə qalanlar da başını vururlar. Yəni xalq istəyir ki, mən də belə "qətiyyətli" olum?

Əlbəttə, istəsəydim mən də başqa cür edərdim - özüm çox yumşaq olub üç-dörd başkəsən gətirərdim hakimiyyətə; birini qoyardım daxili işlər naziri, birini milli təhlükəsizlik naziri, birini də baş prokuror. Deyərdim ki, kəsin bu xalqın başını, özüm də qalardım kənarda. Bu nə deməkdir? Bu nə dövlət idarə etməkdir?!

Dövlət və xalq yalnız və yalnız humanizm və ədalətlə idarə olunmalıdır. Hər şey ədalət prinsipinə dayanmalıdır. Mənə kimsə deyə bilməz ki, o, ədalətsizdir. Deməli, düzgün işləmişəm. Nə dəxli var ki, yumşağam, gülürəm, danışıram, insanların başını sığallayıram? Siz mənim ədalətimə baxın, görün millətin, xalqın, ayrı-ayrı vətəndaşların haqqını pozmuşam mı? Heç kəs deyə bilməz ki, Əbülfəz bir ildə nədəsə ədalətə xələl gətirib, haqqı tapdalayıb.

Birincisi, mən çox qətiyyətli adamam. İkincisi də, mənim qətiyyətsizliyim haqqındakı fikirləri... məhz düşmənlərim beynlərə yeridiblər. Onlar xalqı başqa məsələlərdə olduğu kimi bu məsələdə də aldadıblar.

Mən öz xalqımı sevdiyimçün onunla məhəbbətlə davranmışam, ancaq onun düşmənlərinə qarşı barışmaz, son dərəcə qətiyyətli olmuş, bir çox hallarda hətta açıq risqə getmişəm. Məncə, xalqın seçdiyi prezident öz xalqına ipək ürəyini, onun düşmənlərinəsə dəmir əlini göstərməyi bacarmalıdır!

Dövlət başçısı öz qətiyyətini ölkəsinin, dövlətinin içində öz vətəndaşlarına yox, çölündə düşmənlərinə göstərməyi bacarmalıdır!

Bir şeyi başa düşmürəm - qətiyyətsizdimsə İran da, Rusiya da niyə mənə müharibə elan edir? Qətiyyətsiz adamlarla onların nə işi var? Fağır adamdım o böyüklükdə dövlətlər üstümə niyə gəlirdi? Əslində onlara burada fağır adam lazımdır ki, əllərində oynatsınlar.

...Bir də var ki, ordunu vaxtında geri çəkdi, sağ saxladı, məhv olmağa qoymadı və sonradan yenidən döyüşə hazırladı. Sənin haqqında düşmənlərin "geri çəkildi", "qorxub qaçdı" deyəcəklər, ancaq "qorxub qaçdı" sözünün üstündən aşmaqçün də qətiyyət lazımdır - gərək onu götürə biləsən. Səni hər yerdə söyəcəklər, dözülməz mənəvi-psixoloji əzab verəcəklər, səni "qorxaq" adlandıracaqlar, amma hünərin var, götür bunları boynuna, get və siyasəti düzgün həll elə. Mən "Qamsaxurdia qətiyyəti"ylə hərəkət etsəydim - Azərbaycanı vətəndaş müharibəsinə salıb özüm də ölsəydim o qətiyyətə siz necə qiymət verərdiniz? Bu, qətiyyətdirmi? Xalqımı qurban verəcəyəm ki, qətiyyətliyəm?!

Mən öz vətəndaşımı öldürməyi bacarmıram.

Qətiyyətlilik odur ki, sən hər cür əzab-əziyyətdən keçərək xalqın xoşbəxtliyi uğrunda sonadək çalışasan! Burada bəzən sən öz şəxsiyyətini də qurban verməli olursan - sənin şəxsiyyətin itir, xalqın vahid ruhunda əriyir. Doğrudan da qətiyyətlisənsə sənin haqqında hər şey deyiləcəyini gözünlün qarşısına alıb özünü ümumi məqsəd yolunda qurban verməyi bacarmalısan. [...] Kim də haqqı çox sevirsə, haqqı daha çox müdafiə edirsə qətiyyətli adam odur! [...] Qətiyyət qan tökməklə ölçülməz.

Tarixə bir daha sübut edəcəyəm ki, [Kələkiyə getməklə] mən ən doğru olan fenomenal bir addım atmışam!

Bayaq bir "fenomenal" sözü işlətdim... Hələ dünya tarixində olmayıb ki, inqilab, qiyam və ya çevriliş nəticəsində hakimiyyətdən devrilmiş bir prezident öz ölkəsində qalsın, yaşasın və yenidən siyasi həyata qayıtsın. Qətiyyəti indi kimdə axtarırlarsa gedib axtarsınlar! Mənim yerimdə kim olsaydı ya kənddə bağı çatlayıb öləcəkdi, ya onu məhv edəcəkdilər, ya da məcbur olub xaricə gedəcəkdilər. Mənə dəfələrlə hədələr gəldi ki, çıx ölkədən, xaricə get, öldürüləcəksən və s. Xarici ölkələrdən neçə dəfə müraciət etdilər ki, biz səni aparırıq, istədiyini vaxt da qaytarırıq. Dedim ki, Vətənimdən heç yerə getməyəcəyəm - oturacağam bu kənddə, kimin hünəri varsa gəlib məni buradan çıxarsın, kimin qətiyyəti varsa göstərsin. Məndən əvvəlkilərdən hansı indi Azərbaycandadır?

...Mənə parlament kürsüsündən lağ edənlər indi haradadır? Nədənsə, onları Azərbaycanda görmürəm. Niyə bu adamların hərəsi bir xarici ölkəyə qaçdı? Axı onlar qətiyyətdən danışmışdılar. Rəsul Quluyev niyə Amerikaya getdi? Əli Ömərrov niyə üzə çıxmır, haradadır? Mahir Cavadov hanı?.. Heç olmazsa birisi oturaydı da Azərbaycanda! Lağ etməklə deyil. Mənim məsləkim, əqidəm var və kimin qətiyyətli olduğunu bir daha sübut edəcəyəm!

İstəyim bircə oydu ki, vətəndaş müharibəsi olmasın, soydaşlarımız, qandaşlarımız bir-birini qırmasın. Mənimçün orada şərəfdən söhbət gedə bilməzdi. Mənimçün hər şeydən öncə VƏTƏN və MİLLƏT'di!

Nəinki kələkilərə, mən deyərdim ki, bütün Naxçıvana, xüsusən Ordubad və Şərura mənim üstümdə çox zərbələr dəydi, onlar hədsiz zümlərə, məhrumiyətlərə düçar oldular. Ancaq ən ağır zərbələr 4 kəndə: Dırnıs, Kələki, Üstüpu və Unus`a endirildi. Mənə görə bu kəndlər çox çıxılmaz vəziyyətlərə düçar oldular. Mən həmin kəndlərin əhalisinin mənə görə çəkdikləri əzab-əziyyətə necə mərdliklə dözdüklərini, arxamda necə cəsərlə durduqlarını, məni necə qayğıyla qoruduqlarını, ürəkdən sevdiklərini heç zaman unutmaram. Tale haçansa mənə yaxşı imkan versə həmin kəndlərə gedib onların camaatıyla görüşərək halallıq alacağam.

Əhalinin içərisində tez-tez onlardan üzr istəyirdim ki, məni bağışlayın, sizə əziyyət verirəm. Onların böyük hissəsi qürurla deyirdi ki, bu əziyyətə dözmək bizimçün fəxrdir. Bilirsiniz, insanlar çox qəribədir - hətta mənə zarafatla deyirdilər ki, əşi, sən Kələkini, Dırnısı, Unusu, Üstüpünü tarixə salmışsan, səndən niyə inciyək? Heç olmasa sənə görə kəndlərimizin adı tarixdə qalacaq. Bu bəlkə də özlərinə, yaxud mənə təskinlik verməkçün bir üsuldu, incə bir kəndli siyasətiydi ki, çox darıxmayım.

...Bir də eşidirdim ki, Ordubadda, yaxud Şərurda cəbhəçiləri tuturlar - guya onlar silah gəzdirlər. Halbuki hamısı ağ yalandı. Bu insanlar mənim tərəfdarım olduqlarına görə məhv edilir, məni müdafiə etdiklərinə görə həbsxanalara atılırdılar. Bu hakimiyyət məni müdafiə edənləri aradan götürməklə istənilən vaxt Kələkiyə qarşı hər hansı əməliyyat həyata keçirməyə şərait yaratmaq istəyirdi.

Hər an çığırır, hay-küy salırdılar ki, Kələkidə quldur dəstəsi var, silahlı dəstə var. Fikirləşirdim, görəsən, bunların arxasında nə gizləniir? Yəni istənilən vaxt Kələkiyə hücum edib adamları həbs edər, öldürə bilərdilər. Bu qorxu məni həmişə böyük gərginlik altında saxlayırdı. Qonşu kəndlərin camaatı da deyirdi ki, bura qoşun gəlsə çıxıb özümüzü tankın altına atacağıq.

Mən o insanlara həyatımı borcluyam - sağ qalmağıma görə. O zaman ya gərək çıxıb gedəydim xaricə, taleyimi harasa bağlayaydım (mən də xalqımın taleyindən aralı düşmək istəmirdim), ya da şərə qarşı durmalıydım. Bu işdə doğma camaatım mənə arxa durdu, dayaq oldu. İnsafən başqa ölkələr, xüsusən ABŞ və Türkiyə tez-tez işə qarışdılar, bu iqtidarı silkələdilər ki, Elçibəy demokratik adamdır, o, demokratiyanı müdafiə edən şəxsiyyətdir, onu məhv etməyin.

Çox ciddi manevrlərin, Amerika səfirliyinin, Türkiyədəki müəyyən partiyaların, cəmiyyətlərin, ayrı-ayrı şəxslərin (onların hamısına dərin minnətdarlığımı bildirirəm) təzyiqi, müdaxiləsi nəticəsində Kələkiyə dəfələrlə hazırlanmış hücum əməliyyatları yarımçıq dayandırıldı.

Bütün Naxçıvanda cəbhəçilərə əsasən mənim orada olduğuma görə daha çox işgəncə verirdilər. Düşünürdülər ki, onlar əhəmiyyətli qüvvədir, nə vaxtsa Əbülfəz bunları ətrafına toplayaraq istifadə edə bilər... Ona görə iqtidarın məqsədi onları tam əzməkdi ki, mən həmin qüvvədən məhrum olum. Ancaq mənim onlar fikirləşən istəyim yoxdu, çünki həll etməyə çalışdığım problem təkcə Naxçıvanda deyil, bütün Azərbaycandaydı. İstəsəydim Cəbhəni bütünlüklə qaldırardım mübarizəyə, ancaq mən Azərbaycanda sabitliyin tərəfdarıydım. Bilirdim ki, diktatura olacaq, avtoritarizm olacaq, amma Azərbaycan dövlətinin ömrü uzun olacaq. İstəyirdim ki, dövlətimiz 2-3 illik olmasın, uzun müddət yaşasın, əzablı da olsa dövlətçiliyə öyrəşək. İnsanlarımız, doğrudan da, öyrəndilər.

Mənə xaricə getmək təklif olunanda bildirdim ki, kənddən heç yerə çıxan deyiləm. Dedim ki, yaşadığım evlə qəbiristanlığın arası cəmi 200-300 metrdir; ən pis halda buradan ora gedəcəyəm - son yol budur, bir də Bakıya həbsxanaya gedərəm. Yalnız bu ikisinə razıyam: ölümə və Bakıya həbsxanaya.

Bu mübarizə yolu çox ağır yoldur, həm də şərəfli yoldur. İkisi də var. Ona görə ağırdır ki, döyüləcəksən, söyüləcəksən, təhqir olunacaqsan, öləcəksən, asılacaqsan. Ona görə şərəflidir ki, nə qədər incidilsən də haqq yolunda olduğuna görə seviləcəksən. Əgər şərəfə yiyələnirsənsə zəhmət çəkib o təhqirləri də qəbul etməlisən - onlar da sənidir! Şərəfi, hörməti qazanmışsan, on minlərcə adam səni salamlayır, milyonlarca adam səni sevir, adını məhəbbətlə çəkir. Bəs döyüləndə, söyüləndə niyə şikayətlənməlisən?

Bu dözümlü, səbir bizə babalarımızdan yadigar qalıb. Nəsimi, Füzuli, Vidadi, Mirzə Fətəli, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Cəlil, Sabir, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Hadi... hansı əzabları çəkmədilər, hansı məhrumiyyət və təhqirlərə tuş olmadılar?! Hadi kimi nəhəng özünü bu millətçün yandırıb kül etdi, ancaq indi qəbri də bilinmir. Məgər mən Əhməd Cavad`dan, Hüseyn Cavid`dən artıq oğulam?! İndi yox ha, lap tutulmamışdan qabaq deyirdim bu sözü. Düşünürdüm ki, Hüseyn Cavid Stalin kimi bir dünya diktatorunun qarşısında baş əymədi, hətta həyatını qurtarmaq naminə də olsa öz əsərlərində onun adını bir dəfə də çəkmədi, hamı neftdən, pambıqdan, kolxozdan yazan vaxt o, əqidəsini dəyişməyərək "Əmir Teymur"u, "Peyğəmbər"i, "Səyavuş"u... qələmə aldı, qorxmadan gözlədiyi Sibir buzlaqlarındakı ölümünə şirin bir Allah neməti kimi qəbul elədi! Cavid gedərgəlməzə yollayaraq ondan sonra da 40-50 il yaşayıb fəxri adlar alanlar, döşlərini orden-medallarla dolduran əqidəsizlər, hər əmrə, göstərişə müti fırfıralarsa cismani yoxluqlarıyla eyni zamanda mənəvi ölümə də düşər oldular - unuduldular. Cavidə əqidədən dönməmək naminə cismani mövcudluğunu qurban verərək əvəzində peyğəmbərlərə nəsim olan şərəfli əbədiyyət qazandı!

Mən də Hadinin, Cavidin, Cavadın yolunu seçmişdim deyə həmişə ağrı-əzaba düşəndə onları oxuyurdum, özümə təskinlik tapırdım. Düşünürdüm ki, onların ailələrini də dağıdıblar, ancaq mənim ailəm, qohum-qardaşım, el-obam allahsızcasına incidilsələr də gözümün qabağındadır. O insanları uzaq-uzaq diyarlarda elə məhv etdilər ki, heç qəbirləri də qalmadı, məni öldürsələr yenə öz vətənimdə qalacağam.

Səttar xan, Xiyabani, Məmmədəmin Rəsulzadə, Pişəvəri... nə faciələr, bəlalar görmədilər! Ancaq onlar son nəfəslərində Azərbaycanın xoşbəxtliyi yolunda mübarizədən geri çəkilmədilər. Elə çıxmasın ki, mən özümü böyüklərə oxşadıram - mən, sadəcə, onlardan öyrənirəm.

Bu mübarizə yolu gediləcək - o, ərənlər yoludur, ərənlər gedəcək. Mən də getməsəm minlərcə gedən tapılacaq. Bəli, bu yolu gedə bilmirsənsə, getmək istəmirsənsə getmə, çəkil dur qıraqda, get alimliyini elə, bir tikə çörəyini qazan, ancaq gedəcəksənsə unutma ki, yolun hökmən bu əzabların içindən keçəcək! Bax, buna görə də həmin təhqirləri təbii qarşılayır, onları söyləyənlərdən əsasən incimirəm.

Tarix özü o təhqir və böhtanların cəzasını, cəmiyyət özü onların əsl qiymətini verəcək.

...Lider olmaq, qabağa düşmək istəyirsənsə arxadan vurulan daşlara dözməlisən.

Mən... silahdaşlarımdan da, cəmiyyətdən də tələb edirəm ki, sizi təhqir edənləri verin məhkəməyə, haqqınızı alın, çünki belə olmasa cəmiyyət batar. Amma, eyni zamanda, mən özüm bir şəxs, fərd olaraq insanları vicdanının, xalqın və Tanrının mühakiməsinə buraxıram.

Mən Kələkidə elmlə məşğul olarkən Turan arealındakı çox mühüm bir şeyin - Su dövlətinin izinə düşərək onu öyrənməyə başladım. Dövlətin və tayfanın adı su'dur - birbaşa suyun müqəddəsliyiylə bağlıdır. [...] Su həm də "Şu"dur - Şu xaqan. Suyun müqəddəsliyini əks etdirir. Sonra gördüm ki, bu, çox böyük problemdir. Müəyyən qədər onun tezislərini yazdım, amma özünü işləməyi saxladım, çünki kənddə işləyə bilməzdim, çətindir. İmkanım olsa Azərbaycanda bu mövzunu araşdırmaqçün 15-20 nəfərlik bir alimlər toplusu yaradardım. Ya belə olmalıdır, ya da mən siyasi həyatdan uzaqlaşandan sonra bütün işimi bu məsələnin həllinə yönəldəcəyəm.

Keçdim "Bütöv Azərbaycan yolunda" kitabına. ...Çingiz bəy [Göytürk] mənim Bütöv Azərbaycana aid çıxışlarımı toplamışdı. O, mənə dedi ki, bunları bir kitab şəklində bütövləşdirmək lazımdır. Mən Kələkidə bir neçə yazı da yazdım, oraya əlavə etdik və hamısını bir kitab halına saldıq, göndərdik Türkiyədə çap olunmağa («Bütöv Azərbaycan yolunda» kitabı 1998-in yayında Türkiyədə nəşr edildi və 24 yanvar 1999-da Bakıdakı «Hyatt Recensy» otelində onun təqdimatı oldu - **tərtib.**).

Azərbaycanda indi vətəndaşlar arasına elə bir nifrət və nifaq toxumu səpiblər ki, o toxumun köklərini çıxarıb atmaqçün mübariz qüvvələrə neçə il vaxt lazım olacaq. Ona görə də Bakıya gələn kimi vətəndaş sülhü məsələsini ortaya atdım ki, gəlin vətəndaş sülhü yaradaq, bu nifrət, nifaq toxumunu tullayaq, xalqımız gələcəkdə bəlalara düşməsin. Bunu da yenə eşitmirlər və istehzayla baxırlar. Amma mənim bu təklifimə lağ edənlər (iqtidar başçıları nəzərdə tutulur - **tərtib.**) bir gün ağlayacaqlar. Mən buna inanıram